

Gagyi Ágnes

A válság politikái

*Új kelet-közép-európai mozgalmak
globális perspektívában •*

napvilág kiadó

GAGYI ÁGNES

A válság politikái

Új kelet-közép-európai
mozgalmak globális
perspektívában

NAPVILÁG KIADÓ
2018

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

Politikatörténeti Alapítvány

ISBN 978-963-338-434-3

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeseti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

© Gagyí Ágnes

Kiadja a Napvilág Kiadó, Budapest

www.napvilagkiado.eu

Első kiadás 2018

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	9
I. Mozgalomkutatás Kelet-Közép-Európában?	15
A „mozgalomkutatás” mint diszciplína időbeli és térbeli korlátai	16
Új mozgalmak anyagi követelésekkel: a mozgalomkutatási hagyomány kortárs átalakulása	21
„Civil társadalom” és „a demokratikus kapitalizmus hanyatlása”: a kelet-közép-európai mozgalmak leírásának két domináns koncepciója	33
Összefoglalás	49
II. Társadalmi mozgalmak a világrendszer- elemzés perspektívájában	53
Egy példa a társadalmi mozgalmak globális megközelítésére: tőkemozgások és ipari munkásmozgalmak	61
Rendszerellenes mozgalmak	67
Tanulságok a kortárs mozgalmi hullám értelmezésére	78
1. A korábbi mozgalmi minták aktualizációjának korlátai	78
2. A mozgalmak és mozgalmi szövetségek pozícióinak partikularitása	79

3. „Osztálytudat”: rendszerpozíció és mozgalmi program kapcsolata, és az elemzés erre vonatkozó tétjei	81
Összefoglalás	85
III. Mit értünk válságon? A második világháború utáni globális hegemoniaciklus hanyatlása	87
Összefoglalás	96
IV. Külső rendszer-integráció mint belső szervezőerő: „az elmaradottság politikái” és középosztálybeli mobilizációk Kelet-Közép-Európában	99
„Középosztály” és „demokrácia” a globális centrumpozíciókon kívül	107
A „középosztály” fogalma mint a globális hierarchiák terében folyó küzdelmekbe beágyazott koncepció	114
Középosztály és középosztályi politika Kelet-Közép-Európában	120
Középosztálybeli politikák mint az „elmaradottság politikái”	125
Összefoglalás	140
V. Válság, rendszerváltás, mozgalom: mobilizációs ciklusok romániai és magyarországi konstellációinak összehasonlítása	145
A késő szocializmus integrációs konstellációi Magyarországon és Romániában	159

Integrációs konstellációk és társadalmi mozgalmak: néhány kapcsolódási pont	170
1. <i>Magyarországi környezetvédő mozgalmak és romániai munkásmobilizációk a késő szocializmus éveiben</i>	170
2. <i>Középosztálybeli mobilizációk és értelmiségi ideológiák eltérő konstellációi 2008 után</i>	182
Összefoglalás	220
VI. A régiós középosztálybeli mobilizációk hosszú távú jellemzői a kortárs új baloldali kezdeményezésekben	225
A külső rendszer-integráció mint a politikai tapasztalat belső szervezőereje: baloldali politika mint személyes tapasztalat	232
Új szakmaiság és új társadalmi kapcsolatok: mozgalmi gyakorlatok az ideológiai vitákon túl	249
Új pártkezdeményezések: politikai képviselőt korlátozott térben	256
Összefoglalás	261
VII. Összegzés: kortárs kelet-közép-európai mobilizációk a hosszú távú világgazdasági és geopolitikai integráció kontextusában	267
Hivatkozások	279

Előszó

A 2008-as gazdasági válság óta eltelt időszakban világszerte új politikai mobilizációknak vagyunk tanúi. Európában ez az új mozgalmi hullám leginkább megszorításellenes mozgalmak képében jelentkezett. Kelet-Közép-Európában az új mobilizációk politikai témái elsősorban a rendszerváltáshoz fűzött remények szertefoszlásához, illetve a globális válságfolyamatokon belül jelentkező új geopolitikai konfliktusok régiós vonatkozásaihoz kapcsolódtak. Az itt következő gondolatmenet arra tesz kísérletet, hogy a régióon belüli mobilizációkat és azok politikai követeléseit a tágabb kortárs mozgalmi hullámmal létrehozó globális válság viszonyai között elhelyezze. Ez a kísérlet a budapesti Helyzet Műhellyel közös tágabb kutatói együttműködés részeként született, amely a jelenlegi kelet-közép-európai és magyarországi folyamatokat a régió hosszú távú világgazdasági és geopolitikai integrációjának kontextusában igyekszik értelmezni.

A könyv első fejezete kifejezetten a mozgalmokutatás eszközeivel foglalkozik. A mozgalmokutatás eszközeinek áttekintését azért végzi el a könyv, mert az alapvetően nyugati példákra épülő mozgalmokutatási hagyomány átvétele gyakran megnehezíti a régiós mozgalmak értelmezését: a fejezet ilyen pontokra világít rá. A második és harmadik fejezet e nehézség feloldására egy, a világrendszer-kutatás hagyományán alapuló értelmezési keretet javasol, amely az adott mozgalmak és azok szűkebb környezete közti kapcsolatot azokhoz a folyamatokhoz viszonyítja, amelyekbe a kapitalista felhalmozás világgazdasági ciklusain belül

a helyi politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok beágyazódnak. A negyedik fejezet a kelet-közép-európai politika, és azon belül a régió középosztálybeli mobilizációinak történeti ciklusai kapcsán emel ki néhány olyan jellemzőt, amelyek e tágabb beágyazottság viszonyai felől nézve segíthetik a kortárs mobilizációk értelmezését. Az ötödik fejezet a késő szocializmus és a 2008 utáni időszak magyarországi és romániai mobilizációit összehasonlítva mutat rá arra, hogy az egyes mozgalmak feltételei és következményei miképp ágyazódnak a második világháború utáni világgazdasági ciklus '70-es évekkel induló hanyatlásán belül eltérő utakat bejáró integrációs konstellációkba. Az utolsó fejezet a kortárs mobilizációs cikluson belül jelentkező új baloldali kezdeményezések pozícióját elemzi e két ország esetében, rámutatva egyrészt a politikai tájékozódásnak a helyi kontextusokból fakadó eltéréseire, másrészt az új baloldali vitáknak a középosztálybeli mobilizációk hosszú távú régiós mintázataira jellemző tulajdonságaira.

A könyv tudományos kutatásra támaszkodik, érvelését azonban nem csak a tudományos érvelés kritériumai formálták. Egyrészt a könyv háttéréül szolgáló kutatás maga is a könyvben elemzett folyamatok részeként született. Kérdésfelvetését a tranzitológia szemléletéből kiábrándult, a rendszerváltás ígéreteinek válságára a globális válság szempontjából reflektáló újabb kelet-közép-európai értelmiségi generáció helyzete és aktív tájékozódása inspirálta. E generáció tagjaként, a 2000-es évek során a globalizációkritikus mozgalom kelet-közép-európai hullámának résztvevőjeként sokat tanultam nemcsak a mozgalom tágabb, nemzetközi kontextusáról, de arról is, hogyan (nem) illeszkednek a nemzetközi mozgalmi kommunikációban domináns elméletek és gyakorlati repertoárok a kelet-közép-európai mozgalmi csoportok helyi környezetéhez. Ennek az illeszkedési problémának a tágabb összefüggéseiről és gyakorlati következményeiről külön kutatást végeztem, amelynek eredményeit a Pécsi Tudományegyetemen 2010-ben megvédett doktori disszertációmban foglaltam össze (Gagyí 2011, 2013). A kérdés, hogy hogyan viszonyul a régió posztoszocialista fejlődése a globális kapitalizmus folyamataihoz,

közös problémaként merült fel a 2000-es évek végére megjelenő értelmiségi csoportok számára, amelyek a régió társadalmi és politikai folyamatait a kapitalizmus történeti fejlődésének baloldali kritikái felől próbálták értelmezni. Saját tájékozódásomat azok a viták is formálták, amelyek a régió saját pozíciójának és a rendszerváltás történetének az értelmezésében a hasonló szempontú korábbi kutatásokat összekapcsolták ezeknek az újonnan megjelenő régiós kezdeményezéseknek a saját érdeklődésével. E viták legtöbb szereplőjéhez hasonlóan a kutatás motivációja nálam is a politikai cselekvés lehetőségeinek kereséséhez kapcsolódott. Magyarországon a globalizációkritikus civil hálózat átalakulása után az LMP és a 4K! történetét követtem közről, a 4K! korai történetében szervezőként is részt vettem. A Helyzet Műhely tagjaként olyan kutatási együttműködésekben dolgoztam, amelyek a kelet-közép-európai és magyarországi kortárs átalakulásokat a régió hosszú távú világ gazdasági és geopolitikai beágyazottságának dinamikái felől vizsgálják. A Helyzet Műhely tagjaival és régiós kollégákkal folytatott közös munka, illetve a 2014–2017 közti tanulmányútjaim során folytatott párbeszédnek egyszerre láttak el a globális politika kortárs átalakulásáról folyó nemzetközi társadalomtudományos és mozgalmi viták szempontjaival, illetve a régió politikai dinamikáira vonatkozó szempontokkal. A könyv szemlélete tehát a globális válság kontextusában, a válság politikai körülményeire reflektáló régiós és nemzetközi együttműködések során alakult ki. Saját elemzésével az ebben a környezetben folyó vitákhoz szól hozzá; kutatási kérdései és motivációi ebben a helyzetben gyökereznek.

Másfelől az, hogy a könyv milyen összefüggéseket emel ki az új mozgalmakkal kapcsolatban, nem kizárólag tudományos kritériumokból következik. Magyarországon az új mozgalmakkal kapcsolatos vitának nincs egy egységes tere; ezzel kapcsolatos döntésből fakad, hogy a könyv érvelésének túlnyomó része a mozgalmak társadalmi környezetének értelmezésére vonatkozó szempontok egybegyűjtéséről szól, s ilyen értelemben inkább a vita teréhez, mintsem az empirikus kutatás tárgyáról folyó vitákhoz jelent

hozzájárulást. A könyv kérdésfelvetésének saját beágyazottságából fakadó döntés eredménye, hogy a könyv érvelése kifejezetten az új baloldali mozgalmi hullám értelmezéséhez és az azon belül folyó vitákhoz kíván hozzájárulni. Az elemzés szempontjából e döntés egyik leginkább önkényes következménye, hogy a könyv a 2008 utáni középosztálybeli mozgalmak közül a baloldali csoportokra tér ki külön, a mozgalmak hosszú távú hullámaival kapcsolatban pedig a szociális követelésekkel bíró mozgalmakra fókuszál, így nem elemzi a jobboldali mozgalmakat, amelyek Magyarországon és Romániában is a középosztálybeli mozgalmak domináns formájának számítanak. A jobboldali mozgalmaknak a könyvben elővezetett szempontok szerinti értelmezése más, hasonló megközelítéssel dolgozó kutatásokkal (pl. Szombati 2018) együttműködve, elvégzendő feladat marad. Végül, az ezekhez a vitákhoz való hozzászólás perspektívájával kapcsolatos döntés eredménye, hogy a könyv kifejezetten a hosszú távú globális integráció perspektívájából következő szempontokat emeli ki, és nem törekszik az adott mozgalmi mezők monografikus leírására. Mivel a kézirat 2017-ben készült, a könyv nem tér ki érdemben a 2018-as politikai eseményekre és az ezekkel kapcsolatos mozgalmi reakciókra sem.

A könyv háttérében álló kutatás tágabb kontextusát a kelet-közép-európai folyamatokat a hosszú távú világgazdasági és geopolitikai beágyazottság felől értelmezni kívánó régiós kezdeményezések közti párbeszéd, a mozgalmakutatásban az új mozgalmi hullám globális vonatkozásairól szóló diszkusszió, az európai válságfolyamatok kritikai politikai gazdaságtani elemzése, illetve a baloldali mozgalmi kezdeményezéseken belül folyó régiós és nemzetközi viták adják. A magyarországi előzmények szempontjából a könyv sokban támaszkodik Böröcz József, Melegh Attila, Szalai Erzsébet, Szelényi Iván, illetve az *Eszmélet* körének munkásságára, és részét képezi a Helyzet Műhely munkájának.

A könyvben összefoglalt kutatáshoz nyújtott támogatásért köszönettel tartozom a CEEPUS, Fulbright, DoRa, OSA Visegrád és New Europe College ösztöndíjprogramjainak, amelyek az egyes résztémák vizsgálatát segítették. A kutatás különböző fázi-

saihoz nyújtott segítségükért köszönet illeti Johanna Bockmant, Böröcz Józsefet, Mariya Ivanchevát, Melegh Attilát, Pulay Gergőt, Szalai Erzsébetet, Szelényi Ivánt és a Helyzet Műhely tagjait. Külön köszönöm Czirfusz Mártonnak, Gerőcs Tamásnak, Jelinek Csabának, Katona Noéminek, Kovai Cecíliának, Kovai Melindának, Meszmann Tibornak, Nagy Kristófnak, Pinkasz Andrásnak, Pósfai Zsuzsannának és Szarvas Mártonnak, hogy kommentárjaikkal a könyv szerkesztését segítették.

I. Mozgalomkutatás Kelet-Közép-Európában?¹

A társadalomtudományokat klasszikusan úgy szokták megkülönböztetni a természettudományoktól, hogy előbbiek esetében a kutatás is azokban a viszonyrendszerekben születik, mint amelyekről szól. Így az objektivitás igényét mindig a szubjektív pozíció, érdek és szándék árnyalja, a kutatók által megtermelt tudás pedig mindig egyúttal ugyanannak a társadalmi világnak a részeként kezd működni, mint amelyben a kutatást végzik. A mozgalmak kutatása kiemelten ilyen terület. A mozgalom olyan társadalmi jelenség, amely a közös társadalmi világ átalakítását célozza, és kutatói ehhez a szándékhoz viszonyulva kimondott vagy kimondatlan módon a saját preferenciáikat, szándékaikat, a mozgalom céljaira vonatkozó értékelésüket és hozzájárulásukat is belefogalmaznak a mozgalmakról adott értelmezésekbe. A mozgalmak értelmezése része annak a sokrétű társadalomtörténeti folyamatnak, amely a különböző társadalmi csoportok közti történeti küzdelmek és szövetségek (valamint a tudástermelés területén ezzel járó intézményépítések és intézményrombolások) során a „releváns”, „izgalmas” és „helyes” kutatási kérdéseket és módszereket kialakítják, majd kérdőre vonják, átalakítják, vagy egyszerűen csak hagyják a feledés homályába veszni, miközben új „releváns” területeket fedeznek föl.

¹ A fejezet épít az *Intersections* folyóiratban korábban megjelent *Társadalomtudományok Kelet-Közép-Európában? Kihívások és lehetőségek egy fiatal diszciplína előtt* című cikkre (Gagyí 2015b).

A társadalomtudományokon belül a mozgalmak kutatására szakosodott megközelítések tehát nem objektív eszközök a mozgalmak megértéséhez, hanem olyan feltételezéseket és értelmezési eszközöket tartalmaznak, amelyeket magukat is a saját keletkezésük körülményeihez és a beléjük kódolt politikai és történeti tájékozódáshoz képest érdemes megérteni. Kelet-közép-európai mozgalmakról beszélve az értelmezés eszközeinek ez a fajta kontextualizálása azért is fontos, mert sok más társadalomtudományi ághoz hasonlóan a jelenleg nemzetközileg fősodornak számító mozgalmakutatás is elsősorban nyugat-európai és észak-amerikai példákra alapul, feltételezései ottani társadalomtörténeti jellegzetességekre épülnek, s így kelet-közép-európai alkalmazásuk felveti azt a kérdést, mennyire alkalmasak ezek az eszközök az itteni folyamatok megértésére. Ez a fejezet a mozgalmakutatás mint diszciplína kelet-közép-európai alkalmazásának problémáiról szól, különös tekintettel arra a két elképzelésre, amelyek a kelet-közép-európai mozgalmakra nézve a rendszerváltás után és a mai mobilizációk során a legnagyobb szerepet kapták: a civil társadalom fogalmára és arra az elképzelésre, hogy a kortárs mozgalmi hullámot a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlása okozza.

A „mozgalmakutatás” mint diszciplína időbeli és térbeli korlátai

A modern nyugati társadalomtudományokban a mozgalmakutatás viszonylag fiatal ágnak számít. Míg a politikai mozgalmak témája kezdettől jelen van a nyugati társadalomtudományok fejlődésében, a mozgalmakutatás mint külön diszciplína az 1960-as évektől intézményesült észak-amerikai és nyugat-európai egyetemeken. Ez a szűkebb diszciplína nem fogja át a mozgalmak vizsgálatának tágabb társadalomkutatási hagyományát, hanem egy saját, szűkebb kánonnal bír, amely részben tekint ki korábbi, esetleg más aldiszciplínákban elvégzett kutatásokra. Laurence Cox és Cristina Flesher Fominaya (2013: 7) a mozgalmakutatás

„eredetmítoszának” nevezi azt a történetet, amelyet e szűkebb diszciplínának és az azon belül elfogadott és figyelembe veendő tudásoknak az összegzéseként el szokás mondani. Ez a narratíva a következőket mondja. A mozgalmakutatás a 60-as években született észak-amerikai egyetemeken, amikor a kollektív viselkedés és „tömegtársadalom” elméleteit (pl. Smelser 1962) felváltotta a mozgalmak társadalomtudományos megközelítése. A tömeghisztéria vagy tömeghipnózis fogalmai helyett a mozgalmakat elkezdtek a társadalmi szereplők sokrétű érdekérvényesítő cselekvéseként leírni, és aszerint vizsgálni, hogy ezek az erőfeszítések hogyan illeszkednek a tágabb társadalmi környezet feltételei közé. Ez a fordulat a mozgalmak megközelítésében egybeesett azzal, hogy az 1968-as mozgalmi hullám nyomán olyan új fiatal kutatók kerültek be az egyetemekre, akik maguk is közel álltak ezekhez a mozgalmakhoz. Ők irracionális tömegreakciók helyett úgy tekintettek a mozgalmakra, mint a demokratikus politika racionális és szervezett elemeire, amelyeket érdemes társadalomtudományos eszközökkel kutatni (Goodwin, Jasper és Polletta, 2001).

A diszciplína fejlődésének lépcsőit hagyományosan a következőképpen ábrázolják. A mozgalmak mint racionális társadalmi cselekvés kutatásához az első jelentős hozzájárulás McCarthy és Zald (1977) elmélete volt. Ahelyett, hogy a mozgalmakat adott csoportok sérelmeinek direkt következményeiként írták volna le, Zaldék arra hívták fel a figyelmet, hogy ugyanabból a sérelemből nem minden esetben következik mozgalom, így a mozgalmakutatásnak arra kell figyelnie, hogyan és milyen feltételek között épülnek ki mozgalmak – vagyis a mozgalmaképződés folyamatára magára. Elméletüket az erőforrás-mobilizáció elméletének hívták, mivel arra fókuszáltak, milyen külső és belső erőforrásokat kombinálnak adott szereplők egy mozgalom kialakulása során. Később a mozgalmaképződés folyamatának kutatásához az erőforrás-mobilizáción túl más kutatók további aspektusokat adtak hozzá. A politikai lehetőségstruktúra és politikai folyamat fogalmai azt vizsgálták, hogyan mozog egy mozgalom adott politikai feltételek között a saját története során (Eisinger 1973, McAdam,

McCarthy és Zald 1996). David Snow és munkatársai olyan eszközöket dolgoztak ki, amelyekkel a kulturális-szimbolikus elemek használatát lehet leírni a mozgalmaképződés során (pl. hogyan „hidalja át” egy mozgalom a különböző pozíciókkal és érdekekkel rendelkező tagjai közti különbségeket olyan fogalmi „kerektekkel”, amelyek mindegyik pozícióra értelmezhetők). Ugyanez a megközelítés hangsúlyozta, hogy a kulturális jelentések, értékek, identitások olyan erőforrások, amelyek nem feltétlenül „kívülről” származnak, hanem a mozgalmak maguk is létrehozhatnak ilyeneket, s működésükben a saját maguk létrehozta jelentések, értékek és identitások erejére támaszkodhatnak (Snow et al. 1986). A mozgalmaképződés folyamatára fókuszáló mozgalmakutatói paradigma egyik összefoglaló művében McAdam, Tarrow és Tilly (2001) ezeket a különböző aspektusokat „a küzdelem dinamikái” fogalommal fogták össze. „A küzdelem dinamikái” a mozgalmaképződés sajátosságaira utal, amit a mozgalmakutatók a fenti szempontok szerint vizsgálnak különböző környezetekben.

A fenti, elsősorban észak-amerikai kutatásokra koncentráló mozgalmakutató-történethez a mozgalmakutatók „eredetmítosz” hagyományosan hozzáteszi az „új társadalmi mozgalmak” európai elméleteit. 1968 után Európában is újfajta figyelemmel fordultak a mozgalmi hullám által megérintett kutatók a mozgalmak jelensége felé. A Frank Parkin (1968), Alain Touraine (1981), Ernesto Laclau és Chantal Mouffe (1985) nevével fémjelvezhető új mozgalmakutatói irányzat egyik fő állítása az volt, hogy az 1968-as és azt követő mozgalmi hullámok különböznek a korábbi, történeti munkásmozgalomtól, mivel anyagi követelések helyett kulturális és identitásbeli értékek alapján szerveződnek. A „rég” munkásmozgalmaktól így módon megkülönböztetett „új társadalmi mozgalmak” elméletei a nyugat-európai társadalmak második világháborút követő átalakulásáról szóló tágabb szociológiai elméletekhez kapcsolódtak. Ezek szerint a második világháború utáni gazdasági fellendülés, a jóléti szolgáltatások kiterjesztése és a középosztály ennek megfelelő megerősödése alapvető átalakulást hozott a társadalmi és kulturális normákban,

az anyagi szükségletektől a kulturális-szimbolikus értékek felé. Ezt az átalakulást Ronald Inglehart (1981) a „posztmaterializmus” fogalmával foglalta össze.

Az „új társadalmi mozgalmak” tipikus példái az identitásalapú (nőjogi, polgárjogi, emberi jogi vagy melegmozgalmak), illetve „posztmateriális” (zöld, antinukleáris, háborúellenes) mozgalmak. Sajátosságuk, hogy tagjaik nem a saját anyagi sérelmeiből fakadó ügyekért lépnek fel, hanem az elismerés szimbolikus formáiért, vagy akár olyan ügyekért, amelyek őket személyesen nem érintik. Ezen mozgalmak kapcsán a mozgalmkutatók elméleteiben előtérbe kerültek azok az elemek, amelyek a mozgalmak öngeneráló képességeivel kapcsolatosak. A kutatók által feltett kérdések iránya afelé tolódott, milyen kulturális-szimbolikus folyamatok révén határoz meg egy mozgalom magának valamilyen ügyet, és teszi azt fontossá a tagjai számára – hiszen a feltételezés az volt, hogy objektív anyagi érdekek helyett a mozgalmi ügyeket a kulturális konstrukció hívja életre. A kulturális konstrukció és a kollektív jelentés-létrehozás elméletei a mozgalmkutatókon kívül a kulturális szimbólumrendszereknek és diskurzusoknak ebben az időszakban meghatározó társadalomtudományos elméleteihez kapcsolódtak, mint például Habermas (1984) kommunikatív-cselekvés-elmélete vagy Foucault (1966) diskurzusfogalma.

Ahogy arra Hetland és Goodwin (2013) később rámutattak, a mozgalmkutatók mint diszciplína kialakulása Észak-Amerikában és Európában is a hosszabb távú, tágabb történeti és gazdasági tényezőktől való elfordulásra épült, s ezek helyett az összefüggések helyett a mozgalmképződés belső folyamatait, illetve közvetlen és rövid távú külső feltételeit tette meg a kutatás tárgyává. Abból a felismerésből kiindulva, hogy az anyagi szükségletek vagy az osztálypozíció önmagukban nem eredményeznek mozgalmat, a kutatók különválasztották a mozgalom kérdését a tágabb társadalmi-történeti folyamatoktól. A mozgalmkutatók kérdését a mozgalmképződés közvetlen sajátosságainak a kérdéseként határozták meg, s egy olyan eszközrendszert igyekeztek kidolgozni, amellyel ezek leírhatóak a különböző társadalmi kontextusokban.

A mozgalmokutatás mint diszciplína tehát létrejötté során úgy határozta meg a mozgalmakat, mint a társadalmi jelenségek egy körülhatárolt területét, amely terület tulajdonságait a mozgalmokutatás vizsgálja. E meghatározás egyrészt lehetővé tette egy új diszciplína önmeghatározását, másrészt viszont háttérbe szorította a diszciplínán belül azokat a vitákat, amelyek a mozgalmak tágabb társadalmi összefüggésekbe való beágyazottságát vizsgálják – annak ellenére, hogy a mozgalmakat e tágabb kontextus részeként tárgyaló társadalomtudományi művek egy része szerepel a diszciplína paradigmatis hivatkozásai között (pl. Thompson 1963, Moore 1966, Tilly 2004, Tilly és Wood 2012). Amikor a mozgalmokutatás eszközeinek kelet-közép-európai alkalmazásáról gondolkodunk, a tágabb társadalmi kontextus ezen kérdései óhatatlanul újra a felszínre törnek. A mozgalmokutatás „szűkebb” területét ugyanis a mozgalmokutatás mint diszciplína kialakulása során alapvetően az észak-amerikai és nyugat-európai, második világháború utáni mozgalmak példáit körülölelő nyugati jóléti társadalmak kontextusához képest határozták meg. E társadalmi kontextusok adottságai és a rájuk vonatkozó társadalomtudományos-társadalomelméleti feltételezések kimondatlanul beépültek a „mozgalmok” fogalmába és a mozgalmokutatás alapfeltételezései közé. Ha a mozgalmokutatás eszközeit egy ezektől a társadalomtörténeti kontextusoktól különböző helyzetre kívánjuk alkalmazni, nem kerülhetjük meg a kérdést, hogyan illeszkednek a mozgalmokutatás alapvető feltételezései születésük társadalmi kontextusába, és hogyan viszonyíthatók azokhoz a társadalmi helyzetekhez, amelyeket egy másik kontextusban vizsgálni kívánunk.

A társadalmi mozgalmok egy olyan időszakban váltak a mozgalmokutatás tágabb történeti és gazdasági folyamatoktól leválasztott kutatási területévé Észak-Amerikában és Nyugat-Európában, amikor éppen ezekben – és csak ezekben – a globális régiókban a jóléti demokratikus kapitalista társadalmak kialakulása a történelem során először tette lehetővé, hogy a társadalom minden tagja részesülhessen az anyagi jólétben. Ugyanez a folyamat az

észak-amerikai és nyugat-európai középosztályok korábban nem látott megnövekedésével járt – a „posztmaterialista” mozgalmak tagjai közülük kerültek ki. Ez a jóléti, középosztálybeli kontextus a globális történelem időbeli és térbeli sajátos együttállása. Ugyanebben az időszakban a globális gazdaság centrumán kívül eső régiók társadalmaira kevesebb jólét és több társadalmi konfliktus jellemző, amelyek ebben az időszakban sem nélkülözték az anyagi követeléseket. Emellett a „régí”, anyagi követelésekkel fellépő mozgalmak „eltemetése” a mozgalmakutatásban az európai mozgalmakon belül is elfedi a késő 60-as és kora 70-es évek munkásmozgalmainak történetét (Silver 2003). A 2008-as világgazdasági válság után Észak-Amerikában és Nyugat-Európában is megjelenő új mozgalmi hullám hangsúlyos anyagi követelései végképp felülírták azt az elképzelést, hogy a „régí”, materiális célokkal fellépő mozgalmak akár ezekben a régiókban is a múlté lennének.

Új mozgalmak anyagi követelésekkel: a mozgalmakutatási hagyomány kortárs átalakulása

A 2008 utáni mozgalmak hatására az észak-amerikai és nyugat-európai mozgalmakutatási hagyomány ma erős átalakuláson megy keresztül. Ugyanúgy, mint az 1968-as hullám esetében, ez az átalakulás nemcsak tartalmi, hanem a kutatók személyes érintettségével és a kutatás feltételeinek az átalakulásával is összefügg. Az elmúlt években a mozgalmakutatás erős expanziója figyelhető meg. A mozgalmakban részt vevő vagy legalábbis a mozgalmak által kritizált folyamatokban érintett kutatók érdeklődéssel és szimpátiával fordulnak a mozgalmak felé. A válságfolyamatokon belül a megszorításoktól és a bizonytalanná váló munkakörülményektől szenvedő középosztálybeli tüntetők és az akadémiai intézményekben ugyanezen hatásokkal szembesülő (főleg fiatal) kutatók körülményei és sokszor személye is gyakran egybeesik. A bizonytalan kutatói munkakörülmények és a felsőoktatási reformok elleni mozgalmak a tágabb mozgalmi spektrum

részévé váltak, míg a mozgalmakkal foglalkozó kutatói fórumok magukévá tették a mozgalmak ügyét, és az aktivistákra dialógus-partnerként tekintenek (Cox és Fominaya, 2009).

Az új mozgalmi hullámnak ez a kontextusa a mozgalmok kutatás tartalmi paradigmáit is átalakítja. Mivel az új mozgalmak erős anyagi követelésekkel lépnek fel, az anyagi sérelmek és anyagi követelések ügye a mozgalmok kutatásában is újra a figyelem középpontjába kerül. Ez a váltás az empirikus leírás kérdésein túl előtérbe hozza azt az elméleti kérdést, hogy hogyan gondoljuk el a mozgalmak és gazdasági környezetük közti összefüggést. A mozgalmok kutatás mai átalakulásában ez a kérdés újra a felszínre hozza a társadalomszerkezet, a globális gazdaság, a demokrácia és a kapitalizmus közti összefüggések nagy kérdéseit, amelyek hagyományosan a mozgalmok kutatás szűkebb területén kívül merültek fel. E kérdések betörése a mozgalmok kutatás szűkebb területére különféle új kombinációkat eredményez, amelyekben a kutatók a mozgalmok kutatás klasszikus eszközrendszerét más társadalomtudományi területekről kölcsönzött elméleti és módszertani eszközökkel ötvözik. Ez a kísérletezés jelenleg heterogén képet alkot: míg a kutatók különböző társadalomelméleti és módszertani hagyományokat vonnak be a mozgalmok kutatás eszköztárába, az így bevont tudáselemek nem állnak össze egy, a diszciplínában meghatározónak tekinthető új elméleti keretű arról, hogy hogyan értelmezzük a mozgalmak és társadalmi környezetük közti kapcsolatot.

A mozgalmok kutatás kitágítása a társadalmi kontextus kérdései felé mindezen okok miatt egy erős önreflexiós fordulatot hozott. Míg a mozgalmok kutatás „eredetmítosza” arról szól, hogyan vált a mozgalmok kutatás a mozgalmakat objektív tudományos standardok szerint kutatni képes társadalomtudományi diszciplínává, az újabb vitákban a mozgalmok kutatás saját alapító paradigmái újra a történeti elemzés tárgyává válnak, mint olyan tudományos eszközök, amelyek kialakulását meghatározta ugyanaz a politikai-társadalmi környezet, amelyben az általuk kutatott mozgalmak is megszülettek. Cox és Flesher Fominaya (2013) például arról

írnak, hogyan fedte el a mozgalomkutatás 60-as évektől datált észak-amerikai eredettörténete azt a tágabb kontinuitást, amely Európában a mozgalomkutatást a társadalomkutatás és a kritikai elmélet korábbi hagyományaihoz köti – más szóval azt a tényt, hogy a nyugati társadalomtudományok a 19. század óta a mozgalmakat a politika, az állam és a modern társadalmi viszonyok alapvető kérdéseivel összefüggésben tárgyalják. Cox és Nilsen (2014) az erőforrás-mobilizáció és az új társadalmi mozgalmak elméleteit a nyugati kritikai gondolkodás 1968 utáni átalakulásának tágabb kontextusába ágyazzák, amikor a prágai tavasz és a szovjet megszállás hatására a nyugati baloldali gondolkodás elfordul a marxizmustól. A mozgalomkutatás önreflexív fordulatának része, hogy amikor a mozgalmak és a mozgalomkutatás tágabb történeti beágyazottságának a kérdése felmerül, akkor a kettő közti viszony is alapvető kérdéssé válik. Az elmúlt években az akadémiai és a mozgalmi tudástermelés közti viszony, illetve a különböző tudások adott történeti alkalmazásai új kutatási területté váltak a mozgalomkutatásban (Barker és Cox 2002, Cox és Nilsen 2007, Cox és Fominaya 2009, Cox 2014). A gondolkodásnak ez az iránya új intézményes formákat is kialakított. Ilyen az európai mozgalomkutatás egyik központi folyóirata, az *Interface*, amely kifejezetten a tudományos és a mozgalmi tudások közti közvetítés céljával működik. Maga a mozgalomkutatás ezen történeti-eszmetörténeti reflexiója is új kutatási területté válik – Cox (2017) például egy kiterjedt kutatási agendát fogalmaz meg a mozgalmakra vonatkozó tudások történeti-intézményes feltérképezésére azzal a céllal, hogy elősegítse a mozgalomkutatás történeti és politikai önreflexióját és a mozgalmi tudásokkal való párbeszéd lehetőségét.

A társadalmi kontextus problémájának előtérbe kerülése másrészt különböző kísérleteket szült arra, hogy a mozgalomkutatás saját kérdéseit a társadalmi kontextussal foglalkozó más társadalomtudományos hagyományok eszközeivel ötvözzék. Az anyagi követelések visszatérésevel kapcsolatban a mozgalomkutatásban megjelentek a „kapitalizmus” mint a társadalmi környezet leírá-

sára alkalmas fogalom és elméleti keret „visszahozására” irányuló igények (Barker 2013, különösen Hetland és Goodwin 2013, Della Porta 2015). Az, hogy ezek hogyan illeszthetők a mozgalmoktatás saját kérdéseihez, máig viták tárgya és a kísérletezés terepe. A 2008 után világszerte megszokasodó mobilizációk láttán a mozgalmak és a társadalmi kontextus összefüggésével kapcsolatban egyik fő kérdésként az merült fel, hogy milyen viszonyban állnak egymással a különböző globális pozíciókban jelentkező mozgalmak, illetve az, hogy miképpen írhatjuk le tudományosan azokat a tágabb összefüggéseket, amelyek miatt újabban megszokasodtak az anyagi követelésekkel bíró mozgalmak. A mozgalmokutatók olyan eszközöket kezdtek keresni, amelyek alkalmasak lehetnek helyi és globális, politikai és gazdasági folyamatok együttes kezelésére.

Míg egyfelől az újabb kutatások alkalmazzák az új mozgalmak leírásaira az olyan korábbi mozgalmokutatósi fogalmakat, mint a mozgalmi hullámok (Shihade et al. 2012, Della Porta és Mattoni 2014), mozgalmi ciklusok (Tejerina et al. 2013), mozgalmak közti kontinuitás (Juris 2012, Castaneda 2012, Polletta 2012), vagy a mozgalmi repertoárok és fogalmi keretek diffúziója (Della Porta 2012). Másfelől mindezek a fogalmak is viták és újradefiniálás tárgyává is váltak, annak a kérdésnek a szempontjából, hogy a különböző mobilizációk és közvetlen társadalmi környezetük hogyan függ össze világszerte, így például milyen értelemben alkot globális „hullámot”, „ciklust” vagy „mozgalmi családot” (Ancelovici et al. 2016). A nemzetközi politikai gazdaságtannak a „kapitalizmus változataira” irányuló kutatási keretét többen is alkalmazzák erre a kérdésre, azt vizsgálva, hogyan függnek össze a helyi feltételek változatai a különböző mobilizációs dinamikákkal (Bohle és Greskovits 2012, Biekart és Fowler 2013, Beissinger és Sasse 2014). Megjelentek olyan kísérletek, amelyek a globális kapitalizmus marxista politikai gazdaságtanának fogalmait igyekeznek a globális mozgalmi hullámok dinamikáival összefüggésbe hozni (Cini et al. 2017). A mozgalmakat a globális kapitalizmus történeti dinamikáinak részeként vizsgáló kutatói

hagyományok eredményei ugyancsak újra hangsúlyt kapnak a mozgalmokutatásban, annak a kérdésnek a mentén, hogy hogyan vizsgálhatunk rendszerszintű összefüggéseket különböző globális helyszíneken jelentkező mozgalmak között (pl. Smith és Wiest 2012, Silver és Karatasli 2012).

Azzal a fordulattal egy időben, amely a mozgalmak globális, hosszú távú társadalmi összefüggéseit beemelte a mozgalmokutatók kérdéskörébe, az a kérdés is felmerült, hogy a nyugati jóléti társadalmi kontextusok kutatásán alapuló főszórá mozgalomkutatási hagyomány hogyan viszonyul olyan tudásformákhoz, amelyek más globális kontextusokban fejlődtek ki a mozgalmak megértésére – legyenek ezek akár mozgalmi, akár tudományos tudásformák. Az észak-amerikai kontextusból levont tanulságok túláltalánosítása (Cox és Fominaya 2013), a mozgalmokutatók túlnyomóan észak-amerikai és nyugat-európai intézményesítettisége miatti perspektívaforzolások (Poulson et al. 2014, Gagyi 2015a), illetve a fejlett országok ezen intézményes túlsúlya mögött álló globális egyenlőtlenségek (Hayes 2014) a mozgalmokutatók belső vitáinak témájává váltak. Ezekből a szempontokból nézve külön kérdéssé vált, hogyan viszonyulnak a globális gazdaság és társadalomtudományos tudástermelés centrumain kívüli, poszt-koloniális és posztiszocialista térségekben megszülető tudások a mozgalmokutatók nyugati eredetű hagyományaihoz (Cox, Nilssen és Pleyers 2017).

Ahogy azt Hayes (2014) vagy MacSheoin (2016) is hangsúlyozzák, az, hogy mi számít elfogadott tudásnak vagy releváns kérdésfelvetésnek a mozgalmokutatók intézményesített formáiban, történeti kontextusok szerint változik, a globális történelem tágabb dinamikáival együtt. Ebből a szempontból a mozgalmokutatók mint egy mozgó eszközrendszerre kell tekintenünk, amely sosem tartalmazza a „teljes”, a történeti eseményektől és tételtől független megértés feltételeit, hanem maga is egy szituált eszközrendszer, amely éppen amiatt változik, mert az adott történeti beágyazottságnak megfelelő megismerési célok és érdekek szerint a kutatói eszközrendszer relevanciája is átalakul. A mozgalmokku-

tatás más tudásformákhoz való viszonya, amely jelenleg látványos átalakuláson megy át, ugyancsak a történeti beágyazottság változásaival együtt alakul. Ahelyett, hogy a mozgalm kutatás horizontja hirtelen kiterjedne a tágabb társadalmi kontextus „teljes” területére, a jelenlegi átalakulás során is inkább arra számíthatunk, hogy a megismerési szempontok és érdekek változásával újabb érintkezési pontok jönnek létre, míg mások elsorvadnak vagy létre sem jönnek. Azok a kérdések tehát, amelyek a mozgalm kutatás és tágabb társadalomkutatás, mozgalmkutatás és mozgalmi tudások, illetve nyugati mozgalmkutatási hagyomány és a posztkoloniális vagy posztszocialista környezetekben kifejlődő tudások közti érintkezéssel kapcsolatban ma éppen a mozgalmkutatás homlokterébe kerülnek, hosszabb távon vizsgálva történetileg alakuló kérdések, amelyek felmerülése ugyanazon tágabb történeti folyamatokhoz kötött, mint amelyek az Akadémia és a mozgalmak, vagy a globális centrum és a globális perifériák közti viszonyokat szabályozzák. Ha a mozgalmkutatás mai kérdéseit ebből a tágabb perspektívából vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a mozgalmkutatás szűkebb területén ma újszerű erővel felmerülő kérdések más történeti időpontokban és más társadalomtudományos vagy mozgalmi hagyományokban erősen jelen voltak, s inkább a mozgalmkutatás szűkebb területével való érintkezés az, ami történetileg változott.

Hogyha a társadalmi mozgalmakat a kapitalista világgazdaság tágabb összefüggéseihez viszonyító megközelítéseket keresünk, olyan gondolkodási hagyományokat találunk, amelyeknek ugyancsak megvan a maguk globális története. A 20. század első évtizedeiben a kommunista forradalmárok az imperializmus elméletével azt igyekeztek megragadni, hogyan függ össze a kapitalista világgazdaság válsága a gyarmatbirodalmak terjeszkedésével, és ez a környezet mit jelent a kommunista mozgalom esélyei szempontjából (Luxemburg [1913] 1951, Lenin [1917] 1963). Trockij egyenlőtlenfejlődés-fogalma ([1930] 2010) arra az egyszerre elméleti és gyakorlati kérdésre született válaszként, hogy a kommunista mozgalom szempontjából hogyan érdemes az egyazon kapitalista

világgazdaságon belül eltérő gazdasági és társadalomszervezési formákat értelmezni. Az ötvenes és hatvanas évek gyarmati felszabadító mozgalmai, majd a gyarmati rendszer felszámolása után fennmaradó gazdasági függés és szimbolikus alárendeltség ugyancsak olyan viszonyai a globális történelemnek, amelyekkel kapcsolatban erős elméleti és gyakorlati megközelítéseket dolgoztak ki értelmiségiek és mozgalmárok (Fanon 1963, Chakrabarty 2009, Grosfoguel 2011). A különböző termelési módok „artikulációjával”, egymásba illeszkedésével foglalkozó kutatási hagyomány (Rey 1973), a kapitalista világgazdaságon belüli függő fejlődés elméletei (Frank 1979), a világrendszer-elemzés (Wallerstein 1986), a globális antropológia (Wolf 1982), a gramscianus nemzetközi politikai gazdaságtan (Cox 1983), vagy a globális társadalomtörténet (Van der Linden 2007) mind olyan elméleti-módszertani megközelítések, amelyek a társadalmi mozgalmakat (is) a kapitalista világgazdaságon belül integrált globális társadalmi folyamatok részeként elemzik. Mindezek a kutatási hagyományok sajátos módon ágyazódnak a társadalmi, intellektuális és intézményi küzdelmek történetébe, s perspektívájuk, kutatási kérdéseik ebből a beágyazottságból következnek.

Ha azt kérdezzük, hogy a különböző mozgalmak társadalmi környezetei közti összefüggésekről szóló kutatási hagyományokat hogyan alkalmazhatjuk különböző régiókra, így például a klasszikus mozgalomkutatás eredeti észak-amerikai és nyugat-európai kontextusától eltérő posztkoloniális és posztoszocialista kontextusokra, ez a kérdés magában foglalja azt a problémát, hogy adott „helyek”, országok vagy régiók társadalmi viszonyait, s ezek egymással való összefüggését hogyan képzeljük el. Például hogyha a kérdést úgy tesszük fel, miben különböznek a posztkoloniális vagy posztoszocialista társadalmakban kialakuló mozgalmak az észak-amerikai vagy nyugat-európai mozgalmaktól, akkor a mozgalmak társadalmi hátterével kapcsolatban egy olyan elképzelésre építünk, amely a társadalmi összefüggéseket egy-egy régió „társadalmán” belül helyezi el, amelyeket a globális történelem adott időszakában játszott szerepük szerint nevez el (koloniális

és szocialista). Vannak olyan társadalomkutatási hagyományok, amelyek ezzel az elképzeléssel dolgoznak – így például a poszt-kolonializmus vagy a szocializmus és posztiszocializmus kutatása. Ugyanakkor ez a megközelítés láthatatlanná tesz olyan összefüggéseket, amelyek más perspektívákból viszont láthatóvá válnak: ilyenek a globális világ gazdaságának régiókon és politikai rendszereken átívelő hatásai, vagy a különböző régiók közötti mozgalmi kapcsolatok, globális szövetségek és konfliktusok története.

Hogy a társadalomkutatás adott intézményes formái éppen mit tesznek láthatóvá, és mit takarnak el a különböző helyi kontextusok közti összefüggések közül, maga is történetileg alakul, együtt azokkal a valós küzdelmekkel, amelyek többek közt a társadalomkutatás feltételeit és érdeklődési körét is alakítják. A kapitalizmusnak mint globális rendszernek a megértése felé irányuló erős érdeklődés az 1968-at követő időszakban, majd az érdeklődés átfordulása az 1990-es években a globalizáció jelensége felé, amit a pénzpiacokhoz és információs hálózatokhoz kötődő, alapvetően új jelenségként gondoltak el, s amelyhez képest a globális perifériák esetében immár nem az alárendeltség és függés, hanem a „másság” kérdése vált érdekessé: olyan váltásai a tudományos érdeklődésnek, amelyek átható intézményi, gazdasági és politikai átrendeződésekhöz kötődnek világszerte. A globális pozíciókat összekötő tudásformák globális történelembé ágyazott létrejöttének másik példája a szocialista blokkon belül a harmadik világgal foglalkozó intézményrendszer kiépülése (pl. Mark 2015), a szocialista országok azon erőfeszítésének részeként, hogy a nyugati kapitalista országok irányába való eladósodásukat a harmadik világgal való kereskedelem révén kompenzálják. Egy másik jellegzetes példa a hidegháború tudástermelő intézményrendszere, és ennek hatása arra, hogy a régión belül megfigyelhető társadalmi folyamatokat a politikailag meghatározott „szocializmus” és „posztiszocializmus” fogalmi keretében gondoljuk el, elszeparálva őket azoktól a globális folyamatoktól, amelyeknek mind ez idő alatt részei voltak (e megközelítés kritikájához lásd pl. Böröcz 1992, Chari és Verdery 2009, Lampland 2016). Hasonló viták

folynak annak a gesztusnak a politikája (és politikatörténete) körül is, hogy a volt gyarmatok társadalmi életét „posztkolonizálisként” határozzuk meg, és ezzel továbbra is a nyugati beavatkozást tegyük meg e társadalmi folyamatok releváns vonatkoztatási pontjának (Mignolo 1993), illetve a „posztgyarmati” címke révén a gazdasági-politikai alárendelés aktuális folyamataitól eltekintünk, inkább a gyarmati örökség kulturális aspektusaira terelve a figyelmet (Chibber 2014, Roy 2016).

Ebben a könyvben a mozgalmak elgondolásának e történetileg változó eszközrendszerei közül a világrendszer-elemzés hagyományát követem. Ez a hagyomány a kapitalista világ gazdaság működésével és az azon belüli különböző társadalomszervezési módok összefüggéseivel foglalkozó tágabb hagyományhoz kapcsolódik, s maga is e hagyományok egy speciális történeti kereszteződési pontján jött létre. A szocializmus létező formáiból való kiábrándulás, a gyarmati felszabadító mozgalmak és az 1968-as mozgalmak hatására az akadémiai pozícióiban megerősödő – vagy más megközelítésben: azokba visszaszoruló – baloldali gondolkodás a hetvenes években a világ gazdaság egyenlőtlen fejlődésének egy globális megközelítése felé fordult. Ez a megközelítés egyszerre épített a kapitalizmus elemzésének korábbi marxista hagyományaira, a gyarmati berendezkedéseket kritizáló anticolonialista irodalomra és a függő fejlődés latin-amerikai teoretikusaira. Az, hogy ez a megközelítés a kapitalista világ gazdaság teljes spektrumára célzott elemzési eszközrendszert kívánt kialakítani, ahhoz a politikai meggyőződéshez kapcsolódott, hogy a kapitalizmus által kitermelt feszültségek és egyenlőtlenségek elleni mozgalmak csak a teljes rendszer figyelembevételével s a teljes rendszer megváltoztatásával lehetnek sikeresek. A következő évtizedek során ennek a politikai meggyőződésnek a reális alkalmazását célzó remények visszaszorultak, nemzetközi politikai-mozgalmi szövetségei (elsősorban: a harmadik világ országainak szövetsége a globális egyenlőtlenségeket felszámoló Új Nemzetközi Gazdasági Rend kiépítésére) az 1970-es évekhez képest meggyengültek, és a világrendszer-elemzés Akadémián belüli

státusa az 1990-es évek kulturális fordulatához képest háttérbe szorult. Ugyanakkor a globális társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok világrendszer-szemléletű elemzéseit tovább folytatták, és egy kiterjedt kutatási hagyományt alakítottak ki. Wallerstein iskolaalapító műveinek megjelenése után (Wallerstein 1979, 1980, 1986) olyan kutatók munkái, mint Andre Gunder Frank, Samir Amin, Giovanni Arrighi, Terence Hopkins, Beverly Silver és mások, kiterjesztették és elmélyítették a világrendszer-elemzés keretét, míg a kapitalizmus és a nemzetközi kapcsolatok elemzésének más iskoláival folytatott viták (pl. Brenner 1977, Laclau 1971) alapvetően járultak hozzá a megközelítés továbbfejlődéséhez és más kutatási ágakkal való összekapcsolódásához. A 70-es évek óta kifejlődő olyan társadalomkutatási irányok, mint a globális értékláncok kutatása (Gereffi és Korzeniewicz 1994, Gereffi et al. 2005), a gramscianus nemzetközi politikai gazdaságtan (Cox 1983, Gill 1993), a transznacionális osztályok kutatása a nemzetközi politikai gazdaságtanban (Van der Pijl 2002), az eurocentrikus társadalmelemzési módszerek posztkoloniális és dekoloniális kritikái (Chakrabarty 2009, Mignolo 2011), vagy a társadalomszerveződés különböző léptékeivel és egyenlőtlen fejlődésével foglalkozó kritikai földrajz (Taylor 1981, Brenner 1999, Swyngedouw 1997, Smith 2010), valamint a helyi társadalmak átalakulásait a globális kapitalista világ gazdaság dinamikájával együtt vizsgáló globális antropológia (Wolf 1982, Burawoy 2009, Kalb és Tak 2005) egyaránt építenek a világrendszer-elemzés belátásaira.

Mint minden más kutatási irányzaté, a világrendszer-elemzés alkalmazása is a történeti beágyazottság függvényében változott. Kelet-közép-Európában klasszikusan a nyugat-európai fejlődéstől való „elmaradottság” kérdése volt az, amellyel kapcsolatban egyes kutatási hagyományok a világrendszer-elemzés elemeit alkalmazták (pl. Chirot 1976). Míg olyan kutatók, mint Henri H. Stahl, a kapitalista világrendszer történeti fejlődésébe való integráció folyamatait elsősorban a helyi társadalomszerkezet megértése szempontjából tartották fontosnak (Stahl 1969), mások, így például a magyar történetírás hagyományának a Pach Zsigmond Pál

(1968), Niederhauser Emil (2001), Katus László (1967), Berend T. Iván és Ránki György (1974, 1979) által képviselt vonulata a világrendszer-elemzés egyenlőtlen fejlődésére vonatkozó belátásait elsősorban a kelet-közép-európai országok felzárkózási ambíciói szempontjából vették figyelembe. A különféle alkalmazások politikai tétjei saját kontextusuknak megfelelően gyakran eltértek a világrendszer-elemzés kialakulásának eredeti politikai tétjeitől. E változások eszmetörténetével s azok politikai-intézményes kontextusával újabb kutatások foglalkoznak (pl. Gildea et al. 2011).

Magyarország az utóbbi harminc év során az *Eszmélet* folyóirat köre folyamatosan alkalmazta a világrendszer-elemzés perspektíváját a szocializmus, rendszerváltás és posztiszocializmus folyamatainak elemzésében (pl. Szentés 1988, Krausz 1991, 1996, 2015, Szalai 1994, Artner 2006, Farkas 2013). Melegh Attilának a Kelet–Nyugat lejtő hierarchikus konstrukciójára (2006), illetve a nemzetközi migrációnak a globális hierarchiákat követő mintázataira vonatkozó kutatásai (Thornton et al. 2012) ugyancsak ezzel a megközelítéssel dolgoznak. Böröcz József (1992, 2000, 2006, 2009, 2017, 2018, Böröcz és Sarkar 2017) a rendszerváltás, a posztiszocialista felzárkózási erőfeszítések és az európai integráció folyamatait a globális gazdasági, politikai és szimbolikus hierarchiák viszonyában elemezte, s ebből a perspektívából a rendszerváltás és felzárkózás fősdru narratíváinak olyan alapvető kritikai fogalmait dolgozta ki, mint a kelet-közép-európai országok szocializmusának keleti és nyugati kettős függősége, az államszocialista rendszerek világ gazdasági integrációját jellemző tulajdonvákuum fogalma, a rendszerváltó elitek ideológiájának és informális kapcsolathálóinak működése, a globális hatalmi hierarchiák morális-szimbolikus vetületeinek alkalmazása az európai csatlakozási folyamat során, illetve az európai integráció hosszú távú, globális értelmezése, amely a gyarmatosítást és az európai integrációt egyaránt a világ gazdasági súly növelésére irányuló projektekként értelmezi. A Helyzet Műhely tagjai ugyancsak a világrendszer-elemzés eszközeivel vizsgálták a rendszerváltás előtti és utáni évtizedek világ gazdasági integrációját (Éber et al.

2014, Gerőcs és Pinkasz 2017a, Gerőcs és Pinkasz 2017b), vagy a dzsentrifikáció, város-vidék és a térbeli egyenlőtlenségek kapcsolatát (Czirfusz et al. 2015, Jelinek 2017, Vigvári 2016, Vigvári és Gerőcs 2017, Pósfai 2018).

A kelet-közép-európai rendszerváltások és posztszocialista fejlődés kutatásában a világrendszer-elemzés egyes elemeit ugyancsak felhasználták a kapitalizmus változataival foglalkozó politikai gazdaságtani iskola szerzői (Bohle és Greskovits 2012, Nölke és Vliegenthart 2008, Drahekoupil 2008, Scheiring és Boda 2011, Shields 2014, Scheiring 2016), és a városfejlődés és egyenlőtlen térbeli fejlődés kutatói (Bodnár 2001, Smith és Timár 2010, Czirfusz 2011, Jelinek et al. 2013, Czirfusz et al. 2015). A régiós társadalomfejlődésnek a szocializmus vs. nyugati típusú fejlődés oppozíciójából kilépő, globális megközelítésére tettek kísérletet azok az antropológiai kutatások is, amelyek a munka kvantifikációjának a 20. századon átívelő történetét (Lampland 1995, 2016), a hulladékkezelés globális folyamatokba illeszkedő helyi politikáit (Gille 2007), a gyári munka átalakulását (Burawoy és Lukács 1992), vagy a globalizáció társadalmi következményeire adott jobboldali válaszokat kutatták (Halmai és Kalb 2011), illetve a posztszocializmus fogalmának globális kiterjesztésére tettek kísérletet (Chari és Verdery 2009).

Ma, amikor a helyi és a globális folyamatok viszonya újra központi kérdéssé válik a globális válság és a világszerte jelentkező különböző politikai mobilizációk értelmezésére törekvő kutatásokban, a világrendszer-elemzés hagyománya és kortárs eszközrendszere újra több figyelmet kap (pl. Silver és Karatasli 2015). Hogy e figyelem milyen politikai kontextusokkal fonódik össze, vagy hogy a jelenlegi válság nyomán mobilizálódó mozgalmak politikai céljaik tekintetében újra összekapcsolódnak-e a világrendszer-elemzésnek a kapitalista világgazdaság rendszerszintű elemzésére kialakított eszközeivel, egyelőre kérdés. Az azonban látszik, hogy amikor a világgazdasági válság és az azt kísérő társadalmi-politikai átalakulások a helyi és a globális folyamatok kapcsolatát újra a figyelem homlokterébe hozzák, ez a hagyomány

erőforrásként szolgálhat a felmerülő kérdések megválaszolásához. A kortárs kelet-közép-európai mozgalmak megértésében e hagyomány eszközei különösen hasznosak lehetnek abból a szempontból, hogy segítenek kezelni az észak-amerikai és nyugat-európai társadalomtörténeti kontextusok alapján univerzalizált mozgalmakutatói eszközrendszer és a kelet-közép-európai kontextusok közti viszonyt azáltal, hogy e különböző régiós kontextusokat ugyanazon tágabb globális folyamatok részeként vizsgálják.

Mielőtt a következő fejezetben rátérnénk néhány olyan szempont bemutatására, amelyek lehetővé teszik, hogy a kelet-közép-európai mozgalmakat egy közös globális történelem részeként, és nem csak a helyi vagy nyugati fejlődéshez viszonyított folyamatok szempontjából értelmezzük, foglalkoznunk kell a mozgalmakutató kelet-közép-európai alkalmazása szempontjából leginkább meghatározó két koncepcióval: a „civil társadalom” fogalmával, illetve azzal a gondolattal, hogy a kortárs mobilizációs hullám a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának köszönhető.

„Civil társadalom” és „a demokratikus kapitalizmus hanyatlása”: a kortárs kelet-közép-európai mozgalmak leírásának két domináns koncepciója²

A „civil társadalom” a késő szocializmus éveiben a kelet-európai disszidensek és a nyugati értelmiségiek és aktivisták párbeszédében a társadalmi önszerveződés egy speciális jelentéssel bíró fogalmaként kristályosodott ki. Az 1980-as és a 2000-es évek között globális karriert futott be mint a globális piacot a civil együttműködések hálózata révén ellenőrző „globális civil társadalom” modellje (a fogalom e karrierjének tárgyalását a korábbi történeti előzményekhez képest I. Kaldor 2003). A koncepció sajátosságait

² A civil társadalom koncepciójának elemzésében a fejezet épít a Mariya Ivanchevával közösen írt *A civil társadalom tündöklése és bukása Kelet-Közép-Európában: a diskurzusok és anyagi támogatások transznacionális hierarchiái* c. cikkre (Gagyi és Ivancheva 2017).

itt is mélyen meghatározták kialakulásának történeti körülményei. A szocializmus utolsó évtizedeiben a szocialista diktatúrákat kritizáló értelmiségiek az államszocializmus korábbi, baloldali kritikáitól a liberális társadalomelméletek és az államhatalom egyéni szabadságjogokon alapuló kritikái felé fordultak. Olyan értelmiségiek, mint Konrád György (1989), Václav Havel (1986), Václav Benda (1991) vagy Adam Michnik (1986), a pártállam hatalmával szemben megőrzendő/kiterjesztendő egyéni szabadság különféle koncepcióit dolgozták ki (mint pl. az „antipolitika”, „igazságban élni”, „párhuzamos polisz” vagy „új evolucionizmus”). Ezek a koncepciók az állampolgári szabadság és önszerveződés lehetőségeiről szóltak, szemben a gazdasági és politikai hatalmat központosító pártállammal. Mivel a szabadság korlátjaként elsősorban a pártállam szerepelt ezekben a megközelítésekben, a piac szabadságkorlátozó ereje nem jelent meg. Ezeket a szocialista blokkon belüli rendszerkritikákat a nyugati hidegháborús kommunikáció hagyományosan felhangosította, s így a disszidens értelmiségiek nyugati recepciója is saját helyi hatásukhoz képest felülértékeltte őket. Másrészt ugyanebben az időben a nyugati társadalmi-politikai folyamatokat kritizáló új társadalmi mozgalmak a saját kritikájuk mentén is kapcsolatot kerestek a szocialista országok disszidenseivel (Keane 1988). A nukleáris leszerelés, az emberi jogok vagy a környezetvédelem olyan ügyek voltak, amelyek mentén a nyugati és szocialista típusú rendszerek hatalmi központjaival szemben ez az együttműködés egy alulról jövő, önszerveződő aktivista hálózatokra épülő mozgalmat igyekezett kiépíteni. Ez a dialógus a nyugati és keleti aktivisták között fel erősítette a bürokratikus hatalommal szembeni önszerveződés, demokratikus részvétel és személyes autonómia koncepcióját (Arato és Cohen 1992, Máté 1993, Bugajski 1987, Bakuniak és Nowak 1987). Az 1980-as évek végére a civil társadalom fogalma a társadalmi önszerveződésnek a vasfüggönyön átívelő, bürokratikus-politikai rendszerektől független fogalmaként kristályosodott ki, amely egyrészt a szocializmus liberális-emberi jogi kritikája, másrészt a nyugati új társadalmi mozgalmak bürokráciaellenes,

grassroots értékrendszere között közvetített (Ivancheva 2011). A kelet-európai disszidensek Nyugaton is megjelent művein kívül ez a fogalom nyugati szerzők munkáiban is életre kelt (Rau 1987, Arato és Cohen 1992, Murthy 1999, Outhwaite és Ray 2005).

A civil társadalom ily módon aktualizált fogalmának nagy szerep jutott a szocialista rendszerváltások leírásában. Az olyan, egyébként különböző összetételű, ideológiájú és sorsú mobilizációkat, mint a lengyel Szolidaritás, a magyar Duna-mozgalom, vagy a romániai decemberi forradalom, egyaránt a szocialista diktatúrák ellen a demokrácia nevében fellépő civil társadalom jelenségeként írták le (Kaldor 2003). A civil társadalom ilyen össz-társadalmi rendszerváltó erőként való felfogása összefonódott azzal az elképzeléssel, hogy a kelet-európai rendszerváltások a modern társadalmi fejlődés progresszív, nyugati útjára történő visszatérést jelentik. Ezt az elképzelést foglalta össze Habermas (1999), amikor a kelet-európai rendszerváltásokat az „utolérő forradalom” fogalmával írta le. A régió globális történelemben elfoglalt helyéről szóló diskurzusokban a versengő modernitások hidegháborús elképzelésének helyét újra átvette a modern társadalomfejlődés kizárólag nyugati modellek alapján elképzelt koncepciója. Fukuyama e modell globális elterjedését értékelte úgy, mint „a történelem végét” (1989). A civil társadalom kelet-európai rendszerváltásokban játszott szerepével kapcsolatos elképzelések ebben a környezetben ahhoz a történelmi téthez kapcsolódtak, hogy képes-e a volt szocialista világ bepótolni a modernizáció egyetlen érvényes modelljétől való elmaradását, és beilleszkedni a fejlett demokratikus világba. A rendszerváltást követő évtizedekben e felzárkózás sok más aspektusához hasonlóan a civil társadalomhoz fűzött remények sem váltak maradéktalanul valóra. A várankozások és csalódások konfliktusa a civil társadalom rendszerváltás utáni kutatásában máig meghatározó tényező maradt (Gagyí és Ivancheva 2017).

Mint arra később többen rámutattak, a civil társadalom fogalmának felértékelődése a rendszerváltáskor elfedte azt aényt, hogy a fogalom és a hozzá kötődő politikai elképzelések koráb-

ban nem a közép- és kelet-európai társadalmak széles rétegeinek az elképzelései voltak, s nem is az egyes rendszerváltáskori mozgalmak tömegbázisáé, hanem jellemzően kis számú, sok szempontból inkább a Nyugatról rájuk irányuló figyelem, mintsem a helyi társadalomra tett hatása által jelentőssé vált értelmiségi szereplőé (Judt 1988, Tamás 1994, Lomax 1997, Körösenyi 2000, Kotkin 2009, Bottoni 2015, Gagyí és Ivancheva 2017). A civil társadalom e kiterjesztett fogalma hamar korlátokba ütközött, amint a rendszerváltások után a politikai és a civil önszerveződés tömeges formái elmaradtak a civil társadalom rendszerváltáskori koncepciójába kódolt várakozásoktól, és a politikai szerepvállalás és a civil szerveződések is elsősorban a magasan iskolázott, gyakran korábbi aktivista tapasztalattal rendelkező értelmiségiek terepe maradt (Wedel 2001, Sampson 2002).

A civil társadalommal kapcsolatos elvárásoknak e megfeneklése nem járt közvetlenül a koncepció felülvizsgálatával. Míg empirikus kutatások foglalkoztak a demokratizálódás és a gazdasági megszorítások közti ellentmondás problémájával (Przeworski 1991, Ekiert és Kubik 1998, Greskovits 1998), az alacsony politikai részvétel problémájával (McMahon 2001, Howard 2003, Tarrow és Petrova 2007), vagy a rendszerváltások óta létrejött civil szervezetek külső finanszírozástól való függésével (Cisar 2010), a posztszocialista átalakulás e sajátosságait továbbra is ahhoz a normatív elképzeléshez képest értékelték, hogy a kelet-közép-európai társadalomfejlődés a szocializmus zsákutcája után követni fogja a nyugati modernizációs modelleket. E normatív elképzeléshez képest az adott vizsgálatok által mutatott empirikus pillanatképek egyrészt a helyi társadalmak hiányosságaként jelentek meg (Tismăneanu 1999), másrészt a különbségek elméleti leírásaiban a nyugati modellektől való különbségek rövid távú tipológiáit hozták létre.

Mint ahogy a mai folyamatok és viták felől nézve már egyértelmű, a rendszerváltás utáni évtizedekben a közép- és kelet-európai országok nem zárkóztak fel a világgazdaság nyugati centrumországainak társadalmi modelljeihez. Ehelyett a felzárkózás

erőfeszítéseinek és kudarainak különböző hullámain mentek keresztül, hasonlóan a más hasonló világgazdasági pozícióban levő országokhoz (Böröcz 2012). E hullámok különböző pontjait a helyi társadalomfejlődést a nyugati modellekhez mérő megközelítések a felzárkózási tendenciák adott állása szerint tipizálták. Az ilyen tipológiák a felzárkózási erőfeszítések következő hullámával rendszerint újabb és újabb korrekcióra szorultak. Magyarország például a liberális fejlődés régiós éllovasából pár évtized alatt az illiberalizmus nemzetközi példájává vált. A szlovén neo-korporatív kapitalizmus, amelyet Greskovits és Bohle (2012) a posztzocialista piacgazdaságok társadalmilag leginkább fenntartható változataként írtak le, 2008 után neoliberais reformok áldozatává vált. Röviddel az után, hogy Beissinger és Sasse (2014) arra a következtetésre jutottak, hogy a rendszerváltás ígéreteivel kapcsolatos türelem „elfogyása” más régiós országoktól eltérően Ukrajnában – az ottani politikai intézményrendszer sajátosságai miatt – nem vezet politikai mobilizációkhoz, kitört az ukrán válság. E „tévedések” nem annyira az egyes empirikus kutatások hibáiból adódnak, mint inkább abból, hogy a hosszú távú társadalomfejlődés nyugati modelljeit alkalmazzák kelet-közép-európai folyamatok rövid távú leírásaira.

Mivel a kutatók a rendszerváltást követő évtizedekben a helyi társadalmi-politikai önszerveződést a nyugati demokráciák modelljeihez való felzárkózás eszközeként és mércéjeként felfogott civil társadalom fogalma alapján gondolták el, a helyi önszerveződés formái közül azok kaptak kiemelt figyelmet, amelyek megfeleltek valamilyen nyugati mozgalmi mintának. Így a posztzocialista mozgalmak és a civil társadalom kutatása elsősorban a környezetvédelmi, feminista, anarchista, emberi jogi, szakszervezeti, globalizációkritikus és háborúellenes mozgalmakra fókuszált (Einhorn 1993, Hicks 1996, Jehlička et al. 2005, Flam 2001, McMahon 2001, Ost 2006, Vermeersch 2006, Císař és Vrábliková 2010, Navrátil 2010, Piotrowski 2011, Gagyí 2011, Mikecz 2017). Másfelől az ezektől a mintáktól eltérő szerveződési formákat az elvárt fejlődéstől való eltérések negatív fogalmaival írták le, mint nacio-

nalista (Beissinger 1996) vagy „nem civil” mozgalmakat (Kopecky és Mudde 2005, Kotkin 2009). E szelektív figyelem egyik eredménye az volt, hogy a nyugati modellekhez képest gyengébb vagy „nem megfelelő” mozgalmakat látva a kutatók olyan narratívákat fogalmaztak meg, melyek szerint Kelet-Közép-Európában a szocializmus öröksége miatt a társadalmi mozgalmak gyengébbek, vagy még gyerekcipőben járnak (Howard 2003). Az ilyen narratívákban láthatatlanná váltak mindazok a nacionalista, parasztpárti, szociáldemokrata, fasiszta, ellenkulturális, millenarista, etnikai, vallási és egyéb mozgalmak, amelyek a régió politikai térképét annak modern története során alakították.

A nyugati szerveződési formákhoz hasonló helyi példák keresése ugyancsak láthatatlanná tette a társadalmi önszerveződésnek azokat a régióra kiemelten jellemző, informális módjait, amelyek a társadalmi, gazdasági és politikai intézmények alakulását a modernizáció kezdete óta meghatározták (Stokes 1986). A rokonsági hálózatok, a nepotizmus, a kölcsönös segítség komplex rendszerei, a közösségi önszerveződés és önszervezés technikái, a munkamegvonás különböző stratégiái (Creed 1995) mind olyan szerveződési formák, amelyek lényegi részét alkotják a helyi társadalmak önszerveződési folyamatainak, viszont kevésbé ragadhatók meg a civil társadalom vagy társadalmi mozgalmak kutatásának nyugati modelljeivel. A civil szerveződés grassroots formáira fókuszáló újabb kutatások rámutatnak, hogy a klaszszikus civil szervezetek hiányosságai mellett a közösségi önszerveződés különösen erős a volt szocialista országokban (Jacobsson 2015). E meglátás újszerűségét elsősorban éppen az adja, hogy a civil társadalom kutatása a megélhetés és önszerveződés e lényegi területét évtizedeken keresztül zárójelbe tette. A civil társadalom „gyengeségének” téziséét mindenestre egyre több kutató kritizálja, akik normatív meghatározások helyett a kutatási módszertan megváltoztatására és az empirikus vizsgálatok kiterjesztésére biztatnak (Jacobsson és Saxonberg 2013, Ekiert és Foa 2016, Jacobsson és Korolczuk 2017). A civil társadalom nem normatív, szociológiai fogalmával dolgozó kutatások az elmúlt

években komplex képet rajzoltak a civil szerveződések különböző régiós aspektusairól, mint például a posztszocialista integráció, államképződés, fejlesztési támogatások szerepe a civil szervezetek helyi beágyazódásában (Vetta 2012), az alulról szerveződő városi mozgalmak (Jacobsson 2015), vagy a civil társadalom liberális és nemzeti projektjeinek a posztszocialista integráció történetébe ágyazott elemzése (Mikus 2018).

A rendszerváltásokat követő alacsonyabb politikai aktivitás okozta csalódásokkal párhuzamosan a 90-es évek elején elindult a civil szervezetek hálózatainak formális kiépülése is. Eleinte ez a demokratizálódást célzó és humanitárius aktivitás keretében folyt, de a privatizációval, piacositással és a jóléti intézmények leszűkítésével együtt hamarosan elindult a civil szervezetek állami feladatokat átvállaló, professzionális intézményekként való kiépülése (Axford 2005, Vetta 2009, 2012). Bár a civil társadalom elméleteiben – és maguknak a civil szervezeteknek a meggyőződésében is – a civil aktivizmus a társadalmi önszerveződés és önvédelem eszközeként szerepelt, a gyakorlatban a pályázati források és pályázati adminisztráció kritériumai a civil szerveződés feltételeit viszonylag szűkre szabták. Egy olyan időszakban, amikor a transzformációs válságok és az EU- és NATO-csatlakozás feltételrendszerei a társadalmi redistribúció és a szociális ellátás korábbi hálózatait erősen leszűkítették, a civil szervezetek inkább pontszerű beavatkozásokként működtek, mintsem a piac nyomásának fokozottan kitett posztszocialista társadalmak önvédelmi mechanizmusaként (Vetta 2012, Mikus 2015, 2016, Ivancheva 2015). A társadalmi-politikai önszerveződés és önvédelem lehetőségeinek leszűkítését a civil szervezetek pályázat- és projektfüggő működésére a 2000-es évek közepére több kutató is kritizálta (Kalb 2002, Howard 2003, Mendelson és Glenn 2003), bár ezek a kritikák nem változtattak a civil társadalom fősodró koncepcióján.

A 2000-es évek globalizációkritikus mozgalmi hulláma a formális civil szerveződés korlátait kritizálva egy inkább informális és alulról jövő önszerveződés célját tűzte ki maga elé. Szemben a civil társadalomnak a szocialista blokk bukása idején népszerűvé

váló gondolatával, amely a szabadpiac és szabad önszerveződés konfliktusmentes viszonyának ideálját tartotta a társadalomfejlődés immár egyetlen, globálisan érvényes modelljének, a nemzetközi globalizációkritikus mozgalom elgondolása a „globális civil társadalom”-ról (Kaldor et al. 2003) abból indult ki, hogy a globális piacgazdaság negatív társadalmi hatásait a civil aktivizmus globális hálózatai tudják mérsékelni. Míg ez a globális civil hálózatokhoz fűzött remény a kétezres évek végére a globalizációkritikus mozgalom lendületével együtt lehanyatlott, a régióban gyakorlatilag ez a hullám az iskolázott, nemzetközi hálózatokban részt venni tudó aktivisták új generációjának nyújtott (egy, a teljes társadalmi környezethez képest ugyancsak viszonylag szűk) terepet, amely részben a létező civil szervezetek hálózataira, részben külföldi mozgalmi forrásokra, részben informális együttműködésekre épült. E hullám a 2000-es évek végére a civil és politikai formalizálódás további lépcsőit hozta létre, a globális piac társadalmi hatásaival kapcsolatban helyben megszülető kritikákat nem sikerült meghatározó módon tematizálnia. Ezek a kritikák sok esetben, így Magyarországon is, elsősorban a politikai jobboldal alulról jövő és felülről támogatott szerveződési formáinak a terepe maradt. Kopeczky és Mudde (2005) ezzel kapcsolatban a „nem civil társadalom” („uncivil society”) fogalmát vezette be, ami egyrészt rámutatott arra, hogy a civil társadalom rendszerváltáskori normatív fogalma nem tudja kezelni a jobboldali társadalmi szerveződések tényét, másrészt azonban nem tartalmazott magyarázatot a jobboldali szerveződések létező formáira. A 2010-es évek elejére megsokasodtak azok az empirikus kutatások és elméleti kritikák, amelyek a civil társadalom és a piacgazdaság konfliktusmentes, szabad fejlődésére vonatkozó várakozások helyett arra mutattak rá, hogy a civil szervezetek rendszerváltás után létrejött hálózata nem vált alkalmassá arra, hogy a rendszerváltás utáni társadalmi polarizáció és a jóléti veszteségek miatti társadalmi sérelmeket kifejezzék és megszervezzék. A régió több pontján kutatók arra mutattak rá, hogy e sérelmek szakszervezeti és politikai kifejezései jobboldali, nacionalista

politikai formák felé hajlottak, amelyekben a piaci nyitással és kitettséggel szemben a nemzeti és állami önvédelem követelése fogalmazódott meg (Szalai 1994a, Buzogány 2011, Halmai és Kalb 2011, Varga 2014, Ost 2006, Gille 2016, Szombati 2018). A civil társadalom, civil szervezetek fogalmát ezek a szerveződések folyamatosan használták, és ma is használják. A civilség e jobboldali változatainak a helyi kontextusokba ágyazott megértése ugyanúgy megköveteli a civil társadalom normatív fogalmának felülvizsgálatát, mint a normatív fogalomnak „megfelelő” civil társadalom „gyengeségének” problémája.

A 2008 utáni válság és megszorítások nyomán a társadalom más csoportjaihoz hasonlóan a civil szervezetek is nyomás alá kerültek, és sokan csatlakoztak a megszorításokkal és a hozzájuk kapcsolódó autoriter intézkedésekkel szemben fellépő középosztálybeli mozgalmakhoz (Mikus 2016). E mozgalmakban a civil társadalom rendszerváltáskori értelmezése új formában született újra. Míg 1989-ben a civil társadalom a nyugati dominanciájú világgazdasági és geopolitikai rendbe való integrációnak a társadalmi önszerveződés formáira vonatkozó normatív fogalma volt, ma az ugyanazon demokratikus és emberi jogi elveket propagáló, sok esetben külföldi forrásokból működő civil szervezetek újra politikai küzdelmek témájává válnak. A válság utáni társadalmi és geopolitikai feszültségek környezetében folyó politikai küzdelmekben az adott állami intézkedések ellen a gyakorlatban is fellépő civil szervezetek mindazoknak a tágabb térendszernek a politikai szimbólumává válnak, amelyek a rendszerváltás utáni társadalomfejlődés sérelmeivel, a nyugati alárendeltség frusztrációival, a rendszerváltás utáni társadalmi egyenlőtlenségek miatt növekvő feszültségekkel és a különböző helyi elitkoalíciók eltérő geopolitikai stratégiáival kapcsolatosak. Magyarországon 2010 óta növekszik a civil szervezetek ellenőrzése. 2017-re a civilek forrásainak átvilágításáról szóló törvény az egyik közvetlen indoka lett annak, hogy az Európai Parlament megszavazta a magyar kormány Európa tanácsbeli szavazati jogának felfüggesztését indítványozó eljárást.

A 2008 utáni mozgalmi hullám és a civil szervezeteket célzó újabb politikai támadások felerősítették a régióra irányuló figyelmet a mozgalmakutatáson belül is. Ugyanakkor a civil társadalom rendszerváltáskori, geopolitikai értelmének aktualizálása az újabb politikai küzdelmekben háttérbe szorította a civil társadalom fogalmának korábbi kritikáit, és előtérbe helyezte azokat a vitákat, amelyek a civil társadalom koncepcióját annak rendszerváltáskori értelmében, de a jelenlegi geopolitikai tétek viszonylatában használják. Így Pleyers és Sava (2015) „a tüntetések és a demokrácia megújulása” jeleként tárgyalják az új kelet-közép-európai mozgalmakat. A civil szervezeteket Soros György személyével és az általa alapított intézményekkel együtt támadó politikai gesztusok kontextusában az akadémiai viták is újra Soros György rendszerváltáskori programjának, a „nyílt társadalom” sorsának a kérdéseként tárgyalják a kelet-közép-európai mozgalmak és civil szervezetek ügyét. A civil társadalomról szóló vitáknak ez a reakciója a helyi és geopolitikai nyomásokra ismét egy szűkebb ideológiai területre tereli a reflexiót a társadalmi folyamatok tágabb perspektívájához képest. Ez a fordulat ismét elfedi mindazokat a kérdéseket, amelyeket a civil társadalom fogalmának kritikusai korábban felvetettek a civil társadalom fogalmába kódolt várakozások korlátairól, nevezetesen, hogy ez a felfogás nem a rendszerváltások tömegmozgalmainak, hanem csak egy szűkebb értelmiségi körnek volt a koncepciója, amelyből később nem nőtt ki széles körű társadalmi gyakorlat; hogy a pályázatok és a projektadminisztráció követelményeinek korlátai között működő civil szervezetek a rendszerváltás utáni évtizedek során nem tudtak a társadalmi polarizáció problémáira választ adni; hogy a piaci kényszerek szabadságkorlátozó erejét ez a fogalom alapvetően figyelmen kívül hagyja; és hogy a civil társadalomnak se az elméleti elképzelése, se gyakorlati megvalósulásai nem váltak alkalmassá arra, hogy a rendszerváltás utáni társadalmi sérelmeknek elsődleges kifejezési formájává váljanak.

Míg egyrészt a civil társadalom fogalma ma politikai reneszánszát éli a kelet-közép-európai új mozgalmak értelmezésében,

másrészt viszont ezzel párhuzamosan a 2008 utáni megszorítások ellen tüntető mozgalmaknak kialakulóban van egy főszdrú nemzetközi értelmezése, amely a kelet-közép-európai mozgalmak értelmezését is befolyásolja. Ez a narratíva a 2008 után felerősödő mozgalmi hullám európai és észak-amerikai példái alapján az új mozgalmi hullám okát abban jelöli meg, hogy a demokrácia intézményei az 1970-es évek óta tartó neoliberális reformok, majd a 2008-as válság után autoriter módon végrehajtott megszorítások nyomán kiüresedtek, és a társadalmi feszültségek a képviseleti demokrácia csatornáin kívül, mozgalmi formában jelennek meg.

Ez a narratíva, amelyet Streeck (2011, 2014) a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásaként foglal össze, a modernizációnak azon a tágabb elképzelésén alapul, hogy a polgári forradalmak óta a demokrácia a modern történelem során egyre inkább kiterjedt az egész világon. E narratíva szerint a fejlődés csúcsa a fejlett nyugati jóléti államok demokráciája volt, amely egyszerre garantált politikai és gazdasági jogokat minden állampolgárnak. A fordista termeléshez kapcsolódó társadalmi szerződés révén itt a történelem során először a munkások is jelentős részesedést kaptak a termelés nyereségéből, s ez lehetővé tette a társadalmi békét a jóléti demokrácia keretei között. A probléma e szerint a narratíva szerint az, hogy a 70-es évek válsága és a Thatcher–Reagan-korszak neoliberális fordulata visszazorította a jóléti demokratikus kapitalizmus intézményeit, és a 2008-as válság utáni megszorítások immár szélsőséges módon a piaci érdekeket részesítették előnyben a társadalmi követelések helyett. Ez a folyamat – mondja ez az értelmezés – a demokrácia kiüresedésével járt: a neoliberális fordulat óta a képviseleti demokrácia rendszere s a benne megszólaló pártok nem alkalmasak a piaci folyamatok által okozott társadalmi sérelmek kifejezésére, és ez az anomália egy olyan „posztpolitikai” állapotot eredményez, amely egyrészt mozgalmi mobilizációkhoz, másrészt a képviselet logikáját eltorzító populista politika felemelkedéséhez vezet (Badiou 2005, Mouffe 2005, Rancière 2004, Žižek 2000, Mouffe 2014, vö. Laclau 2006, Stavrakakis és Katsembekis 2013, Chomsky 2017). Az ezt a narratívát

követő megközelítések az új mozgalmakkal kapcsolatban azt a kérdést vetik fel, képesek lehetnek-e az új mozgalmak a demokrácia megújítására vagy megmentésére (Della Porta 2013, Glasius és Pleyers 2013, Fraser 2014). A válságra adott mozgalmi válaszoknak ezt az irányát a mozgalmakutatásban jellemzően a „demokratikus megszorításellenes mozgalmak” fogalmával foglalják össze (Fletcher Fominaya 2017). Többen rámutatnak, hogy a globalizációkritikus mozgalom horizontális, hálózatos szerveződési modelljét átvevő térfoglaló mozgalmak (mint a spanyol Indignados vagy a manhattani Occupy Wall Street mintájára elterjedő Occupy-típusú mozgalmak) az elmúlt években a képviseleti demokrácia nemzeti intézményei felé mozdultak el, és több országban új baloldali pártokat alapítottak (Gerbaudo 2017, Fletcher Fominaya 2017). Ezt a fejleményt ezek a megközelítések a demokratikus intézményrendszer megújítására tett kísérletekként értelmezik. A „demokratikus megszorításellenes” mozgalmakhoz fűzött ilyenfajta reményekkel szemben az a félelem áll, hogy a mozgalmak alapját képező társadalmi sérelmek jobboldali populista politikai kifejeződést találnak; e félelem a 2010-es évek észak-amerikai és európai politikai változásai nyomán csak megerősödött (Mouffe 2005, Wodak 2013, Stavrakakis 2014, Greven 2016).

A demokrácia kiüresedésének érzése, a piaci folyamatokból származó társadalmi sérelmek politikai kifejezésének korlátozottsága, és e sérelmekből fakadó elégedetlenség jobboldali populista irányba való csatornázása (korábbról) ismerős jelenség a kelet-közép-európai kontextusokban is (pl. Ost 2006, Halmai és Kalb 2011). Hasonlóan más társadalomtudományos vagy politikai megközelítésekhez, a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának narratíváját kelet-közép-európai kutatók és aktivisták is átvették és alkalmazták a helyi politikai viszonyok és társadalmi mozgalmak leírására. Ezekben az alkalmazásokban a „demokratikus kapitalizmus” neoliborális, majd autoriter politikák miatti hanyatlásának narratívája különféle kombinációkban összefonódik a rendszerváltás korábbi narratíváival, amelyek a szocialista rendszerek bukása után a demokratikus, jóléti nyugati rendsze-

rekhez való felzárkózásról szóltak (pl. Della Porta 2014, Pleyers és Sava 2015). A „demokratikus kapitalizmus” mint tényszerű múltbeli referenciapont helyett a „hanyaglás” itt a jóléti demokrácia jövőbeli elképzeléséhez képest értelmeződik, amely felé a helyi társadalomfejlődés a rendszerváltáskori remények szerint elindult, de valamilyen oknál fogva megakadt. Ebben a térbeli dimenziókat és idősíkokat egymásra csúsztató szemléletmódban a közép-kelet-európai civil társadalommal kapcsolatos 1990-es évekbeli elvárások és csalódások fogalmi mintái megismétlődnek a kortárs folyamatok olyan értelmezéseiben, amelyek a közép-kelet-európai országok politikai állapotát a Kelet–Nyugat lejtőn történő felkapaszkodás rendszerváltás utáni programjának nyelvéen a „demokratikus visszacsúszás” sajnálatos jelenségeként értelmezik. E „visszacsúszás” közép-kelet-európai példáinak, hasonlóan a rendszerváltás „civil társadalom” fogalmához, a nemzetközi vitákban az kölcsönöz jelentőséget, hogy a nyugati országok kortárs tapasztalatának tétjei szerint olvashatóak (mint – egyik, a nyugati tapasztalatot univerzális modellként megfogalmazó fogalomalkotás szerint – a „globális trumpizmus” aletei. Blyth 2016, vö. Scheiring 2018).

A „demokratikus kapitalizmus” értelmező keretének kelet-közép-európai alkalmazása egyfelől azért problémás, mert egy meg nem történt folyamattal kapcsolatban megfogalmazott egykori remények átalakulását nehéz ugyanakként a jelenségként elemezni, mint egy valóban létezett intézményrendszer leépülését. Másfelől a kelet-közép-európai rendszerváltások története erős ellentmondásokat rejt a „demokratikus kapitalizmus” narratívájához képest. A jóléti kapitalizmusra vonatkozó reményekkel ellentétben a rendszerváltások valós folyamataiban a kapitalista piacgazdaság és a parlamentáris demokrácia intézményeinek kiépülése történelmi léptékben a 30-as évek válságához mérhető gazdasági válságot, tömeges munkanélküliséget, megszorításokat, a szocialista jóléti intézmények leépítését és a várható élettartam csökkenését vonta maga után (Kornai 1993, Cockerham 1997, Berend 2009, Dale 2011, Azarova et al. 2017). Az ezekkel járó tár-

sadalmi sérelmek a „demokratikus átmenet” során ugyanúgy nem találtak politikai képviseletre, mint ahogy azt a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásáról szóló narratíva a neoliberális fordulat és a 2008-as megszorítások kapcsán felrója. Míg tehát a „demokratikus kapitalizmus” mint vonatkoztatási pont a kelet-európai rendszerváltások pillanatában remélt jövőbeli állapotot jelöl, a gyakorlatban a rendszerváltások folyamatai éppen a demokrácia és a jóléti kapitalizmus együttállásának hiányáról szóltak.

A 2008 utáni európai mozgalmak értelmezésében a Dél-Európában különösen erős megszorításellenes mozgalmak alátámasztani látszottak a „demokratikus kapitalizmus” válságának narratíváit. Mivel a megszorítások kritikáját progresszív szociális és demokratikus célokkal kombinálták, a spanyol, görög és portugál mozgalmak és a belőlük kinövő pártok a demokrácia visszaállításáért küzdő mozgalmak példáiként vonulhattak be a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának narratíváiba (Stavrakakis és Katsambekis 2014, Tietze és Humphrys 2014). A megszorításoknak a dél-európai mozgalmak által megfogalmazott szociális kritikája könnyen és egyértelműen szembeállítható volt a válság azon értelmezéseivel, amelyek a piaci érdekek állami kiszolgáltatását mint „felülről jövő osztályharcot” írták le (Radice 2014). Ezekben az esetekben tehát a megszorítások által okozott sérelmek mozgalmi kifejezései megfeleltek annak az elméleti elképzelésnek, hogy a demokratikus kapitalizmus leépítése a demokráciát és társadalmi érdekeket megvédő mozgalmakat (kell hogy) szül(jön). Ezzel szemben a kelet-közép-európai esetek, ahol a rendszerváltás után a parlamentáris demokrácia kiépülése és az EU-csatlakozás a 2008 utániakhoz hasonló megszorítások feltételeihez volt kötve, kevésbé illeszkedtek abba a történeti sémába, amely szerint egy korábban létező demokratikus kapitalista állapot a megszorítások miatt hanyatlani kezd. A 2008 után a régióban megerősödő új mozgalmi hullám geopolitikai tétjei a kelet-közép-európai mozgalmakban nem a szociális vs. neoliberális Európa témáját állították előtérbe. A válság hatására megerősödő jobboldali populista irányzatokat a helyi aktorok és a külföldi kommentátorok

is elsősorban a rendszerváltás demokratikus törekvéseinek sikere vagy kudarca felől értékelték (pl. Krugman 2011, Puddington 2014). A jobboldali populizmus európai és észak-amerikai meg erősödése más viszonyítási keretbe helyezhette volna a hasonló kelet-közép-európai folyamatokat, teret nyitva arra, hogy a kutatók figyelembe vegyék a régió társadalmi tapasztalatait, amikor a válságra adott társadalmi-politikai reakciókról általános elméleteket fogalmaznak meg. Egyelőre azonban úgy tűnik, a jobboldali populizmus nyugat-európai és észak-amerikai sikerei miatt aggódó értelmezések a kelet-közép-európai folyamatokat újra úgy kezelik, mint a centrubeli váltások előképeit vagy szélsőséges változatait (pl. Jones 2016, Scheiring 2018). A kelet-közép-európai jelenségek kikerülése a kivételes anomáliák kategóriájából úgy tűnik, itt sem vezet olyan módszertani váltásokhoz, amelyek a régiós folyamatokat érdemben beemelnék a válság hatásairól alkotott általános elméletek alakításába.

A nyugati elemzési modellek kelet-közép-európai alkalmazásainak e problémáin úgy tudunk túllépni, ha a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának elméletét visszahelyezzük abba a vonatkoztatási keretbe, amely alapján állításait megfogalmazza. Globális összehasonlításban nézve a „demokratikus kapitalizmus” (vagyis az állampolgárok mindegyike számára garantált politikai és szociális jogok a kapitalista piacgazdaságon belül) a történelem során nem egy folyamatosan terjedő állapot, hanem kizárólag a világ gazdaság demokratikus centrumországainak a második világháború végétől az 1970-es évek végéig tartó konjunktúrapériódusára jellemző. A „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának története a neoliberalizmus, majd a 2008-as válság utáni megszorítások nyomán kizárólag ezen társadalmak történeti tapasztalatát rögzíti, és nincs tekintettel más globális régiók tapasztalatára ugyanebben az időszakban.

A történeti tapasztalatok e különbsége felől nézve a „demokratikus kapitalizmus” narratívájának általános magyarázó ereje, sőt a benne kódolt értékállítások relevanciája is megkérdőjeleződik. Ha a kapitalizmust mint globális rendszert nézzük, a „demokra-

tikus kapitalizmus” csak egyazon rendszer szűkebb, domináns pozícióban lévő szegmenseire volt jellemző egy adott időszakban, míg a kapitalista világ gazdaság működését, beleértve a világ gazdaság centrumgazdaságainak profitabilitását, ezzel egy időben a félperifériák és perifériák különböző autokratikus rendszerei is garantálták. Ha a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlástörténete által megjelölt múltbeli aranykor nem vonatkozik a globális társadalmi tapasztalat nagy részére, akkor hogyan alkalmazhatjuk a „demokratikus kapitalizmus” fogalmát a jelenleg világszerte megerősödő mozgalmi hullám értelmezésére? Mi történik olyankor, amikor a nyugati jóléti kapitalizmus valós tapasztalatával nem rendelkező mozgalmak ma több demokráciát követelnek? Hogyan gondoljuk el a globális félperifériáknak és perifériáknak a centrumországokénál sok szempontból viharosabb mozgalomtörténetét, amely ugyanebben az időszakban a jóléti demokrácia feltételein kívül született? Hogyan értelmezzük a 2008-as válság utáni globális mozgalmi hullám összességét, ha a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának története csak a mobilizációk töredékének a társadalomtörténeti kontextusát írja le, s a válságra reagáló mobilizációk a legtöbb esetben, így a közel-keleti (Anderson 2011), ukrán (Ishchenko 2016) vagy latin-amerikai (Guzman-Concha 2012, Biekart és Fowler 2013) mozgalmak esetében is más következményekkel járnak, mint amit a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának narratívája előírna?

Az új kelet-közép-európai mozgalmak megértésének tétje szorosán kapcsolódik ahhoz a tágabb feladathoz, hogy a globális válság különböző pontjain zajló folyamatokat egyazon, összekapcsolt történeti folyamat részeként értsük meg. Erre a feladatra nem alkalmasak azok az értelmezési eszközök, amelyek a domináns globális pozícióban levő centrumországok saját történeti tapasztalatait általánosítják magyarázó elméletekké, mivel a többi globális pozícióra csak a saját tapasztalataikból alkotott modellek korlátai között látnak rá, így a különböző globális pozíciók közti interakciót és ezen interakción belül a saját pozíciójuk partikuláris meghatározottságait nem tudják értelmezni. Hogyha

olyan eszközrendszert keresünk, amellyel adott globális pozíció tapasztalatainak univerzalizálása helyett a különböző pozíciók és interakcióik egyszerre vizsgálhatóak, ez a váltás nemcsak a mozgalm kutatás bevett eszközrendszerét, hanem a társadalomtudomány sok egyéb, a nyugati tapasztalatok alapján általánosított fogalmát is megkérdőjelezi. A következő fejezet azt mutatja be, hogyan gondolja el a világrendszer-elemzés tágabb hagyománya a mozgalmakat és azok társadalmi környezetét egy globálisan összekapcsolt történelmi folyamat részeként.

Összefoglalás

Ez a fejezet azzal foglalkozott, milyen eszközöket nyújt a mozgalm kutatás szűkebb diszciplínája az újabb kelet-közép-európai mozgalmak megértéséhez. Egyik állítása az volt, hogy a mozgalm kutatás, mint a nyugati társadalomtudományokban a 60-as évek óta intézményesült kutatási ág, erősen magán viseli annak a szűkebb társadalmi környezetnek a nyomát, amelyben kialakult, ezért elemzési eszközei globális értelemben időben és térben korlátozott érvényűek. Az egyik alapvető feltételezés, amely a mozgalm kutatás intézményes fejlődését meghatározta, az az elgondolás volt, hogy a mozgalmak keletkezését elsősorban nem anyagi környezetük határozza meg: „régí”, anyagi követelésekkel fellépő munkásmozgalmak helyét átveszik az identitás- és értékválasztás-alapú „új társadalmi mozgalmak”, mint ahogy a második világháború utáni nyugati jóléti társadalmakban történt. A mozgalmak kérdésének elválasztása anyagi-strukturális körülményektől a mozgalmképződés szűkebb területére irányította a kutatók figyelmét, s a mozgalm kutatás fő területe a mozgalmképződés e szűkebb dinamikáinak vizsgálata lett. A 2008 utáni válság nyomán Nyugat-Európában és Észak-Amerikában is erős anyagi követeléssel fellépő mozgalmak azonban megkérdőjelezték ezeket a feltételezéseket. Hatásukra a mozgalmkutatók újra a mozgalmak és tágabb társadalmi környezetük közti kapcsolat

kérdése felé fordultak. Ez a váltás beemelte a mozgalmokutatás területére a tágabb társadalmi folyamatokkal foglalkozó különböző társadalomkutatási hagyományokat, a mozgalmokutatás történeti beágyazottságának kérdését, illetve a mozgalmakkal és más globális régiók tapasztalataival való dialógus problémáját. A mozgalmokutatás e kortárs fordulatának alapkérdései közül a könyv azzal foglalkozik, hogy a mozgalmokutatás korábbi eszközrendszerének időbeli és térbeli korlátain túllépve hogyan gondolhatjuk el a 2008 után világszerte megerősödő mozgalmak és tágabb társadalmi környezetük közti kapcsolatot, és hogyan helyezhetjük el ezen tágabb összefüggésekben az új kelet-közép-európai mozgalmakat.

A kelet-közép-európai mozgalmak kutatása szempontjából a fejezet két koncepcióval foglalkozik, amelyek a rendszerváltás óta a helyi mozgalmak megértésében domináns szerepet játszottak. Az egyik a civil társadalom fogalma, amely a rendszerváltást megelőző évtizedekben a keleti és nyugati értelmiségiek és aktivisták párbeszédében a bürokratikus uralommal szembeni szabad társadalmi önszerveződés ideáljára vonatkozó fogalomként alakult ki, majd a rendszerváltás során a nyugati modernizációs modellekhez való felzárkózás egyik megkívánt elemeként rögzült a kelet-közép-európai társadalomfejlődésre vonatkozó elméletekben. Bár a rendszerváltáskori tömegmozgalmakat sokan a civil társadalom erejének jeleként értelmezték, a posztoszocialista társadalmak alacsony politikai részvétele a 90-es évek során csalódást okozott a civil társadalom kiépülésével kapcsolatos reményekhez képest – egyrészt a normatív civil társadalom fogalmának megfelelő szervezetek „gyengesége”, másrészt a jobboldali társadalmi szerveződések megerősödése miatt. A civil szervezetek kiépülő intézményrendszere és a 2000-es évek globalizációkritikus mozgalmainak újabb hulláma ugyan létrehozta a civil aktivizmus rendszerváltáskor elképzelt formáit, ezek azonban nem terjedtek ki a társadalom tágabb szegmenseire, és a rendszerváltás utáni társadalmi polarizációból eredő feszültségeket nem tudták kezelni. A 2008 utáni megszorításokkal szemben fellépő új mozgalmi hul-

lárnak civil szervezetek is aktív szereplői voltak. Bár a rendszerváltás reményeivel, s ezen belül a civil társadalommal kapcsolatban megfogalmazott elvárásokkal szemben az utóbbi évtizedekben sok kritika jelent meg, a válság utáni politikai küzdelmekben a civil társadalom rendszerváltáskori fogalma újra előtérbe került, a válság nyomán megnövekedett geopolitikai feszültségek egyik politikai szimbólumaként. A civil társadalom normatív fogalmának megfelelő civil szervezetek nyomás alá helyezése miatt a civil társadalom fogalma ma újra a nyugati modernizációs modellekhez való felzárkózás tétrendszerének összefüggésében jelenik meg a politikai és akadémiai vitákban. Ez az új fejlemény újra háttérbe szorítja azokat a korábban felmerült kérdéseket, hogy miért nem valósult meg a civil társadalom rendszerváltáskori ideálja a rendszerváltás óta eltelt évtizedekben, vagy hogy a társadalmi önszerveződés valós folyamataira ugyanebben az időszakban milyen más eszközrendszerrel láthatunk jobban rá.

A kortárs kelet-közép-európai mozgalmak leírásának másik domináns modellje a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának a 2008-at követő mozgalmi hullám nyugat-európai és észak-amerikai elméleteiben meghonosodott koncepciója. Eszerint a kortárs mozgalmi hullám abból ered, hogy a jóléti „demokratikus kapitalizmus” évtizedei után a neoliberális fordulat, majd a 2008 utáni megszorítások leépítették a gazdasági sérelmek politikai képviseletét a képviseleti demokráciákban, s így e sérelmek a mozgalmakban fejeződnek ki. Ez a narratíva jól illik a 2008 utáni dél-európai mozgalmakra, amelyek valóban a megszorítások elleni szociális és demokratikus követelésekkel léptek fel. Ugyanezen mozgalmi hullám kelet-közép-európai példái azonban nem illenek ebbe a sémába, mivel itt a megszorítások a rendszerváltás utáni demokratizálódás és európai uniós integráció velejárói voltak, a jelenlegi mozgalmak körüli politikai vitákban pedig a neoliberális vs. szociális Európa ellentéte helyett inkább a nyugati vagy keleti szövetségek geopolitikai tétjei, illetve a rendszerváltás ígéreteivel kapcsolatos csalódás dominálnak. Míg a Kelet-Közép-Európában megerősödő jobboldali populista politika korábban a poszt-

szocialista demokratizálódás speciális problémájaként szerepelt a nemzetközi kommentárookban, ma az európai és észak-amerikai populizmus előretörésével a kelet-közép-európai példák kevésbé számítanak anomáliának, a kelet-közép-európai válság-folyamatok elemzése azonban továbbra is a demokratizálódás megakadásának/„visszacsúszásának”, illetve a nyugati populizmus „előképének” a narratíváit kombinálja. Ahhoz, hogy a kortárs kelet-közép-európai politikai mobilizációkat ne csak nyugati kontextusok alapján általánosított modellekhez képest vizsgáljuk, a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának narratíváját vissza kell helyeznünk abba a történeti környezetbe, amelyre eredetileg vonatkozik. A „demokratikus kapitalizmus” kizárólag a második világháború utáni fejlett jóléti demokráciákban valósult meg, ezeken kívül ugyanennek az időszaknak a története más gazdasági-politikai folyamatokat és más mozgalmi viszonyrendszereket foglalt magába. Annak megértéséhez, hogy a 2008 után világszerte megerősödő mozgalmak és társadalmi környezetük hogyan kapcsolódnak egymáshoz ugyanazon a globális válságon belül, túl kell lépnünk azokon az elméleti modelleken, amelyek ugyanazon globális folyamatokon belül egyetlen (domináns) pozíció történeti tapasztalatán alapulnak. Ehhez olyan értelmezési eszközrendszerre van szükség, amely az egyes globális pozíciókban megjelenő feszültségeket és az ezeket megnevező politikai fogalmakat a különböző pozíciókat összekapcsoló közös globális történeti folyamatban helyezi el.

II. Társadalmi mozgalmak a világrendszer-elemzés perspektívájában

A világrendszer-elemzés alapvető gondolata az, hogy a társadalmi folyamatok elemzésének alapegységéül a társadalmi interakciók teljes körét kell tekinteni. Azaz: ha társadalmi jelenségeket vizsgálunk, érdemes a vizsgálatot azoknak a tágabb társadalmi interakcióknak a figyelembevételével kezdeni, amelyekbe az általunk vizsgált jelenség aktívan bekapcsolódik. A világrendszer fogalma azokat a tágabb interakciós egységeket jelenti, amelyeket az emberi történelem során a különböző társadalmak kialakítottak. A mai, egész glóbuszra kiterjedő társadalmi kapcsolatokra vonatkoztatva a világrendszer-hagyomány a kapitalista világrendszer történeti fejlődését tekinti az elemzés alapegységének, amely során a gazdasági, társadalmi és politikai szervezettség változó formái a világ különböző pontjain egy globális méretű felhalmozási folyamatban kapcsolódnak össze. A kapitalizmus fogalma itt nem egy rögzített termelési berendezkedést jelöl, hanem a tőkés felhalmozás történetileg átrendeződő, a 15. század „földrajzi felfedezései” óta egyre intenzívebben, globálisan összekapcsolt formáit. Azzal kapcsolatban, hogy az európai hódításoktól számított világ gazdasági felhalmozási hullám mennyiben, és milyen tekintetekben folytonos a korábbi világrendszerek felhalmozásával, vita folyik (Gills és Frank 1990, vö. Böröcz 2018), amelynek álláspontjaira e rövid összefoglalásban nem térek ki. A vita nem kérdőjelezi meg a megközelítés azon lényegi állítását, hogy adott időszak adott helyi társadalmi kontextusának elemzését annak a világméretű,

történeti felhalmozási folyamatnak a viszonylatában érdemes vizsgálni, amelybe betagozódik.

A felhalmozási folyamatban elfoglalt pozíciók szerint e megközelítés megkülönbözteti a világrendszer perifériás, félperifériás és centrumrégióit. E kifejezések nem földrajzilag meghatározott területeket neveznek meg, hanem azt, hogy egyes társadalmi berendezkedések a világméretű felhalmozási hierarchiának milyen pozícióit tartalmazzák. A centrum, a félperiféria és a periféria pozíciói idővel és a világrendszer belső átrendeződésével mozoghatnak. Ilyen változásokat ír le Giovanni Arrighi és Beverly Silver (1999), amikor a kapitalista világ gazdaság hegemóniaciklusai során továbbvándorló centrumfunkcióról beszél, vagy Christopher Chase-Dunn (1998), amikor a centrumfunkció „eltolódásaival” kapcsolatban vizsgálja, hogyan emelkedtek egyes régiók félperifériás pozícióból centumpozícióba. Mivel e pozíciókat az adott régióban koncentrálódó felhalmozási funkciók szerint nevezik meg, a centrum, periféria és félperiféria fogalmai nem jelentenek olyan zárt társadalmi rendszereket, amelyek tulajdonságai belső berendezkedésükből fakadnának. Ellenkezőleg: e kifejezések éppen arra vonatkoznak, hogy adott régiók társadalmainak belső tulajdonságai hogyan függnek össze a világszintű felhalmozás adott folyamataiban ellátott szerepükkel. Minthogy e szerepek a világrendszer történeti dinamikáival együtt változnak, az adott helyi társadalmi berendezkedés elemzése ebben a megközelítésben elsősorban a világrendszer folyamataiba való integráció történetének vizsgálatát jelenti, és nem fix elméleti modellek megalkotását a „centrum”, „periféria” és „félperiféria” jellegzetességeiről.

A kapitalista világrendszer történeti fejlődésében a világrendszer-kutatás hagyománya a felhalmozás világméretű folyamatait jellemző úgynevezett felhalmozási rezsimek különböző ciklusait megkülönbözteti meg. Ezekre a történeti ciklusokra a felhalmozás módozatainak, az azokat lehetővé tevő kereskedelmi, termelési, társadalmi, politikai és katonai berendezkedéseknek a különböző rendszerei jellemzőek. A felhalmozás ciklusai során ezek

a rezsimek kiépülnek, válságba kerülnek, majd más formában épülnek újra, folyamatosan kiterjesztve és elmélyítve a kapitalista felhalmozás társadalmi struktúráit. Giovanni Arrighi (1994) e ciklusokat az adott felhalmozási rezsimen belül legtöbb előnyt élvező és fölötté a legtöbb kontrollt gyakorló hegemon pozíciók szerint hegemoniaciklusoknak nevezi. Ezekből a kapitalista világ-gazdaság kiépülésének a 16. század óta tartó hosszú folyamatában négyet különböztet meg. Az első az ibériai–genovai ciklus, amely során a spanyol és a portugál gyarmatbirodalmak, illetve a kereskedelem és a pénzügy megszervezésében kulcsszerepet játszó észak-itáliai városállamok játszottak hegemon szerepet. Ezt követte a holland, a brit, majd a második világháború után az USA által dominált hegemoniaciklus.

A kapitalista világ-gazdaság e hosszú ciklusaira a kormányzati, vállalati termelési és erőszakszervezeti formák különböző globális együttállásai jellemzőek. Ezeken belül az államok formája és funkciója az adott ciklus keretében elfoglalt pozíciók s a ciklusváltások során átalakuló világméretű felhalmozási rezsimek szerint is változik. Így például a kormányzat, a lakosság és a terület egységére épülő állami szuverenitás ideáját rögzítő vesztfáliai rendszer a holland gazdasági hegemonia alatti, Európán belüli hatalmi egyensúlyon alapult, amelyet egy Európán kívüli agreszív és versengő expanzió egészített ki, melynek során európai országok a vesztfáliai elvek hatáskörén kívül harcoltak egymással (Arrighi 1994). A francia forradalom és a napóleoni háborúk után a vesztfáliai rendszer brit hegemonia alatt újjáalakult. Az Európán belüli rendet ezúttal nem az Európán kívüli viszonylag kiegyenlített versengés és háborúk egészítették ki, hanem a Brit Birodalom egyértelmű hatalmi fölénye:

„az indiai gyarmatokról szerzett masszív jövedelem lehetővé tette a Brit Birodalom számára, hogy olyan egyoldalú szabadkereskedelmi politikát kövessen, amely az államközi rendszer minden más tagját egy brit központú világméretű munkamegosztás »ketrecébe« zárja. [...] A tizenkilencedik század jogilag

szuverén államainak rendszerét a gyakorlatban a Brit Birodalom kormányozta, a világot átfogó hatalmi hálózata révén.” (Arrighi 2000: 135)

A második világháború után az állami szuverenitás vesztfáliai elvei a gyarmatbirodalmak felszámolásával univerzálissá váltak, ugyanakkor az ENSZ alapokmányának második cikke által kimondott „szuverén egyenlőség” elvét a nagyhatalmak különböző jogai és kötelezettségei árnyalták – regionálisak a Szovjetunió és globálisak az USA esetében. Az USA második világháború utáni hegemoniája a globális katonai jelenlétén, dolláralapú pénzrendszeren, a bilaterális és multilaterális szabadkereskedelmi egyezmények ellenőrzésén és egy új, vertikálisan integrált vállalati rendszer globális kiterjedésén alapult – vagyis a hegemoniának egy kiterjedtebb és mélyebb intézményes rendszerén, mint ami a tizenkilencedik század Brit Birodalmának rendelkezésére állt.

Az államok és az államközi rendszer összekapcsolt történeti fejlődésének ez a perspektívája azt mutatja, hogy a szuverenitás, állampolgárság vagy demokrácia fogalmai a világrendszerben elfoglalt pozíció és a hegemoniaciklusok időszakai szerint egészen különböző körülményeket és lehetőségeket jelenthetnek. A kapitalista világrendszer integrációjának és kiterjedésének története során a legtöbb ország lakói kevéssé rendelkeztek azzal a hatalommal, hogy életkörülményeiket a saját államukra gyakorolt demokratikus nyomás révén ellenőrizni tudják, s ennek az esélyei szélsőségesen különböztek az adott ciklusok globális hierarchiáiban elfoglalt pozíciói szerint. Az államközi rendszernek és nemzetközi kapcsolatoknak a vesztfáliai rendszer Európán belüli modelljét alapul vevő elképzelései, amelyek a tudományos és politikai közbeszédben máig domináns szerepet játszanak, nemcsak hogy a globális társadalmak egy szűk szeletének a történeti tapasztalatára érvényesek csupán, de azt is eltakarják, hogy a nemzetközi kapcsolatok ezen európai modellje az Európán kívüli társadalmak véres leigázását, gazdasági kapacitásaik célzott rombolását, illetve az európai hatalmaknak az ennek előnye fölött vívott háborúit

is tartalmazta. A nemzetközi kapcsolatok békés, diplomatikus, nemzetközi szerződéseken alapuló modellje, a nemzeti szuverenitás fogalma, a nemzetállamokon belüli demokráciának ezeken a feltételeken alapuló elképzelése, valamint a gazdasági fejlődést az adott nemzeti társadalom belső teljesítőképességeként meghatározó modellek mind erős átgondolásra szorulnak, ha az európai országok önmagukra vonatkozó modelljeit globális modellé terjesztő tudásformákat az európai gazdasági-politikai fejlődés globális kontextusába helyezzük.

A szuverenitás kérdéséhez hasonlóan a világrendszer tágabb perspektívájából nézve az adott államokon belüli társadalom-szerkezet és társadalmi konfliktusok kérdése sem csak az adott ország „társadalmára” tartozik. Az osztályviszonyok tekintetében a világrendszer-elemzés az osztálypozíciót elsősorban a kapitalista világ gazdaság teljes munkamegosztásában elfoglalt pozícióként értelmezi. A félperifériás vagy perifériás országok elitjeinek mozgástere a világ gazdaság centrumaitól való függés adottságaitól függ. A perifériák munkásainak munkafeltételeit nemcsak a helyi munkaadókkal és politikusokkal szembeni alkupéességük befolyásolja, hanem azoknak a gazdasági szereplőknek a prioritásai is, akiktől ők vagy az őket alkalmazó szereplők függenek. A társadalmi munkamegosztáson belül elfoglalt különböző pozíciók közti érdekellentétek, harcok vagy szövetségekötések dinamikája nemcsak egy-egy ország politikai küzdelmein belül alakul, hanem a teljes világrendszer nemzetközi, államközi és transznacionális folyamataiban is. Míg a globalizáció 90-es évek utáni irodalma a lokális és globális folyamatok összekapcsolódásának ezen jelenségeit a globalizáció új jelenségeként írja le, a világrendszer-elemzés hagyománya a kapitalista világrendszer kialakulásának teljes folyamatát ezek szerint az összefüggések szerint elemzi (pl. Wallerstein 1989, 80–125. a francia forradalomról).

A mozgalomkutatás saját kérdéseire nézve e perspektíva fő tanulsága, hogy az egy államon belüli társadalmi dinamikákat és azok politikai kifejeződéseit nem csak az államhatárokon belüli társadalmi összefüggések keretében vizsgálja. Ugyanígy a glo-

bális gazdasági és geopolitikai renden belül a hatalmi és függő viszonyokat sem csak a helyi társadalmakhoz képest külső relációknak tekinti. A kapitalista világrendszer történeti alakulásába való integráció során a helyi társadalmi pozíciók a világrendszer egészében elfoglalt pozíciókká, a helyi társadalmi viszonyok a világrendszer viszonyaivá válnak. Ahogyan Cardoso és Faletto fogalmaz, a világrendszeren belül dominált pozícióban levő társadalmakban „a belső és külső erők komplex egészet alkotnak, amely strukturális alapját nem egyszerűen a kizsákmányolás és erőszak külső formái adják, hanem a helyi és nemzetközi uralkodó osztályok közti érdekegybeesések is, amelyek másfelől a helyi alávetett csoportok küzdelmeivel szembesülnek” (Cardoso és Faletto 1979: xvi).

Másként fogalmazva: a kapitalista világrendszerbe való integráció során a külső érdekek és szervezeti formák penetrációja belső társadalmi erőként jelentkezik. Küzdelmeik során a helyi szereplők olyan érdekek és feltételek szerint cselekednek, amelyeket nemcsak a helyi szereplők egymáshoz való viszonya határoz meg, hanem a világrendszer tágabb összefüggéseire való viszonyuk is. A világrendszeren belüli függés viszonyait a világrendszerbe való integráció folyamán megképződő pozíciók, érdekek, és ezek földrajzi és osztályhatárokra átívelő koalíciói horgonyozzák le a helyi társadalmakban. Ennek megfelelően egy adott államon mint politikai egységen belül a társadalmi pozíciók, szövetségek és politikai küzdelmek elemzése a világrendszer-elemzés megközelítésében azt jelenti, hogy a rendszerszintű integráció helyi konstellációinak történeti formáit egyszerre vizsgáljuk a világrendszer ciklikus újraszerveződésének azon tágabb dinamikáival, amelyekbe ezek beágyazódnak.

A kapitalista világrendszer társadalmi feszültségeinek helyi politikai megjelenéseivel kapcsolatban a világrendszer-elemzés hagyományának egyik speciális állítása az, hogy más történeti világrendszerekkel szemben a kapitalista világrendszer nem alakított ki olyan politikai egységet, amely a rendszerszintű interakciók teljes körét lefedné (Wallerstein 1984). Míg a felhalmozás

összekapcsolt rendszere világméretűvé vált, a politikai viszonyok a nemzetállamok kisebb egységeiben intézményesültek, amelyek egyike sem terjed ki a belső viszonyait meghatározó rendszer-szintű interakciók teljes körére. A világrendszer-szemlélet politikatudományi következményeiről gondolkodva Peter J. Taylor (1982) megkülönböztette egymástól a helyi viszonyok alakulását meghatározó világrendszer-szintű interakciók „reális” szintjét és az állami szintre vonatkoztatott politika „ideológiai” szintjét. Utóbbit azért nevezi ideológiainak, mert a világrendszer hosszú távú dinamikáiba ágyazott társadalmi folyamatok feszültségeit a nemzetállamon belüli politika rövid távú és térben korlátozott viszonyaira fordítja le. E fordítás következtében a hosszú távú, rendszer-szintű folyamatok pillanatnyi helyi konstellációit a helyi politikai szereplők rövid távú helyi okok, megoldások és politikai küzdelmek terminusaiban nevezik meg. Az így kialakult politikai diagnózisok és programok nem fedik le azoknak a folyamatoknak a rendszer-szintű dimenzióit, amelyeknek a pillanatnyi helyi eredményével foglalkoznak. Ehelyett ezeknek a helyi politikai küzdelmek rövid távú tétjeire értelmezett, ideológiai vízióit alkotják meg, a beszélők adott perspektívájának, érdekeinek és szövetségi rendszereinek megfelelően.

A fentiekből következik, hogy a politikai ideológiák vizsgálatakor ez a megközelítés nem keres közvetlen megfeleléseket egy adott társadalmi csoport pozíciója, valós lehetőségei és az általa megfogalmazott ideológiák tartalma között. A helyi politikai küzdelmekben megfogalmazott ideológiák és a helyi feszültségeket befolyásoló hosszú távú, világméretű folyamatok közti léptékkülönbség miatt ez a megközelítés inkább arra számít, hogy adott környezetben megszülető politikai programok nem adott társadalmi csoportok világrendszerbeli pozícióját és lehetőségeit írják le, hanem olyan, a világrendszer-szintű folyamatokat rövid távú politikai tételekre lefordító ideológiai konstrukciókat, amelyek az adott államon belüli és kívüli csoportok pillanatnyi koalícióin belüli alkufolyamatok eredményei. Az, hogy ez a megközelítés nem feltételez közvetlen megfelelést a rendszerpozíció

és a politikai ideológia között, nem jelenti azt, hogy az ideológiákat ne tekintené rendszerszinten is ható társadalmi erőknek. A világrendszeren belüli felhalmozás egyúttal egy hierarchikus (geo)politikai munkamegosztáson is nyugszik, s rendszerszintű ellentmondásai egyaránt megnyilatkoznak e politikai rend stabilitását alátámasztó és aláaknázó időszakos politikai koalíciókban.

A világrendszer-elemzés szempontjából tehát a társadalmi mozgalmakat nem csak egy adott állam mint politikai egység belső viszonyainak a szempontjából érdemes vizsgálni. Ugyanígy a rendszer különböző pontjain jelentkező mozgalmakat sem érdemes úgy összehasonlítani egymással, mintha ugyanolyan államokon belüli, ugyanolyan típusú társadalmi jelenségekről lenne szó. A rendszer különböző pontjain megjelenő mozgalmakat, illetve a társadalmi mobilizáció globális hullámaint ez a hagyomány onnan közelíti meg, hogy milyen pozíciót foglalnak el az egyes mozgalmi aktorok a teljes rendszer ciklusain s az ezekbe való helyi integráció dinamikáin belül (pl. Wallerstein 1989, Arrighi et al. 1989, Amin et al. 1990, Smith és Wiest 2012, Chase-Dunn és Kwon 2012, Silver 2003, Silver és Karatasli 2015). Mivel jelen könyv érvelése elsősorban a globális kapitalista integrációra reagáló baloldali, szociális mozgalmak perspektívájához igyekszik hozzászólni, az alábbiakban az ipari munkásmozgalmak és az ún. rendszerellenes mozgalmak eseteiben mutatok rá, hogyan közelíti meg ez a szemléletmód a globális rendszer különböző pontjain hasonló feszültségekre reagáló mozgalmak közti viszonyt. Ez nem jelenti azt, hogy a nemzeti és konzervatív mozgalmakkal ez a fajta elemzési hagyomány ne foglalkozna (pl. Özdalga 2009, Karatasli et al. 2012, 2016, Saull et al. 2015).

Egy példa a társadalmi mozgalmak globális megközelítésére: tőkemozgások és ipari munkásmozgalmak

Beverly Silver (2003) elemzése az ipari munkásmozgalmak globális dinamikáiról jó példa arra, hogy hogyan értelmezi ez a megközelítés a hasonló típusú mozgalmak különböző globális pozíciókban megjelenő esetei közti viszonyt. A globális ipari termelés és az ipari munkásmozgalmak történeti kapcsolatait vizsgálva Silver arra mutat rá, hogy a munka szociális jogaiért folytatott küzdelmek mindenütt megjelennek, ahol a tőke maszszív ipari struktúrákat épít ki, a munka profitrészesedésére vonatkozó követelések tartós sikere azonban azon múlik, hogy az adott ipari innovációs ciklus melyik pontján jelentkeznek. A globális gazdaság centrumaiban, ahol az új, profitábilis technológiák a ciklus korai szakaszában vannak jelen, az ipari munka mozgalmaira reagálva a tőke hosszabb időre garantálni képes a munka profitrészesedését úgy, hogy közben megtartja a globális versenyben szükséges profitszintet. Az innovációs ciklus előrehaladtával ugyanaz a technológia a félperiféria és periféria térségeiben épít ki termelőkapacitásokat, az alacsonyabb profitabilitást az olcsóbb munkaerő- és nyersanyag-eléréssel kompenzálva. Az ezek körül az új termelőkapacitások körül létrejövő ipari munkásságnak a centruméhoz hasonló mozgalmi kevésbé tudnak tartós profitrészesedést kivívni, ezzel szemben gyakrabban lesznek a termelés továbbhelyezésének vagy a helyi állam elnyomó intézkedéseinek áldozatai.

A tőkemozgások és a munkásmozgalmak közti viszony alapján ez a fajta elemzés megkülönbözteti azokat a mozgalmakat, amelyek az újonnan kiépülő ipari környezetekben jelentkeznek, ahova a tőke beáramlik (ezeket hívja Marx-típusú mozgalmaknak, annak alapján, ahogyan Marx ezt a fajta mobilizációt a 19. század nyugat-európai körülményei közt leírta); azokat a mozgalmakat, amelyek egy korábbi befektetési ciklus során kivívott, de a profitabilitás csökkenése nyomán visszaszoruló munkavállalói jogok

védelmére mobilizálódnak ott, ahonnan a tőke kiáramlik (idesorolhatók a fejlett világ kortárs munkásmozgalmai); és az aktív, de alulfoglalkoztatott munkásságnak a mozgalmait, amelyek olyan térségekben jelentkeznek, amelyek integrálódtak ugyan az ipari termelésbe, de amelyeket a befektetések globális áramlása tartósan elkerül (Karatasli és társai idesorolják a Közel-Kelet kortárs munkásmozgalmait, Karatasli et al. 2015).

Amellett, hogy rámutatnak a globális tőkemozgások és a munkásmozgalmak közti összefüggésekre, Silver és kollégáinak elemzései egyúttal azt is megmutatják, hogy a munkásmozgalmakkal kapcsolatosan történetileg kialakult politikai fogalmak a rendszerszintű folyamatok limitált, lokális és rövid távú értelmezésin alapszanak, amelyek az adott politikai víziók létrejöttének közvetlen konstellációit általánosítják univerzális érvényűvé. A munkásmozgalmak kutatásában az a következtetés, hogy „rég” típusú, szociális követelésekkel bíró munkásmozgalmak immár nincsenek, azon a sajátos helyzeten alapult, amely a világgazdaság centrumországainak a második világháború utáni fordista társadalmi szerződésével alakult ki. Ez a szituáció a második világháború utáni globális felhalmozási ciklus 70-es évek után elinduló lehanyatlásával mára véget ért, ezekben a társadalmakban is újra anyagi követelésekkel bíró mozgalmakat eredményezve. Ma az anyagi követelésekkel bíró mozgalmak, és ezen belül a szakszervezeti mozgalmak megerősödése a nyugati országokban átalakítja ezt az értelmezési keretet, újra előtérbe hozva a mozgalmak és a gazdasági-társadalmi struktúrák közti kapcsolat kérdését. A politikai és kutatási programokban azonban ez az átalakulás gyakran a korábbi periódus megismerésbeli korlátainak a megismétléséhez vezet, amennyiben a mozgalmak által tematizált jelenlegi problémákat ugyanezen országok munkásmozgalmainak korábbi rendszereződése szerint értelmezi. Így például azok a programok, amelyek a visszaiparosítást látják a jelenlegi válság megoldásának az USA-ban vagy Nyugat-Európában, a második világháború utáni hegemoniaciklus elejének centrumkörülményei közt elért eredményeket próbálják megismételni a hegemoniaciklus hanyat-

lásának egy előrehaladott fázisában, amikor a korábbi sikerek feltételei nem állnak rendelkezésre.

A munkásmozgalmak értelmezésének ez a lokális, rövid távú perspektívája másfelől azzal a következménnyel jár, hogy a világ más részein megjelenő mobilizációkat egyaránt a centrumországok második világháború utáni sikereihez mérik. Ebben az összehasonlításban azok a mozgalmak, amelyek az innovációs ciklus elején, a profitrészesedés reális esélyével mobilizálódnak, sikeresnek minősülnek, míg a globális mozgalmi erőfeszítések nagyobb része, amelyek ugyanazon ciklus későbbi fázisaiban, alacsonyabb profitabilitási szintnél lépnek fel, gyakran magasabb politikai és emberi kockázatokkal, sikertelennek számítanak. A siker és sikertelenség e különbségét gyakran értelmezik úgy, mint ami a globális centrumországokon kívüli mozgalmak gyengeségéből vagy intézményi környezetük speciális sajátosságaiból fakad. A helyi sajátosságok hangsúlyozása az ilyen értelmezésekben elfedi azt az összefüggést, hogy a mozgalmak sikere és sikertelensége mögött ugyanazon globális befektetések térbeli és időbeli mintázata áll. E globális mintázaton belül a munkásmozgalmak sikere nem egy, a helyi adottságok alapján elért helyi sikerekből összeadódó mintát mutat, hanem a sikerek tartósan egyenlőtlen globális megoszlását egy olyan keretben, amelyet a tőke világrendszer szintű profitabilitásának a feltételei korlátoznak.

Wallerstein (1995: 25) megfogalmazásában a történeti kapitalizmus és a munkásmozgalmak viszonyát a kapitalizmus egy „rendszer szintű problémája” jellemzi. E problémát más fogalmazásban a legitimitás és profitabilitás kiküszöbölhetetlen feszültségeként nevezhetjük meg. A legitimitás megőrzéséért a tőke engedményeket tehet a munkásságnak, ezek azonban csak a globális munka egy kis részére terjedhetnek ki, mivel a teljes globális munkaerőnek tett engedmények veszélybe sodornák a profitabilitást. A második világháború utáni globális felhalmozási ciklus mai válságfázisában az engedmények visszaszorulása a nyugati országokban is legitimációhiányt és rendszerellenes mozgalmakat szül. A munkának tett engedmények azonban a ciklus

felívelő fázisában sem terjedtek ki a teljes globális munkaerőre. A legitimáció vs. profitabilitás „rendszerszintű problémája” arra utal, hogy a munkának tett engedmények globálisan mindig is korlátozottak, a globális munkaerőn belül a profitban részesedő és nem részesedő szegmensek közti határvonal pedig mindig is politikai küzdelmek tárgya.

E politikai küzdelmeket nemcsak a munka és a tőke érdeellentéte határozza meg, hanem a globális munkaerőn belül az engedmények szűkösen elérhető köréért vívott küzdelmek is. E küzdelmekben a munkásmozgalmak erősen összekapcsolódnak a státusalapú mozgalmak különböző politikai formáival:

„A kapitalizmus történetét átszövik azok a küzdelmek, amelyek során a tőkések, az államok vagy a munkások maguk státuskülönbségekre hivatkozva próbálnak speciális védelmet kicsikarni a globális munkásosztály egy *szegmensének*, adott nemi, faji, etnikai jellemzők és/vagy állampolgárság alapján. Az ilyen speciális védelem tompítja a profitabilitás és legitimitás közti feszültséget – úgy mond, négyesítő a kört –, amennyiben a piac működését legitimáló társadalmi szerződést köt a világ munkásságának egy részével, míg a profitabilitást azzal őrzi meg, hogy a többséget kizárja ebből a szerződésből. A magasabb bérek, a munkahelyi biztonság és a jóléti juttatások kiterjesztése egy privilegizált csoportra komoly ösztönzőjévé válik a *státusalapú munkásmozgalmaknak* a privilegizált és a szerződésből kizárt munkások körében egyaránt – amelyek a privilégiumok megtartását vagy a privilégiumok létező rendszerének a megváltoztatását célozzák etnikai, nemzeti vagy nemi státushierarchiák mentén. Ennek megfelelően a munkásmozgalmak történetét mélyen meghatározzák a faji, nemi, etnikai és állampolgárság-beli határok. Röviden, az osztály- és státusalapú mobilizációk története mindig is mélyen összefonódott.” (Silver és Karatasli, 2015: 11)

A globális munka tágabb küzdelmeit ugyancsak érdemes a tőke-munka konfliktuson túl a munkaerő különböző szegmensei közti konfliktusok és az ezeket beépítő különböző osztályközi szövetségek szempontjából vizsgálni. E küzdelmekben a szimbolikus státushierarchiák mindig hangsúlyos szerepet kaptak a globális munkamegosztás különböző formáiban. Amit a mai globális gazdaság faji, etnikai vagy nemi alapú munkamegosztásaként ismerünk, az a kapitalizmus globális történetében a faji, etnikai vagy nemi kategóriáknak a globális munkamegosztás új formáinak megfelelő létrehozásán alapszik. Ahogy többek közt a dekoloniális irodalom hangsúlyozza (Mignolo 1993, Quijano 2000, Grosfoguel 2011), a faji, etnikai vagy nemi különbségeknek a kapitalizmus globális története során kialakult és rögzült kategóriái nem egyszerűen a szimbolikus elismerés hierarchiáit alakítják ki, hanem a valós globális munkamegosztás hierarchiáit tükrözik (például a képzett és képzetlen ipari munka, az agrár-munka, a rabszolgamunka vagy a háztartási munka között), és ezeket rögzítik szimbolikus szinten. A faji, etnikai és nemi kategóriák mellett az állampolgárság is alapvető szerepet tölt be a globális munkamegosztás egyenlőtlenségeinek a kezelésében és fenntartásában. A második világháború utáni jóléti államok esetében az állampolgárság befelé az inklúzió eszközeként működhet, ezzel szemben a globális egyenlőtlenségek tekintetében az állampolgárság a globális kizárás hatékony eszköze a globális felhalmozás centrumain belüli újraosztásból. A globális egyenlőtlenségeken belül elfoglalt pozíciót meghatározó legerősebb tényezők máig a nem és az állampolgárság (Schachar 2009), a globális munkamegosztás státusként rögzített, „veleszületett” kategóriái. A munkaerő globális migrációjának szabályozása körül jelen lévő politikai konfliktusok, a különböző rasszok, etnikumok vagy országok közti „civilizációs hierarchiákról” szóló diskurzusok (Melegh et al. 2012), a munkások különböző csoportjai közti hierarchiaharcok (pl. az európai bevándorló és a felszabadított fekete ipari munkások közti konfliktusok a második világháború előtti Egyesült Államokban, illetve a kelet-európai munkaerő bevándorlásával

kapcsolatos mai európai konfliktusok), vagy a háztartáson belüli munkamegosztás fölötti konfliktusok egyaránt a globális munkamegosztás egyenlőtlenségei miatt folytatott küzdelmeknek a formái. E küzdelmekben a globális munkaerő különböző szegmensei közti konfliktusok különböző helyi és globális osztályközi szövetségek dinamikái közé ágyazódnak be, és gyakran azok részeként működnek.

Összefoglalva: a munkásmozgalmak kutatásában ez a megközelítés egyrészt arra figyelmeztet, hogy a munkásmozgalmak globális dinamikái a tőkemozgások globális dinamikáihoz kapcsolódnak, másrészt pedig arra, hogy a munka profitrészesedéséért folyó küzdelmek sikere rendszerszinten korlátozott. A munkásmozgalmak politikai értelmezéseire nézve ebből az következik, hogy egy adott globális régió rövid távú tapasztalatából kiinduló elemzések és politikai programok nem tudják megragadni a munkásmozgalmak lehetőségeit befolyásoló globális tényezők teljes körét. Így például azok az értelmezések, amelyek a centrumországok második világháború utáni tapasztalatából kiindulva előbb a „régí” típusú mozgalmak hanyatlását diagnosztizálták, majd ezek válság utáni feltámadásakor a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának orvoslására a profitrészesedés korábbi intézményeinek visszaállítását javasolják, figyelmen kívül hagynak két fontos adottságot. Egyrészt azt, hogy e korábbi sikereket lehetővé tevő körülmények ugyanazon globális ciklus hanyatlásának idején már nem állnak rendelkezésre. Másrészt azt, hogy a centrum munkajelének a profitrészesedése ebben az időszakban nem egy globálisan kiterjeszthető politikai folyamat eredménye volt, hanem egy olyan korlátozott folyamaté, amelynek feltétele a globális munka többi szegmensének a kizárása volt ugyanezen engedményekből (beleértve a centrumban dolgozó háztartásbelieket és a migráns munkaerőt). Míg a mai nyugat-európai vagy észak-amerikai vitákban a tőke érdekeinek jóléti intézkedésekkel való korlátozása a mai társadalmi-politikai válság megoldásaként tűnik fel, globális megközelítésben ez a program nem a tőke és a munka érdekellentétének általános megoldását feltételezi, hanem azt, hogy a

profitabilitás határain belül lehetséges korlátozott profitrészesedés a ma hanyatlóban levő transzatlanti centrum munkaerejének jusson. Ebből a szempontból ez a program csak a globális munka profitrészesedésének a globális tőke érdekein belüli szegmentációját javasolja, és nem a globális tőke érdekeinek korlátozását.

Ahogy a rendszerszintű folyamatok és állami szintű politikai programok léptékkülönbségével kapcsolatban fent hangsúlyoztam, azt, hogy a kapitalizmus hosszú távú globális ciklusaiban kitermelődő társadalmi érdekellentétek milyen politikai szövetségekben és programokban jelennek meg történetileg, a világrendszer-elemzés nem aszerint vizsgálja, hogy az adott történeti-politikai formák mennyire egzakt leírásait tartalmazzák a rendszerszintű folyamatoknak – azaz, hogy helyes vagy helytelen volt-e egy adott politikai kezdeményezés programja egy adott időszakban. Ezeket a formákat ehelyett a teljes rendszer hosszú távú történetének részeként vizsgálja, ahol a történeti folyamatok eredményét elsősorban nem az adott programok agendája határozza meg, hanem az, hogy a rendszer történeti mozgásának feszültségeiből kinövő mozgalmak ereje hogyan épül be a teljes világrendszer szintjén zajló további interakciókba. A centrum munkaerejének profitrészesedését célzó programok esetében ez a megközelítés arra mutat rá, hogy amit egy szűkebb környezetben a politikai programok rendszerellentétek kifejeződésének tekintenek, az az időben és térben tágabb folyamatok szempontjából nézve a rendszer-integráció komplex formáihoz járul hozzá. Ennek a szempontrendszernek a működését jól illusztrálja az, ahogyan a világrendszer-elemzés a hosszú távú rendszerfolyamatokon belül kitermelődő rendszerellenes mozgalmak történetét megközelíti.

Rendszerellenes mozgalmak

A világrendszer-elemzés megközelítésében rendszerellenes (anti-systemic, l. Arrighi et al. 1989) mozgalmaknak azokat nevezzük, amelyek a kapitalista világrendszer rendszerszintű hatásait

kritizálják, és azokkal ellentétes programokat javasolnak. Ez eltér azoktól az értelmezésektől, amelyek adott politikai rezsimek ellen küzdő mozgalmakat neveznek rendszerellenesnek: a rendszer itt a globális felhalmozás teljes rendszerére értendő. A világrendszer-elemzés értelmezése szerint a kapitalista világrendszer belső ellentmondásai időszakosan kitermelnek a rendszer különböző pontjain olyan mozgalmakat, amelyek a rendszer működése által sértett rétegeknek (és azok koalícióinak) az érdekei mentén a rendszer működésével ellentétes célokat fogalmaznak meg. Ugyanakkor a világrendszer-elemzés perspektívája nem feltételezi, hogy ezek a mozgalmak a teljes kapitalista világrendszer történeti elemzésén alapulnának, vagy gyakorlatuk a teljes rendszer felszámolására irányulna – sokkal inkább azt, hogy a világrendszer fejlődésének különböző pontjain megjelenő rendszerellenes mozgalmak a hosszú távú rendszerszintű folyamatok által helyben megjelenő sérelmeket és cselekvési lehetőségeket fogalmazzák meg. A világrendszer-elemzés azt sem feltételezi a definíció szintjén, hogy ezek a mozgalmak történetileg szükségszerűen összeadódniának (mint ahogy azt a demokratikus mozgalmak liberális, vagy a proletármozgalmak marxista elméletei feltételezik).

A kapitalista világrendszer fejlődésének története során a céljait világi, politikai célokként megfogalmazó rendszerellenes mozgalmak kialakulása a modern államok kialakulásához kötődik, amelyek a különböző társadalmi küzdelmek politikai színtereiként intézményesültek. A világrendszer-kutatás hagyománya ezeknek a modern rendszerellenes mozgalmaknak alapvetően két fajtáját különbözteti meg aszerint, hogy a rendszerműködések okozta feszültségek mely aspektusait kritizálják (Arrighi et al. 1989, Amin et al. 1990). A rendszerellenes mozgalmak egyik ága elsősorban a tőke és a munka közti ellentétet tematizálta – ezt hívják a rendszerellenes mozgalmak „szociális” ágának. Ide tartozik a szocializmus tágabb hagyománya, és az anarchizmus, szociáldemokrácia és kommunizmus egymással konfliktusban álló hagyományai. A másik ág a világrendszer államközi viszonyainak hierarchiáját kritizálta – ezt nevezik a „nemzeti felszaba-

dítás” mentén szerveződő rendszerellenes mozgalmaknak. Ezek helyi osztályközi koalíciókat mozgósítva az államközi rendben elfoglalt dominált pozíció alávétettsége ellen küzdenek. Bár a nacionalizmus minden formája az államközi rendben elfoglalt pozíció javítására törekszik, és ennyiben a globális felhalmozási verseny logikájába illeszkedik, a nemzeti mozgalmak rendszerellenes aspektusa abban áll, hogy valamilyen formában magának az államközi hierarchiának a felszámolására is törekednek. Ilyen volt a harmadik világ országaiban egy új nemzetközi gazdasági rend kialakítását célzó programja az 1970-es években, vagy a szocializmus egész világra való kiterjesztésének korai szovjet elképzelései. A kétfajta (szociális és nemzeti felszabadító) küzdelem a rendszerellenes mozgalmak történeti formáiban gyakran összekapcsolódott. Ezzel együtt a modern kapitalista világrendszer története során létrejött rendszerellenes mozgalmak elsősorban a világ gazdasági ciklusok és a világ gazdasági pozíció szerint meghatározott helyi perspektívákat tükrözték, és nem a teljes rendszer átfogó kritikáját.

Ahhoz, hogy a rendszerellenes mozgalmak szociális ágának partikuláris aspektusait vizsgáljuk, érdemes a tőke-munka ellentét marxi értelmezésének korlátaiból kiindulni. A világrendszer-elemzés a kapitalizmus történeti fejlődését egy több száz éves folyamatnak tekinti, amelyet a különböző termelési, kereskedelmi és államközi rendszereket kombináló ibériai, holland, brit és amerikai hegemoniaciklusok előtt a felhalmozás korábbi összekapcsolt rendszerei előztek meg (Frank és Gills 1990). E hosszabb folyamatban a kapitalista viszonyok Marx által leírt formái, amelyekben a munkát elválasztják a termelőeszközöktől, s a „szabad” munkaerőt és a termelőeszközöket a tőkés befektetések kapcsolják össze, elsősorban a brit ciklusban és az akkori világrendszer centrumában álltak elő, és ott sem teljes mértékben. Marx absztrakt leírása a kapitalista viszonyokról nem alkalmazható a kapitalista felhalmozás korábbi, merkantilista formáira, nem tartalmazza a következő, amerikai hegemonia alatt kiépülő felhalmozási ciklus monopolformáit, a világrendszer különböző

pontjain ugyanabba a felhalmozási folyamatba bekapcsolódó különféle, nem szabad munkára épülő termelési rendeket, sőt a korabeli angol kapitalista társadalmon belüli nem szabad munkát sem. Bár ezeken a korlátokon Marx elméleti kitekintései és történeti elemzései túlmutatnak (Farkas 2013, Pradella 2013), a kapitalista viszonyok absztrakt marxi megfogalmazása és a kapitalizmus különböző történeti viszonyai közti különbség gyakran elsikkad a kapitalizmus marxi modelljét alkalmazó leírásokban. Jelen érvelés szempontjából ezt a különbséget azért érdemes hangsúlyozni, mert a rendszerellenes mozgalmak különböző politikai projektjeinek megértését nagyban befolyásolja.

A rendszerellenes mozgalmak szociális ágának története szempontjából e különbség egyik lényegi aspektusa a kapitalista viszonyok szükségszerű kiterjedésére és ezáltal a proletariátus történeti erejének szükségszerű növekedésére vonatkozó feltételezés. Mint Arrighi (1990) rámutat, Marx azon elképzelése, hogy a kapitalizmus szükségszerűen a proletariátus világméretű forradalmához és ezáltal a kapitalista viszonyok meghaladásához vezet, arra a feltételezésre épült, hogy az aktív és a tartalék munkaerő pozícióit ugyanazok a proletártömegek töltik be. Míg a termelés kulcspozícióiban koncentrálódó aktív munkaerő megszerveződése egyre növekvő rendszerszintű hatalmat jelent, a tartalék munkaerő növekvő nyomora másfelől delegitimálja a tőkés társadalmi rendet. Ha ugyanazok a tömegek töltik be váltakozva az aktív és a tartalék munkaerő pozícióit, az aktív munkaerő növekvő hatalma és a tartalék munkaerő növekvő nyomora összeadódik a tőkés rend ellen irányuló küzdelemben. A szociális mozgalmak történeti formáival kapcsolatban Arrighi arra mutat rá, hogy ez a várakozás a kapitalizmus történeti fejlődése során nem teljesült. Az aktív és a tartalék munkaerő pozíciói a globális munkamegosztás hierarchiái szerint polarizálódtak, ami a Marx által megfogalmazott forradalmi program eltérő formáihoz vezetett a világrendszer különböző pontjain.

A nemzetközi szocialista mozgalomban az 1870-es éveknek a brit hegemoniaciklus hanyatlását jelző válsága és az azt követő

háborúk eltérő körülményekhez és eltérő stratégiákhoz vezettek. A világ gazdaság centrumországaiban a hadiiparba átcsatornázott befektetések növelték az aktív munkaerő szervezettségét és erejét, míg Oroszországban és Kínában ugyanez az időszak a munka profitrészesedésének csökkenéséhez, növekvő nyomorhoz és társadalmi elégedetlenséghez vezetett. Bernstein szociáldemokrata programja a centrumországok korabeli adottságaira épült: a szervezett ipari munka növekvő társadalmi erejére és a demokratikus képviselőlet létező lehetőségeire. A szervezett munkásmozgalom csökkenő erejét és a nyomortól és munkanélküliségtől sújtott tömegek elégedetlenségét látva Kelet-Európában Lenin ugyanabban az időszakban a hivatásos forradalmárokból álló párt bolsevik programját fogalmazta meg. Az eltérő körülmények alapján megalkotott programok egymást kizáró stratégiai következtetéseket foglaltak meg. Különbőségük a Második és Harmadik Internacionálé közti szakadásban intézményesült.

A második világháború után az USA hegemoniája alatt újrainduló globális felhalmozási hullámban a szociáldemokrata mozgalmak Nyugat-Európában és Észak-Amerikában új sikereket értek el. A demokratikus munkásmozgalmak követeléseit a kiépülő fordista gazdaságszervezés körülményei sokban kielégítették. Az USA-ban még a háború alatt bevezetett fordista termelési rezsim vertikálisan integrált, bürokratikus szervezett termelési és felhalmozási struktúrákat alakított ki, amelyek a munkafolyamatokat a korábbi ipari termelési struktúrához képest kétféle módon alakították át. Egyrészt csökkentették a szakképzés jelentőségét (és ezzel együtt a szervezett szakmunkások befolyását), másrészt viszont a nagy, összekapcsolt gyártási folyamatok kialakításával az ipari struktúrákba való befektetés megtérülését érzékennyé tették a félig képzett munkaerő koordinált akcióira. A harmincas és negyvenes évek sztrájkjai és munkástüntetései ezt a függőséget használták ki. 1945 után a mobilizációk eredményét az USA-n belül megkötött társadalmi szerződéssel, valamint az USA-n kívüli gazdasági expanzió nyereségessége révén stabilizálták. A háború utáni rekonstrukció és a fordista gyártásszervezés

bevezetése során Európa vált az amerikai fordista termelés elsődleges piacává. A hatvanas évekre a fordista termelés elterjedése a korábbi USA-beli sztrájkhullámhoz hasonló mobilizációkhoz vezetett Európában. Ezek a mozgalmak itt is elérték a szervezett ipari munkásság polgári és politikai jogainak kiterjesztését. Gazdasági követeléseik teljesítése ugyanakkor hamarosan a második világháború utáni felhalmozási ciklus hanyatló szakaszának korlátaiba, illetve a belső profitvesztéseget kompenzáló külső terjeszkedés korlátaiba ütköztek.

A késő hetvenes és nyolcvanas évekre az észak-amerikai, európai és japán termelési kapacitások növekedése túltermelési válságba torkolt. A piaci szereplők a termelés átszervezésével és költségcsökkentéssel reagáltak, valamint azzal, hogy a befektetéseket átcsatornázták a reálgazdaságból a pénzügyi piacokra. A munka oldalán a költségcsökkentés egyrészt az olcsóbb munkaerő alkalmazását jelentette a globális centrum országokban (női és migráns munkaerő), másrészt a centrumországokon kívüli, politikai és jóléti garanciák híján olcsóbb munkaerő erőteljesebb bevonását (az import növelésével, illetve a gyártási kapacitások kihelyezése révén). A munka profitrészesedését garantáló korábbi társadalmi pozíciók felszámolása, illetve a szervezett munka korábban kivívott státusa és az újonnan bevont olcsóbb munkaerő közti konfliktus hozzájárult a klasszikus szociáldemokrata ideológiák delegitimációjához.

Ugyanezen ciklus idején a proletárforradalom marxista programja a kommunista mozgalom történetében kettős átértelmezésen ment keresztül. Míg Lenin programja a munkásszervezetek szerepét a párt professzionális politikájával helyettesítette, Sztálin „szocializmus egy országban” programja a pártot tette meg a globális kapitalista gazdasági versenyen belül a felzárkózást célzó erőfeszítés irányítójává. A program szerint a párt képes megtartani hatalmát a felzárkózás sikerei s a tömeges szegénység felszámolása révén a világ gazdasági verseny körülményei közt. Ugyanakkor a felzárkózás programja az erőforrások erőszakos centralizálásával és a munkások és parasztok ellenállásának erőszakos elnyomásával

járt együtt. Az erőszakos iparosításnak ezt a folyamatát a szocialista blokkban a marxi koncepció megvalósításaként kanonizálták. A marxizmusnak ez a nyomorhoz és erőszakhoz kapcsolt ideológiai formája hozzájárult a nyugati munkásság elidegenítéséhez a kommunista programtól, és segítette a nyugati tőkével kötött fordista szövetség legitimációját.

A hetvenes évektől kezdve a túltermelési válság nyomán a munka profitrészesedését garantáló viszonyok a centrumországokban meggyengültek. Ezzel párhuzamosan a szocialista gazdaságok is az újraelosztás korlátaival szembesültek. A szocialista iparosítás által kialakított munkásság társadalmi ereje megnőtt, ám a társadalmi erőforrások államosítása által lehetővé tett újraelosztás első hulláma után az újraelosztás előnyeit csak a világgazdaságon belüli gazdasági növekedés révén lehetett tovább növelni, ami a szocialista gazdaságok világgazdasági helyzetének korlátaiba ütközött. Az újraelosztás ezen korlátai között a bürokrácia és a munkásság társadalmi ereje két különböző (de egymás szegmenseivel akár szövetségre lépő) feszítőerőként működött. A nyolcvanas évekre a szocialista országokon sztrájkok és a munkásellenállás más formáinak hulláma söpörtek végig, miközben a bürokrácia és az értelmiség köreiből a rendszer ideológiai legitimációja végleg meggyengült.

A tőke és a munka közötti ellentétre fókuszáló szociáldemokrata és kommunista mozgalmak mellett a huszadik század során a rendszerellenes mozgalmak harmadik iránya is sikeres volt az államhatalom megszerzésében. A második világháború után megerősödő nemzeti felszabadító mozgalmak a helyi tőke és helyi munkásság szövetségeit hozták létre a gyarmatosító hatalmak ellen. A gyarmatbirodalmak felszámolása során a szövetségek különböző formái kerültek hatalomra. Az államhatalom megtartásához azonban ezeknek az új kormányoknak alkalmazkodniuk kellett a világgazdasági integráció követelményeihez, ami itt is az utoléró iparosítás politikáihoz és a munkás- és parasztmozgalmak elnyomásához vezetett. A nemzeti felszabadító mozgalmakból lett kormányoknak az elkövetkező évtizedekben nem sikerült sem

a nyomor tömeges formáit, sem a volt gyarmati központoktól való gazdasági alárendeltséget felszámolni. A gyarmati rendszer politikai intézményeinek felszámolása után a gazdasági függés e fennmaradó formáit nevezték neokolonializmusnak (Nkrumah 1966). A posztgyarmati fejlődés ezen korlátai és belső ellentmondásai miatt az 1980-as évekre e kormányok univerzalista, ipari fejlődésre alapozott programjait új ellenmozgalmak kritizálták.

A háború utáni globális fordista rezsim tehát nem volt képes arra, hogy egyszerre pacifikálja a centrum, a félperifériák és a perifériák munkásságát (Wallerstein 1995, Arrighi és Silver 1984). A késő tizenkilencedik század és a huszadik század első felének rendszerellenes mozgalmak az államhatalom megszerzése után ugyancsak egy megoldhatatlan ellentmondással szembesültek, amikor egyszerre próbáltak eleget tenni a világ gazdasági integráció követelményeinek, és kordában tartani az integráció következményei által gerjesztett helyi elégedetlenséget. E kettős erőfeszítést a különböző leírások – az értelmező pozíciójától függően – néha hősi szabadságharcként, néha kegyetlen elnyomásként jellemzik. E kísérletek sorsa mindegyik esetben a bukás volt egy olyan globális folyamatban, amely az ipari terjeszkedés során egyszerre növelte meg az ipari munka volumenét és a harmadik világbeli nyomort, és e kettős nyomásnak a körülményei között nem tudta a legitimitáció feltételeit fenntartani. A rendszerellenes mozgalmak huszadik századi formái a század végére a globális gazdaság mindegyik régiójában delegitimálódtak.

Az 1980-as években a szociáldemokráciát a globális centrum-országok új mozgalmak olyan idejétmúlt ideológiaként kritizálták, amely csak az ipari munkások egy szűk, szervezett, többnyire férfiakból álló szegmensének privilégiumait védi. A szocialista blokk kormányai az antibürokratikus mozgalmak és munkásmozgalmak nyomásával néztek szembe. A nemzeti felszabadító mozgalmak univerzalista ideológiáit új vallási és kommunárius mozgalmak támadták. A korábbi rendszerellenes mozgalmak által kialakított hatalmi struktúrák, amelyek egykor a küzdelem céljaként és a győzelem kritériumaként szerepeltek, az új moz-

galmak szemében az elnyomás eszközeiként jelentek meg. Az államhatalom megszerzésének delegitimálódása a rendszerellenes mozgalmak oldalán ideológiai előnyt jelentett a neoliberális globalizáció politikájának, amely az állami ellenőrzés visszaszorítását szorgalmazta. A delegitimációs hullámhoz hozzájárultak azok a kölcsönös kritikák is, amelyeket a globális kapitalizmus viszonyai közt egymással ellentétes érdekpozíciókba szorult rendszerellenes mozgalmak egymás ellen támasztottak. Míg a szociáldemokrata kormányok a kommunista kormányok erőszakos és elnyomó politikáját bírálták, a kommunista és nemzeti felszabadító mozgalmak a szociáldemokráciát a centrumtőkével kötött szövetsége miatt marasztalták el. Mindeközben a nemzeti felszabadító mozgalmakból kialakult kormányok szempontjából a szociáldemokrata és kommunista kormányok rendszerellenessége azért volt megkérdőjelezhető, mert nem tettek eleget a globális egyenlőtlenségek felszámolásáért.

Azok a kísérletek, amelyek a szocialista és nemzeti felszabadító kormányok pozícióit az államközi rendszerben a nemzetközi munkamegosztás hierarchiájának felszámolására irányuló kezdeményezésekre igyekeztek felhasználni (az El Nem Kötelezetek Mozgalma és a fejlődő országokat tömörítő G77 törekvései), a 80-as és 90-es években teljes mértékben visszaszorultak. A nemzetközi kereskedelem szabályozásának a fejlődő országok javára szolgáló átalakítása helyett, amit ezek a kezdeményezések szorgalmaztak (ENSZ A/RES/S-6/3201), a 80-as évektől a nemzetközi kereskedelemben a második világháború utáni hegemoniaciklus válságtüneteit a globális liberalizáció és finanszírozás eszközeivel tompító intézkedések domináltak, amelyek alapvetően a válság korai hatásait a centrumországokról a fejlődő országokra tolták át.

A kilencvenes évek végétől felívelő globalizációkritikus mozgalom a fenti kísérleteknek és a globális 1968-as hullám államhatalom-kritikájának együttes örököseként lépett fel. Energiáját részben a neoliberalizációs hullám hatásaira reagáló latin-amerikai szociális mozgalmak és az ezek támogatásával kiépülő baloldali

rezsimek biztosították. Programja az államhatalom megszerzésének deligitimációjára, illetve a globalizációval kapcsolatban azon elképzelésre épített, hogy a nemzetközi piacok szabályozásában az egyes államok befolyása egyre inkább csökken, s így a piaci folyamatok nyomán keletkező feszültségek kezelésében nem az államok, hanem a globális civil társadalom transznacionális hálózatai lehetnek kompetensek. A mozgalom jellegzetes szerveződési formái egyrészt a nemzeti, régiós és globális társadalmi fórumok voltak, másrészt a multinacionális tőkés hálózatok nagy fórumai alkalmából szervezett ellentüntetések. A rendszerellenes mozgalmaknak ez az új formája a szociáldemokrácia, a kommunizmus és a nemzeti felszabadító mozgalmak közti kizárólagos stratégiai viták helyett a dialógus folyamatát állította előtérbe, amely során a különböző globális pozíciók eltérő tapasztalatai egyaránt előtérbe kerülhettek (Santos 1997). A civil hálózatoknak ez a fajta programja ugyanakkor komoly strukturális korlátokba ütközött (Axford 1998); a globális civil társadalommal kapcsolatos ígéretes elképzelések ellenére a mozgalom egy évtizede alatt nem tudott olyan szervezeti erőt felmutatni, amely a világgazdasági és geopolitikai folyamatokat érdemben befolyásolni tudta volna. A 2000-es évek második felére a globalizációkritikus mozgalom energiája kifulladt. Helyét Európában és Észak-Amerikában a 2008-as válság nyomán elinduló megszorításellenes mozgalmak vették át. Az Occupy- vagy Indignados-típusú mozgalmak szerveződési és ideológiai formái sokban a globalizációkritikus mozgalom örökségét vitték tovább, gyakori biográfiai átfedésekkel az aktivisták között (Castañeda 2012, Juris 2012, Gagyí 2012). E korábbi formák ma ugyanazon ciklikus válság egy előrehaladottabb fázisában, a rendszerszintű instabilitás, új társadalmi feszültségek és politikai mobilizációk környezetében új kihívásokkal szembesülnek. A válságnak a globális gazdaság korábbi centrumaiban érezhető hatásaival szemben ezek a mozgalmak egyrészt a képviselői politika átalakítását, újradermatizálását célzó erőfeszítéseket tesznek (Gerbaudo 2017). Ilyen az USA-ban a Demokrata Párt agendáját átalakítani kívánó, Bernie Sanders

alakja köré csoportosuló mozgalom, a brit Munkáspárt reformját célzó, Jeremy Corbynt támogató mozgalom, vagy az Occupy-típusú megszorításellenes mozgalmakból kinövő új dél-európai párt- és pártszövetség-kezdeményezések, mint a Barcelona en Comú, a Sziriza vagy a Podemos. Másrészt az Occupy-típusú mozgalmak energiája megtermékenyítően hatott olyan mozgalmi szerveződésekre, amelyek a válság és a válságkezelés autoriter politikái által sértett különféle társadalmi csoportok védelmében szerveződtek. Ilyenek például a bizonytalan munkakörülményekre reagáló új szakszervezeti kezdeményezések, a feketékkel szembeni rendőri visszaélésekkel szemben fellépő Black Lives Matter mozgalom, vagy az új jobboldali populizmus nőellenességével szemben fellépő nőmozgalmak új hullámai. Végül az Occupy-típusú mozgalmak öröksége az elmúlt években a gazdasági alternatívák, gazdasági demokrácia területén elinduló kezdeményezések megsokasodását is magával hozta. Ilyen az új észak-amerikai és európai szövetkezeti mozgalom, a peer-to-peer és copyrightellenes mozgalmak új hulláma, a pénzügyi rendszer demokratizálását célzó mozgalmak stb. A megszorításellenes mozgalmak szociális áramlatának ez utóbbi fejlődési irányát egyesek úgy foglalják össze, mint egy olyan új mozgalmi gondolkodást, ami a képvisleti demokráciának a megszorítások idején világossá vált válságát a gazdasági demokrácia szerkezeteinek megerősítése révén igyekszik orvosolni (Karitzis 2017, Wainwright 2018). Míg a baloldali képvisleti politika megerősítését és a jóléti rendszer védelmét célzó kezdeményezések viszonylag jól leírhatók a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának ellenálló új mozgalmak modelljével, a 2008 utáni megszorításellenes mozgalmak szociális ágának két utóbbi változata kevésbé illik ebbe a keretbe, és a háromféle mozgalmi tevékenység közti interakciók is gyakran túlmutatnak ezen a kereten.

Tanulságok a kortárs mozgalmi hullám értelmezésére

1. A korábbi mozgalmi minták aktualizációjának korlátai

A mai kelet-közép-európai mobilizációk szempontjából a rendszerellenes mozgalmak huszadik századi dinamikáinak e vázlatos áttekintése két alapvető tanulsággal szolgál. Az egyik tanulság a rendszerellenes politikai programok történeti emlékeire vonatkozik, amelyeket a mai mozgalmak különféle módokon újra-aktualizálnak. Mivel a nyugati mozgalmakban újra megjelenő anyagi követelések egyúttal a kapitalista világ gazdaság korábbi kritikái megközelítéseit is a kortárs viták előterébe hozták, az utóbbi években a válság körüli diszkussziókban újra előtérbe kerültek a korábbi kritikái megközelítések, így például újabb Polányi-, Gramsci- és Marx-reneszánsz tanúi lehettünk (pl. Dunn 2014, Dale 2016, Vance 2017). Eközben a mozgalmakon belül a korábbi rendszerellenes mozgalmak globális történetének adott pontjai hivatkozási pontokként szolgálnak a rendszerellenes politika mibenlétéről szóló viták számára. A korábbi minták ilyen aktualizációira nézve a huszadik századi rendszerellenes mozgalmi ciklus globális dinamikáinak fenti áttekintése arra figyelmeztet, hogy a korábbi rendszerellenes mozgalmak történetének egy-egy lokális, rövid távú aspektusa nem feltétlenül igazít el az adott politikai program rendszerszintű kimenetelére vonatkozóan. Így például a szociáldemokrácia második világháborút követő, a centrumállamokban megvalósult jóléti sikerei, a lenini kommunista program világméretű ambíciói, vagy a nemzeti felszabadító mozgalmaknak a gyarmati felszabadulás utáni szabad gazdasági fejlődésre vonatkozó elképzelései nem kontextustól függetlenül „választható” politikai modellek, hanem adott történeti pillanatokhoz és globális pozíciókhoz kötött elképzelések, amelyeket az adott mozgalmak rendszerszintű integrációjának teljes története ismeretében érdemes értékelni. Ahogy azt az államhatalom megszerzésének projektjei, vagy a

szociáldemokráciának a globális munka centrumbeli szegmensének profitrészesedésére vonatkozó projektje esetében láttuk, az adott rendszerellenes politikai programok adott pillanatban vagy adott globális pozícióban értelmezett céljai rendszerszinten akár a hozzájuk tartozó ideológiákban rögzített célokkal ellentétes folyamatokhoz járulhatnak hozzá.

2. A mozgalmak és mozgalmi szövetségek pozícióinak partikularitása

A másik tanulság, amit itt kiemelhetünk, az, hogy a kapitalista világrendszer fejlődésének több száz éves, világméretű folyamatahoz képest a rendszer adott pontjaiban, adott pillanatban megképződő mozgalmak motivációi, helyzetértékelése és politikai programja egy sokkal szűkebb perspektíva szerint alakul. Bár a rendszerellenes mozgalmak korábbi hullámai és a kortárs mozgalmi hullám egyaránt kialakítottak a helyi kontextusokon átívelő szövetségeket, e szövetségeken belül mindig további speciális meghatározottságokat jelent, hogy ezek a globális ciklusok milyen momentumaiban, az adott helyi mozgalmak milyen kontextusait kötik össze. Ráadásul az ilyen szövetségek közös helyzetértékelésének és programjának kialakítását mindig befolyásolják a globális helyzet értelmezésére vonatkozó kánonok közti hierarchiák. A szociáldemokrata, kommunista és nemzeti felszabadító mozgalmak perspektívái közti vita klasszikus példa erre. Kelet-Közép-Európában a huszadik század elejének rendszerellenes – szociáldemokrata, kommunista és parasztpárti – mozgalmainak vitáiban fontos szerepet játszott, hogy az iparosítás és modernizáció helyi folyamatai nehezen illeszkedtek azokba a helyzetértelmezésekbe, amelyek a rendszerellenes politika mibenlétéről szóló vita nemzetközi hálózataiban keringtek. A globalizációkritikus mozgalom 2000-es évekbeli hullámán belül a kelet-közép-európai mozgalmak alakulását ugyancsak nagyban befolyásolta, hogy a mozgalom európai hálózataiban a

baloldali politika szókincsének és szimbólumrendszerének aktualizálásában figyelmen kívül hagyták a posztoszocialista térség történeti tapasztalatát, ezzel sajátos ellentmondások elé állítva az európai minták kelet-közép-európai alkalmazására törekvő aktivistákat.

A fentiekből az következik, hogy sem a rendszerellenes mozgalmak adott helyen és időben megfogalmazott programjait, sem a különböző nemzetközi mozgalmi hálózatok programjait nem tekinthetjük a világrendszer teljes történeti fejlődésére releváns leírásoknak. Tágabb perspektívából nézve az ilyen programok sokkal inkább a rendszerfolyamatokba történetileg beágyazott, a rendszerfolyamatok adott állapotának nyomát viselő konstrukcióknak látszanak. Egyszerűbben fogalmazva: a mozgalmak szerkezete és ideológiája nem tekinthető a rendszerszintű ellentmondások közvetlen tükröképének. A klasszikus mozgalmakutatás konstrukcionista szemlélete erre a belátásra épült (Zald és Mayer 1977, McAdam et al. 2011). Ezzel szemben a mozgalmakutatás azon hullámai, amelyek – a mai hullámhoz hasonlóan – a mozgalmak és az akadémiai kutatás szempontjait közelítették egymáshoz, olyan értelmezési kereteket hoztak létre, amelyek a mozgalmakat adott rendszerszintű problémák eredményeként, ideológiáikat pedig e problémák közvetlen megoldásaként írták le. Ezt a jelenséget úgy is leírhatjuk, hogy a kutatók a mozgalmakban saját társadalomképük igazolását találták meg. Erre példák az 1968-as mozgalmi hullám mozgalmi és értelmiségi leírásai közti átfedések (pl. Touraine 1981), az új társadalmi mozgalmak és a „posztmaterialista” környezetüket leíró társadalomtudományos elméletek megfelelései (pl. Melucci 1980), a hálózati mozgalom és hálózati globális társadalom kialakulását jósó társadalomtudományos elméletek közti megfelelés (pl. Juris 2005), illetve a kortárs mozgalmi hullám értelmezéseiben a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának narratívája és a jóléti intézmények visszaállításáért küzdő demokratikus mozgalmak programjai közti megfelelés (pl. Glasius és Pleyers 2013).

3. „Osztálytudat”: a rendszerpozíció és mozgalmi program kapcsolata, és az elemzés erre vonatkozó tétjei

A rendszerellenes mozgalmakra nézve a kutatói és a mozgalmi szempontok ilyenfajta átfedésének van egy speciális vonatkozása, amely mélyen meghatározza a mai globális mozgalmi hullámról szóló vitákat. A mai mozgalmak rendszerkritikájában és a velük szimpatizáló kutatói megközelítésekben újra előtérbe kerül egy olyan kapcsolat az adott mozgalmi szereplők pozíciója és a rendszer strukturális ellentmondásai között, amit a baloldali társadalomtudományi és politikai hagyományban az „osztály” és „osztálytudat” fogalmával szoktak jelölni. E kapcsolat tétjét ezen a vitákon belül nagyon egyszerűen úgy foglalhatnánk össze, hogy adott társadalmi csoport felismeri-e az adott rendszerben elfoglalt helyét, és ennek alapján a rendszer teljes egészére releváns, helyes politikai célokat tűzi-e ki. Hozzátehetjük, hogy ennek a kérdésfeltevésnek a társadalmi rend és a társadalmi szereplők közti kapcsolat problémáján túl van egy harmadik, rejtett szereplője is: az értelmiségi, aki e kapcsolatot értelmezi. Az értelmiségi szempontjából ugyanez a kérdés úgy jelenik meg, hogy mennyiben járul hozzá az értelmiségi munkája ahhoz, hogy a rendszer adott ellentmondásait a hatásuktól szenvedő társadalmi szereplők helyesen ismerjék fel – más szóval, mennyire lesz jelentős az értelmiségi saját munkája és pozíciója a rendszerfolyamatok politizálódása szempontjából.

A fenti gondolat különböző történeti formái a kapitalista viszonyok és a proletariátus közti viszony marxi elgondolására utalnak vissza, amely a rendszerviszonyok és a rendszerpozíció helyes felismerését a rendszert véglegesen megváltoztató proletárforradalom történelmi tétjeihez köti. Az osztályelemzés társadalomtudományi hagyományai nem feltétlenül követik ezt a programot; az osztályelemzés globális kiterjesztése eleve megkövetelte az elmozdulást az ipari centrumok történetének univerzalizálásától. Bár a mozgalmi ideológiák rendszervonatkozásának mai megközelítései is gyakran eltávolodnak ettől a programtól, érvelésükben

és retorikájukban a rendszeradottságok felismerésének történelmi tétjeire vonatkozó feltételezés továbbra is hangsúlyos szerepet kap. A rendszeradottságok felismerésének történelmi tétjei itt egyszerre két aspektusra vonatkoznak. Az egyik az a kérdés, hogy a vizsgált mozgalmak helyesen ismerik-e fel a helyzetet, és helyes politikai célokat fogalmaznak-e meg vele kapcsolatban. A másik aspektus magának az adott kutatásnak vagy értelmiségi diskurzusnak a jelentőségére vonatkozik – hogy az általa megvilágított összefüggések hozzájárulnak-e a helyzet helyes felismeréséhez és az arra releváns programok kidolgozásához. Azok a megközelítések, amelyek az osztályhelyzet és osztálytudat marxi elgondolásának különböző hagyományait felidézve a kortárs mozgalmak és kortárs rendszerfolyamatok közti viszony kérdését úgy vetik fel, mint a kettő közti helyes megfelelés kérdését, egyúttal a saját elemzőmunkájukat is e megfelelés történelmi jelentőségű problémájának a részeként határozzák meg.

A „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának narratívája szerint a kortárs mozgalmak akkor reagálnak helyesen a válság mai kihívásaira, ha a jóléti és demokratikus intézmények védelmében lépnek fel. Ezzel szemben ugyanebben a megközelítésben a populizmus és nacionalizmus új formáit a válsághatások mögötti folyamatok félreismeréseként és a rájuk adott hibás politikai válaszként írják le (Ost 2006, Halmai és Kalb 2011, Mouffe 2014). Az értelmiségi munka szempontjából a válság, a megszorítások és az új populizmusok közti kapcsolat elemzésének jelentőségét az adja, hogy rámutat ezekre az összefüggésekre, s ezzel, legalábbis elvben, hozzájárul ahhoz, hogy a válság hatásai a helyes, és ne a helytelen irányba politizálódjanak. A kutatás motivációját ebben a megközelítésben az adott rendszerpozíciók helyes vagy helytelen politizálódásának történelmi jelentőségű tétjei adják. Ahogy a kortárs politikai folyamatok vizsgálatában az osztály fogalmának aktualizálása mellett érvelő antropológus, Don Kalb fogalmaz:

„Annak a vizsgálata, hogy [a globális osztályképződés kritikus csomópontjai] hogyan hozzák létre és táplálják a félelem politikáit, megszállott figyelmet követel a globális és nemzeti folyamatok helyi, történeti formái iránt, és az iránt, ahogyan ez a helyi alárendelt osztályok életvilágában megjelenik.” (Kalb 2015: 13).

A rendszerellenes mozgalmak történetének globális megközelítése kérdéseket vet fel azokkal a várakozásokkal kapcsolatban, amelyek a rendszerelemzés, a mozgalmi politika és az értelmi-ségi munka történelmi jelentőségű egybeesését feltételezik. Amit Marx a nyugati munkásmozgalomban az emberiség teljes történelmére releváns osztálytudat lehetőségeként azonosított, a munkásmozgalom valós történetében a rendszer különböző pontjain más-más formában megjelenő rendszerellenes mozgalmak egyikeként működött, amelyeket rendszerpozíciójuk és abból származó érdekeik egymással is szembeállítottak. Míg a centrum-országokban a szervezett munkások nagyobb profitrészesedést küzdöttek ki maguknak, a félperiféria kommunista pártjai a helyi munka elnyomása árán vitték véghez a világgazdasági versenyhez szükséges iparosítás folyamatát, a neokolonializmus körülményei közt a nemzeti felszabadító mozgalmak kormányra kerülésének pedig a világgazdasági követelmények teljesítése volt a feltétele.

Azt, hogy a brit hegemoniaciklus válsága nyomán megerősödő rendszerellenes mozgalmak a második világháború utáni amerikai hegemoniaciklus során internalizálták a kapitalista világrendszer ambícióit és szerkezeti ellentmondásait, ahelyett hogy meghaladták volna őket, a politikai vagy morális szempontú elbeszélések gyakran úgy írják le, mint a forradalmi projektek képviselőinek árulását vagy bukását. Rendszerszinten vizsgálva azonban azt látjuk, hogy e mozgalmak koalíciói, intézményei és programjai olyan pozícióbeli adottságokon alapultak, amelyek már a forradalmi fázisban is különbségekhez és konfliktusokhoz vezettek a különböző pozíciókból kivetített univerzális programok között. Ebből a szempontból a rendszer-

ellenes mozgalmak bármely vonulatát csak akkor tekinthetjük univerzális történeti jelentőségűnek, ha elemzési keretünket az adott forradalmi program közvetlen momentumára és globális pozíciójára szűkítjük.

Ha azonban Marx azon várákozása, hogy a proletár osztálytudat az egész emberiség történetére nézve emancipatív ígérettel bír, történetileg pedig a nyugati munkásmozgalom forradalmi pillanatának univerzalizálására épül, ez megkérdőjelezi a rendszerelemzés, az osztálytudat és a forradalmi program közti egybeesés történeti jelentőségével kapcsolatos azon várákozásokat, amelyekkel e marxi hagyományt követő elemzések élnek. Így például a marxi inspirációjú osztály- és mozgalomelemzés olyan klasszikus példái, mint E. P. Thompson *Az angol munkásosztály születése* című műve (1963) esetében az osztályképződés elemzésének speciális tétjét az adja, hogy a könyvben tárgyalt helyi folyamatok az emancipáció általános tétjeinek megvalósulásaként jelennek meg. Ha az angol munkásosztály kialakulásának Thompson által leírt történetét egy olyan hosszabb távú folyamat részeként gondoljuk el, amelyben a globális munka különböző szegmensei, a globális munkamegosztás viszonyai között egymás ellen harcoló politikai erők koalícióra lépnek, a történeti elemzés értéke megmarad, de az azzal a téttel járó izgalom, hogy az univerzális emancipáció kulcsmomentumának lennénk tanúi, elvész.

A fenti megfontolásokból a kortárs mozgalmak rendszerellenes aspektusainak értelmezésére vonatkozóan két következtetés adódik. Az első az, hogy a rendszerszintű folyamatok és a mozgalomképződés folyamatai közt meglévő nagyságrendi különbség miatt adott mozgalmak rendszerellenes programjai nagy eséllyel nem tartalmazzák a teljes rendszer működésének pontos leírásait vagy a rendszer meghaladásának valós történeti programját. A második következtetés az, hogy e várákozás feladása a kutatás szempontjából azzal jár, hogy a kutató saját helyzetleírása és a mozgalom helyzetértelmezése közti egybeesések keresése helyett a kutatás a mozgalom rendszerszintű beágyazódásának komplex

folyamataira irányul, amelyekről nem feltételezi azt, hogy maradék nélkül megjelenjenek a mozgalom önreflexiójában. A kutatás fókusza itt sokkal inkább a történeti interakciók empirikus viszonyaira irányul, mintsem csak az adott forradalmi momentumokra és a bennük megfogalmazódó programokra. A kutató szerepére vonatkozó elképzelések szempontjából ez azt jelenti, hogy a kutatás által figyelembe vett történeti kontextusban a kutató saját munkája kevésbé látszik döntő jelentőségűnek. Míg a marxi osztályfogalom hagyományában az értelmiségi munka gyakran úgy jelenik meg, mint ami a rendszerpozíciók és a politikai cselekvés közti összefüggés feltárásával a történelmi fejlődés alapvető tétjeit befolyásolja, a mozgalmi programok globális történeti beágyazódását követő szempont magát a kutatást is csak e tágabb interakciók egyik elemeként fogja fel. Hogy a kutatás és a mozgalmak közti kapcsolat hogy alakul, ebben a megközelítésben a történeti interakciók empirikus kérdése marad – a kutatás hatása a mozgalmak működésére nem szükségszerű, és nem csak a kutatás eredményein múlik. Amire ez a megközelítés különösen alkalmas, az az adott mozgalmi programok és hosszabb távú történeti környezetük közt fennálló viszony vizsgálata, ami egyszerre segíthet láthatóvá tenni e viszonyoknak a mozgalmi programokban reflektált és nem reflektált elemeit.

Összefoglalás

Ez a fejezet a mozgalmak világrendszer-szempontú elemzésének néhány alapvetését mutatta be. A jelenlegi globális válság és globális mozgalmi hullám vizsgálatában kulcskérdésként merül fel, hogyan viszonyulnak egymáshoz a világ különböző részein megjelenő válsághatások és mozgalmi kezdeményezések. E kérdés megválaszolásában a világrendszer-kutatás hagyománya nem az egyes mozgalmak és közvetlen környezetük közt meglévő kapcsolatokat tekinti kiindulópontnak, hanem azokat a hosszabb távú történeti interakciókat, amelyek az adott helyi válságkörül-

mények és rájuk adott mozgalmi reakciók feltételeit egyaránt alakítják. Ez a szemlélet a nevezett interakciók alapegységének a különböző helyi társadalmi berendezkedéseket összekapcsoló világméretű felhalmozás ciklikusan átalakuló rendszereit tekinti. Az adott helyi gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok e rendszeren belül nem egymástól függetlenül fejlődnek, hanem mint ugyanazon globális felhalmozási folyamat helyi integrációjának egymással összekapcsolt formái. Ennek a szemléletnek egyik fő következménye a politikai mozgalmak kutatására vonatkozóan az, hogy bár a rendszer különböző pontjain megszülető politikai ideológiák a hosszú távú rendszerfolyamatok eredményeire reflektálnak, ezeket az eredményeket az adott helyi politikai koalíciók perspektívájának megfelelő, rövid távú okok és megoldások szókincsével írják le. Ilyen értelemben ez a megközelítés a mozgalmi programokat nem a rendszerfolyamatok leírásaiként fogja fel, hanem a folyamatok adott pontjain képződő további rendszer-elemekként, amelyeknek kialakulását és hatását a rendszerszintű történeti interakciók részeként vizsgálja.

III. Mit értünk válságon?

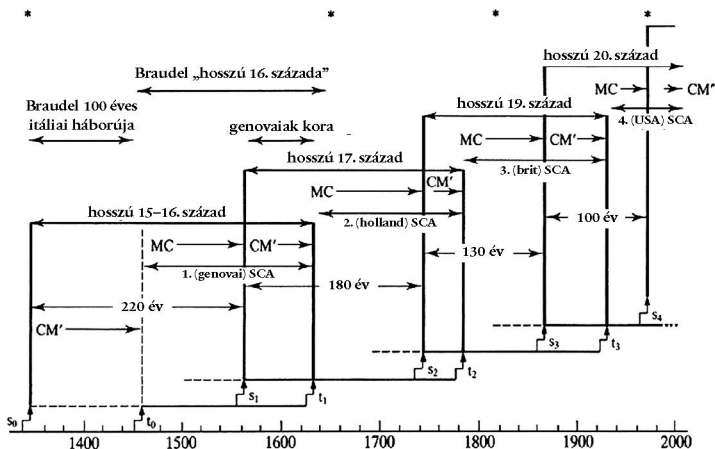
A második világháború utáni globális hegemoniaciklus hanyatlása

A mai globális válság gazdasági és politikai értelmezései a 2008-as pénzügyi válság közvetlen okaként elsősorban a pénzügyi rendszer liberalizációját és globális szerepét emelik ki, a válság társadalmi-politikai vonatkozásai kapcsán pedig a neoliberais politikák megszorító, a társadalmi vagyont polarizáló káros hatásait hangsúlyozzák. A világrendszer-elemzés hagyománya ezeket a hatásokat a kapitalista világrendszer több száz éves fejlődésén belüli ciklusok kontextusába helyezi. Az alábbiakban elsősorban Giovanni Arrighi és Beverly Silver (1994, 1999) elemzései alapján foglalom össze, milyen tanulságokkal szolgál e történeti háttér a jelen válság értelmezése szempontjából.

Arrighi a modern kapitalista világrendszer történetében négy hegemoniaciklusról beszél – ezek periódusait foglalja össze sematikusán az *1. ábra*.

A téglalapok az egymást követő hegemoniaciklusokat ábrázolják; az egyes ciklusok közti átfedések pedig a hegemoniaváltás válságidőszakait. Az első ciklus az itáliai pénztőke és spanyol hódítások által dominált ún. genovai–ibériai ciklus (hosszú 15–16. század); a második a holland hegemonia időszaka (hosszú 17. század), a harmadik a brit hegemoniaciklus (hosszú 19. század), az negyedik pedig az USA által dominált hegemoniaciklus (hosszú 20. század).

A hegemoniaciklus fogalma egyrészt arra utal, hogy az adott ciklusban kiépülő, világszinten összekapcsolt felhalmozási rezsim fölött milyen szereplők gyakorolják a legtöbb kontrollt,

1. ábra. „Hosszú évszázadok” és a felhalmozás rendszerszintű ciklusai (Arrighi 1994: 220)

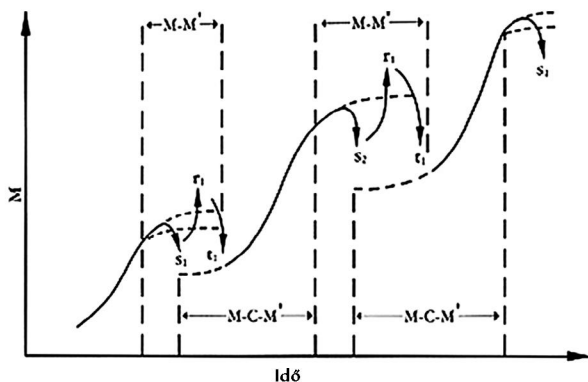
s profitálnak a leginkább a felhalmozási folyamatokból. Őket nevezi Arrighi hegemon szereplőknek. A hegemonia fogalma másrészt ennél többet jelent: azt, hogy a felhalmozás azért jöhet létre, mert sikerül az adott ciklus során a felhalmozási folyamatokban különböző pozíciókból, különböző érdekekkel részt vevő szereplők között együttműködést biztosítani.

A hegemonikus állapot biztosításának komplex politikai és strukturális feltételei vannak (Cox 1983); ezek közül a szereplők közti pozíció- és érdekkülönbségekre vonatkozóan egy aspektust érintünk itt. Arrighi és munkatársai (Silver és Slater 1999) a hegemonián belül elfoglalt pozíciók három típusát különböztetik meg: hegemon szereplőket, ezek úgynevezett junior partnereit, és az elnyomottakat. E megkülönböztetés a hegemonián belül betöltött pozíciók tipizálására szolgál, nem konkrét csoportokat nevez meg (adott csoportok pozíciója a hegemoniacikluson belül változhat). A hegemon szereplők az adott renden belül domináns, abból leginkább profitáló szereplők. Junior partnereik azok, akik bár nem a legelőnyösebb pozíciót foglalják el az adott hegemon rendszeren belül, helyzetük elég előnyös ahhoz, hogy támogassák

a hegemon szereplőket a rezsिम fenntartásában. Az elnyomottak azok, akiknek a pozíciója a rezsimen belül annyira hátrányos, hogy a rezsिम támogatása nem áll érdekükben. Az ő együttműködésüket a hegemon csoportok és junior szövetségeseik közti koalíció együttes nyomása biztosítja. A hegemonián belüli erőviszonyoknak ez az egyensúlya a hegemoniaciklus hanyatlásával megváltozik – a kapitalista világrendszer ciklikus válságaiakor jelentkező politikai mobilizációkban ez a tényező elsődleges szerepet játszik.

Mi történik a hegemon ciklusok válságakor? Arrighi *A hosszú huszadik század* (1999) című könyvében a második világháború utáni globális konjunktúra hanyatlásának elemzéséhez a korábbi globális ciklusok tanulságait hívja segítségül. A történeti kapitalizmus négy ciklusának dinamikáit összevetve arra következtet, hogy a második világháború utáni gazdasági rend válságának tünetei sokban a korábbi ciklusok válságszakaszaira jellemző tünetekhez hasonlítanak. A hasonlóságok alapján Arrighi állításokat fogalmaz meg a hegemoniaciklusok általános dinamikáival kapcsolatban. Ez nem jelenti azt, hogy az adott ciklusok ugyanazt a történeti pályát ismételnék: a hasonló ciklikus dinamikák mellett a különböző hegemoniaciklusok a felhalmozás egyre nagyobb volumenét, a globális társadalom és erőforrások egyre mélyebb penetrációját, s a vállalati, államszervezeti és katonai szerveződés különböző, ciklusonként egymásra épülő formáit hozzák létre (Arrighi és Silver 2001).

A hegemoniaciklusok közös jellemzője Arrighi szerint egyrészt az, hogy korai, felívelő fázisukban a tőke az anyagi körforrás (kereskedelem, termelés) különböző rendszereibe áramlik, s rendszerszintű felhalmozás adott szervezeti és materiális formáit építi ki, amelyek az adott hegemon ciklusra jellemző globális felhalmozási rezsिम infrastruktúrájaként működnek. A szervezeti és materiális infrastruktúrák világméretű kiépítése és mozgatása a hegemoniaciklus felívelő szakaszában az ezekbe az anyagi folyamatokba áramló befektetések magas megtérülésével jár, s így újabb és újabb befektetéseket motivál. A 2. ábra a hegemoniaciklusok felhalmozási aspektusát jelzi sematikusan.

2. ábra. A felhalmozás rendszerszintű ciklusai közti átmenetek modellje. (Arrighi 1997: 156.) A folyamatos vonallal jelzett felfelé ívelő szakaszt az anyagi termelésbe és kereskedelembe való befektetések magas megtérülése jellemzi (az ábrán ezt jelzi az „ $M - C - M'$ ” jelölés: „pénz – áru – pénz”).

Az adott hegemon ciklus beérésével a rá jellemző materiális és szervezeti struktúrák túlterhelődnek; az ugyanazokba az anyagi körforgásokba való befektetés már nem hoz ugyanannyi hasznot. Az anyagi befektetések profitszökkenésére reagálva a tőke a reálgazdaságból a pénzpiacokra húzódik vissza (az ábrán ezt jelzi az „ $M - M'$ ” jelölés: „pénz – pénz”). Míg a jelenlegi válság értelmezésében a pénzpiacok huszadik század végétől felívelő dominanciáját gyakran a globalizáció új jelenségeként ábrázolják, Arrighi történeti összehasonlítása során arra jut, hogy a finanszialisáció a korábban is világszinten összekapcsolt felhalmozási ciklusok hanyatlásának általános jellemzője. A történeti kapitalizmus ciklikus átalakulásai során ebben a szakaszban a tőke immár a felhalmozás nem jövedelmező anyagi struktúráitól független, likvid formát vesz fel, ami lehetővé teszi, hogy később egy újabb ciklus új anyagi formáiba alakuljon át. Az adott hanyatló ciklus társadalmi formáira és anyagi infrastruktúrájára nézve ugyanez a szakasz az átalakulás és pusztulás sokszor kegyetlen folyamatait jelenti.

A hegemon ciklusok társadalmi szövetségeire nézve a financializációs fázis a korábbi szövetségek felbomlását és a politikai mobilizációk megsokasodását hozza. Az, hogy a tőke a pénzpiacokra áramlik, a társadalmi szereplőkre nézve egyrészt azzal a következménnyel jár, hogy a felhalmozás korábbi anyagi struktúrái és az azokban korábban elfoglalható pozíciók beszűkülnek. Ez a folyamat nemcsak a korábban is elnyomott csoportok növekvő nyomorát hozza magával, hanem azt is, hogy a korábban „elég jó” pozíciót elfoglaló junior szereplők korábbi pozíciói meggyengülnek. A négy történeti ciklus hegemoniaválságainak politikai dinamikáit összehasonlítva Silver és Slater (1999) kiemeli, hogy a junior szereplőknek ez az anyagi struktúrák leépüléséből következő pozícióváltása tipikusan a hegemon szereplőkkel kötött korábbi politikai szövetségeik meggyengülésével, és a pozícióvesztés ellen harcoló újfajta politikai mobilizációkkal jár. A felhalmozás struktúráiban elfoglalt pozíciók megváltozása, és ezzel párhuzamosan a korábbi politikai szövetségek meggyengülése a kortárs tapasztalatban egyfajta világnézeti és morális válságként csapódik le, amely a korábbi világképek megkérdőjelezését, és az új társadalom- és történelemvíziók megsokasodását vonja magával.

Másfelől a financializáció a felhalmozás korábbi anyagi fázisától eltérően nem termel új vagyont, hanem csupán a létező társadalmi vagyon újraosztását, centralizálását végzi. A junior szereplők szempontjából ez azt jelenti, hogy míg saját korábbi pozícióikat elveszítik, és körülöttük az elnyomottak nyomora fokozódik, a társadalom csúcsán szerzett jövedelmek a szemük láttára növekednek anélkül, hogy ez az anyagi felhalmozás struktúráiban vagy a redisztribúció más formáiban megjelenne. Ebben a helyzetben a hegemon szereplők korábbi junior partnerei az elosztás megelőző, egyenlőbb struktúráinak hanyatlását, a felhalmozás igazságtalan, oligarchikus és nepotisztikus formáit kritizálják, és korábbi elit szövetségeseiktől elfordulva gyakran az elnyomottak különböző csoportjaival keresnek politikai szövetséget. A junior csoportok világnézeti, morális és politikai ideológiai ebben az időszakban ezeknek a váltásoknak megfelelően alakulnak át.

Így például az 1780-as évek holland patriótái úgy látták, hogy a Holland Köztársaság politikai stabilitásának helyét átveszi a „nepotizmus és oligarchia”, s a köztársaság eredeti fényének visszaállításához radikális demokratikus reformokra van szükség (Schama, 1989: 148–150, idézi Silver és Slater: 164). Az amerikai forradalmat „az egykori holland szabadságjogok újjászületésének” jeleként üdvözölték (Schama, 1992: 60, uo.). A kortárs forradalmárok Európában és Észak-Amerikában is a társadalmi vagyon szélsőségesen egyenlőtlen elosztását, a kereskedelem válságát és a pénzügyi spekuláció elharapózását kritizálták. Hollandiában Amszterdam mint pénzügyi központ csillogása egybeesett a hajóipar hanyatlásával és a munkabérek gyors csökkenésével. Míg „a kereskedő-bankároknak és a gazdag járadékosoknak »sose ment ilyen jól«” (Boxer 1965: 293–294, idézi Silver és Slater 165), a bérből élők körülményei rohamosan romlottak. Az ipar és kereskedelem hanyatlását a korábban junior pozíciókat elfoglalók is megszenvedték. A nehézségek növekedésével „a kispolgár – a boltos, a mesterember vagy a kézműves – egyre inkább ambivalensen viszonyult a parókás oligarchákhoz” (Schama 1992: 43–47, uo.). Az ipari hanyatlás és gazdasági polarizáció körülményei között az elégedetlenség politikai energiája azok ellen az „önelégült és rövidlátó járadékosok és tőkések ellen irányult, akik szívesebben fektették be a pénzüket külföldön, mintsem hogy a hazai ipart és hajózást támogatták volna, és ezzel hozzájárultak volna a munkanélküliség felszámolásához” (Boxer 1965: 31–38, uo.).

A holland hegemonia utolsó fázisának ezek a jelenségei ismerősek lehetnek a mai válság mozgalmait szemlélve. Az Occupy-típusú mozgalmak kritikája az oligarchikus „1%-kal és a szegénység egyre látványosabb jeleivel szemben, a demokratikus reformok követelése vagy a deindusztrializáció és finanszírozás együttes hatásainak kritikája a mai észak-amerikai és nyugat-európai kontextusokra is jellemző. Silverék a különböző hegemoniaciklusok politikai jelenségeit összehasonlítva úgy látják, a társadalmi polarizáció és a junior csoportok politikai elidegenedése

korábbi elit szövetségeseiktől mindegyik hegemon ciklus finanszírozás fázisára jellemző volt.

Az ilyen időszakokban a finanszírozás társadalmi következményeinek politikai hatásai a rendszerszintű átalakulás egyszerre kreatív és pusztító folyamataiban kapcsolódnak össze a gazdasági átalakulás következményeivel. A szűkülő gazdasági lehetőségek és gyors vagyonpolarizáció körülményei közt a különböző elitek, a junior csoportok és az elnyomottak csoportjai is az állam és államközi rendszerek intézményeit igyekeznek a saját védelmükre vagy előnyükre felhasználni. A politikai mozgalmak összecsapásai mellett az állami intézményrendszer a tőkehiány problémájával is szembesül, az államok egymás elleni versenye pedig a finanszírozásért tovább növeli a katonai konfliktusok kockázatát. Végül, a katonai beruházások a befektetések alternatív útját jelentik. Mindez a történeti hegemoniaciklusok válságperiódusainak végén az úgynevezett „rendszerszintű káosz” (Arrighi és Silver 1999: 133) időszakaiban a társadalmi, politikai és katonai konfliktusok sorozatát és a korábbi társadalmi és anyagi berendezkedés felbomlását eredményezte, amelynek romjain később új globális felhalmozási model épült ki, egy új hegemon hatalom ellenőrzése alatt.

Hogy az USA által dominált hegemoniaciklus jelenlegi válsága a korábbiakhoz hasonló átalakuláshoz vezet-e, viták tárgya. Kétségtelen, hogy az 1990-es évek finanszírozási hullámát ma a globális társadalmi és politikai konfliktusok felerősödése kíséri, míg a globális gazdaság súlypontja egyre inkább Kelet-Ázsia felé mozdul el. Miközben a korábbi centrumországok politikáját egy új protekcionista hullám és abból fakadó nemzetközi feszültségek uralják, Kína a globális kereskedelmi integráció új politikai és gazdasági motorjaként lép fel. A vilárendszer-elemzés hagyományát követő kutatók a jelenlegi hegemoniaválság kapcsán két fő szerkezeti tényezőt emelnek ki, amelyek a korábbi ciklusokhoz képest eltérő kimenethez vezethetnek (Arrighi és Silver 2001, Böröcz 2017). Az egyik az USA hadierőjének globális és egyértelmű dominanciája. Míg az USA gazdasági válsága a korábbi

hegemónok válságával közös jellemzőket mutat, a világméretű felhalmozás ciklusokon keresztül növekvő tendenciájával együtt gyarapodó katonai kapacitás az USA hegemoniaciklusa során olyan mértéket ért el, amely nem teszi lehetővé, hogy új gazdasági központok egy konfliktussorozat révén a világrendszer fölötti katonai dominanciát is megszerezzék. A gazdasági lecsúszás és katonai dominancia kettőssége az USA esetében egy gyűlékony, a korábbi mintáktól részben eltérő elegyet alkot.

A jelenlegi válság és a korábbi hegemoniaválságok közti másik lényegi különbség a természeti források kimerülésének korábbiaktól eltérő nagyságrendje. A hegemoniaciklusok anyagi felhalmozási struktúráinak a természeti erőforrások is részét képezik, nem csak úgy, mint a kapitalista termelési struktúrákon kívül, ingyen rendelkezésre álló külső erőforrások, hanem úgy is, mint a felhalmozást szolgáló termelés anyagi és társadalmi folyamatai által – gyakran erőszak, társadalmi vagy környezeti károk révén – ingyenessé vagy olcsóvá tett erőforrások. Utóbbiakra példa a nők munkaerejének ingyenessé vagy olcsóvá tétele a házimunkában és a férfiakhoz képest kevésbé megfizetett állásokban, a paraszti társadalmak demográfiai erőforrásainak „ingyenes” felhasználása az iparosítás során, vagy az emberi és természeti erőforrások ingyenessé vagy olcsóvá tétele katonai erőszak révén a rabszolgaság vagy gyarmati gazdálkodás különböző formáiban. A felhalmozás folyamatainak a rendszerszintű felhalmozás centrumaiban jelentkező formái mellett (mint a gyarmatbirodalmak kereskedelmi központjai, az adott felhalmozási modellekben domináns ipari ágazatok koncentrációja az adott felhalmozási ciklus centrumaiban, vagy a pénzügyi központoknak a hegemonia hanyatló fázisára jellemző felívelése) a felhalmozás e „külső”, ingyenessé vagy olcsóvá tett elemei ugyancsak a felhalmozás rendszerszintű feltételeit képezik. A rabszolga-kereskedelem interkontinentális háromszöge, a dél-amerikai cukorültetvények és ezüstbányák, a Baltikum erdőinek kitermelése a holland kereskedelmi hajózás szolgáltatában, a magas kalóriatartalmú fajok intenzív termelésére való

áttérés az iparosodó globális régiókat kiszolgáló mezőgazdasági régiókban, az esőerdők vagy halászterületek kiaknázásának jogáért vívott harcok, a bennszülött parasztgazdaságok kitelepítése stb. mind részei annak a folyamatnak, amely során a felhalmozás e „külső” rendszereinek létrehozása a világ természeti és társadalmi adottságait átrendezte (Wolf 1982, Moore 2015). Ezek az elemek szorosan hozzátartoznak ahhoz a módhoz, ahogyan egy-egy rendszerszintű felhalmozási rezsim világméretű anyagi struktúrákat épít ki, s abban is döntő szerepet játszanak, amilyen módon a felhalmozás adott anyagi struktúrái a ciklus során kimerülnek. Az újabb ingyenes és olcsó erőforrások létrehozása egy következő felhalmozási ciklus beindulásának kulcsfeltétele.

Ma Latin-Amerika, India és elsősorban Kína gazdasági fejlődésével ugrásszerűen nő az iparosodás és fogyasztás növekedésének háttérül szolgáló nyersanyagokra és mezőgazdasági termőföldre való igény. Ezt az igényt a jelenlegi globális társadalmi és tulajdonviszonyok között nem lehetne kielégíteni, így ez az erőforrásszükséglet a jelenlegi viszonyok viharos átalakítását követeli (Cotula 2013, Joel és Zhan 2016). Az erőforrások fölötti harc a jelenlegi válságban a feszültségek és konfliktusok újabb forrásaként működik. Másrészt a klímaváltozás növekedő ütemben rendezi át a rendelkezésre álló erőforrásokat. Ahogy az „antropocén” kor fogalma körüli viták hangsúlyozzák (Steffen 2011), a természeti adottságok átalakítása a felhalmozási ciklusok során mára olyan méreteket öltött, hogy az emberi tevékenység döntően befolyásolja a Föld ökoszisztémáját. A világrendszer-szempontú megközelítések ezt a belátást azzal egészítik ki, hogy a világ társadalmi és emberi erőforrásainak jelenlegi penetrációja mellett nem látszik, milyen frontokon lenne lehetséges az újabb felhalmozási hullám elindulásához szükséges ingyenes és olcsó erőforrások létrehozása. Ebben a tekintetben a jelenlegi tendenciák inkább az erőforrások fölötti konfliktus erőszakos és elnyomó formái felé mutatnak.

Összefoglalás

A könyvben a válság fogalmát a jelen helyzetre vonatkozóan úgy értelmezem, mint a második világháború utáni globális hegemoniaciklus válságát. Ebben az értelemben tehát nemcsak a közelmúlt gazdasági, politikai és társadalmi formáiban beállt válságot jelenti, hanem egy olyan válságfolyamatot, amely a kapitalista világrendszer történetében mindegyik felhalmozási ciklus sajátja. A válság ebben az értelemben nem a korábbi, sikeres berendezkedési formák váratlan hanyatlásából következik, hanem éppen hogy a felhalmozási folyamat első, „sikeres” fázisában kialakított felhalmozási struktúráknak a rendszer normál működéséből következő telítődése idézi elő. A jelen hegemoniaválságot a korábbi történeti válságciklusoktól megkülönböztető elemek, mint a hanyatló hegemon megkérdőjelezhetetlen katonai ereje, vagy a természeti erőforrások kimerülése, ugyancsak a rendszer történeti fejlődése során felhalmozódó folyamatok eredményei. Ebben a megközelítésben tehát a válság a globális felhalmozási folyamat „sikerének” ugyanolyan inherens része, mint a korai, felívelő fázisok. A kortárs válságra reagáló politikai mobilizációk értelmezésére nézve ebből az adódik, hogy az adott jelenkori mobilizációk politikai követeléseit, erőforrás-struktúráját és lehetőségeit nemcsak abból a szempontból érdemes vizsgálnunk, hogy miben jelentenek visszalépést a második világháború utáni hegemoniaciklus felívelő fázisárához képest, hanem aszerint is, hogy miként alakította ki ugyanazon ciklus felívelő hulláma a jelenlegi válság feltételeit.

Azok a válságtünetek, amelyek a kortárs gazdasági, társadalmi és politikai átalakulások leírásaiban úgy szerepelnek, mint a korábbi fordista termelési rezsimek finanszírozása, az előbbiekhöz kapcsolódó jóléti garanciák felszámolása a neoliberalizmusnak nevezett reformok során, a különböző társadalmi csoportok politikai mobilizációja, a középosztályok elfordulása korábbi elitszövetségeiktől, az államhoz intézett érdekvédelmi követelések megnövekedése, vagy a katonai konfliktusok és autoriter

kormányzási módok újabb előtérbe kerülése, ebben a megközelítésben a második világháború utáni globális felhalmozási ciklusra jellemző anyagi és társadalmi szerkezetek felbomlásának az elemeiként jelennek meg. Ebből a szempontból nézve a jelenlegi válság politikai mobilizációira vonatkozóan a kutatás kérdése nemcsak az lesz, hogy hogyan viszonyulnak adott globális pozíciókban a válság nyomán elindult új folyamatok a közelmúlt helyi szerkezeteihez, hanem az is, hogy a helyi átalakulások hogyan kapcsolódnak be a jelenlegi globális átalakulás tágabb folyamataiba. A kortárs kelet-közép-európai mozgalmak értelmezésére nézve e szempont egyik fő következménye, hogy a volt nyugati jóléti democráciákban a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásaként leírt tünetek és a kelet-közép-európai térségben a rendszerváltás kudarcaként leírt gazdasági és politikai válságtünetek mint egyazon globális rendszer egyidejű átalakulásának a részei válnak láthatóvá, s kapcsolatukra e tágabb viszonyok felől kérdezhetünk rá. A könyv a továbbiakban a magyarországi és romániai rendszerváltást követő folyamatok és kortárs mobilizációk esetében mutat rá ilyen összefüggésekre. Mielőtt azonban a kortárs kelet-közép-európai folyamatok e konkrét példáira rátérnénk, szükséges bevezetni néhány szempontot a kelet-közép-európai politikai folyamatok globális vonatkozásaival kapcsolatban.

IV. Külső rendszer-integráció mint belső szervezőerő: „az elmaradottság politikái” és középosztálybeli mobilizációk Kelet-Közép-Európában

A rendszer-integráció és a nemzetállami politika kapcsolatára nézve a fentiekben azt emeltük ki, hogy a nemzetállamokban zajló társadalmi és politikai küzdelmeket mindig a különböző csoportok teljes rendszer-integrációban elfoglalt pozíciója és szövetségei is befolyásolják. Más szóval, ami az államok szintjén intézményesített formális politikai színtereken mint a helyi társadalom belső feszültsége jelenik meg, az egyúttal a teljes rendszer-integrációban elfoglalt pozíciók közti feszültség is. Erre vonatkozik az a Cardoso és Faletto szerzőpárostól idézett kijelentés (1979), hogy a külső rendszer-integráció a nemzetállamok életében mint belső szervezőerő jelentkezik. Azzal kapcsolatban, ahogy a rendszer-integráció helyi politikai követelések formájában megjelenik, azt is megjegyeztük, hogy a nemzetállami szintű politikai konfliktusok a teljes rendszer története során kitermelődött feszültségeket az adott politikai koalíciók rövid távú, a helyi politikai beavatkozások területére korlátozott, ideológiai formáira fordítják le. A következőkben ez a fejezet néhány további szempontot vezet be arra nézve, hogy a rendszer-integrációból származó feszültségek és az államra vonatkoztatott politikai követelések artikulációja hogyan jelenik meg kelet-közép-európai félperifériás pozíciókban.

A félperiféria fogalma a világrendszer-kutatás hagyományában a rendszerszintű munkamegosztás keretein belül elfoglalt pozíciók egy típusára utal. E típus sajátossága, hogy hasonló súllyal vannak benne jelen a centrumra és perifériára jellemző funkciók (azaz a rendszerszintű felhalmozás folyamatában domináns és

dominált pozíciók). Adott történelmi korszakokban ez a centrumra jellemző termelési, felhalmozási, infrastrukturális és életmódminták együttélését jelenti a perifériára jellemző kizsákmányolás formáival – például az ipari forradalom civilizációs formáit meghonosító beruházások és elitfogyasztás egyidejű jelenlétét a második jobbgátság formáival, vagy a nyugati fogyasztási márkák fogyasztóinak és ugyanezen termékek a perifériára jellemző feltételekkel foglalkoztatott termelőinek az együttélését a mai „feltörekvő” gazdaságokban. A globális felhalmozás által létrehozott egyenlőtlen fejlődés formáinak ez a fajta együttes jelenléte a félperifériás országokban folyamatos feszültségekhez és a politikai és gazdasági koalíciók speciális formáihoz vezet.

E speciális formák egyik jellemzője, hogy mivel a félperifériás politikai formációk hangsúlyosan különböző rendszerfunkciókat egyesítenek, egyszerre működnek olyan intézményekként, amelyek a helyi gazdaságot a rendszerszintű felhalmozás centrum felé irányuló folyamataiba kapcsolják be (beleértve a centrumba áramló felhalmozásnak a perifériás országokkal kötött előnyös gazdasági kapcsolatok révén való kompenzációját), a helyi elitek felhalmozását kiszolgáló intézményekként, valamint olyan intézményekként, amelyek a felhalmozási folyamatok elnyomó, kizsákmányoló aspektusai által létrehozott feszültségeket az adott politikai egységen belül tompítják és kezelik. Ezenkívül az ilyen társadalmakban a különböző belső csoportok közti gazdasági és politikai integrációnál gyakran erősebb szervezőerő a külső globális szerkezetekbe való integráció (Amin 1976). A helyi politikai formák változásait így egyfelől az határozza meg, hogy a helyi társadalom rendszerszintű integrációjának fragmentált, egymással feszültségben álló szegmenseit kell, hogy összefogják, másfelől pedig e politikai formák maguk is a globális felhalmozás aktuális államközi rendszereibe illeszkednek, s alakulásukat e rendszerek domináns politikai normái befolyásolják. A helyi politikai formáknak ezt a külső és belső integrációs formáktól való függését – azt, hogy a globálisan dominált helyzetben levő állami szerkezeteknek egyszerre kell a külső felhalmozási érdekek követeléseit

és a belső egyenlőtlen fejlődés feszültségeit kezelniük – a kritikai nemzetközi tanulmányok hagyománya többek közt az állam mint a globális felhalmozás államközi terében működő „hatalmi közvetítő” („power connector”; Jessop 2009: 150, Brunn 1999: 114, vö. Poulantzas 1975, 1978) fogalmával ragadja meg.

Egy másik fogalom, amellyel a világrendszer-elemzés tágabb hagyománya ugyanezen formák belső gazdasági, társadalmi és intézményes aspektusait megragadja, a strukturális heterogenitás. A fogalmat eredeti formájában a függő fejlődés elsősorban latin-amerikai formáival foglalkozó irodalomban (Pinto 1970, Prebisch 1949, Nurkse 1952, Sunkel 1969, Senghaas 1974, vö. Frank 1975 „dualizmus” fogalmával) a belső egyenlőtlen fejlődésnek arra a speciális formájára alkalmazták, amikor az iparosodás függő formáiban a termelékenység szintjének belső polarizációja a technológiai fejlődés gátjaként lép fel. Tágabb értelemben a függő fejlődés irodalma a strukturális heterogenitás fogalmát egy adott nemzetgazdaságban jelen lévő különböző fejlettségi és termelékenységi szintek együttételére használja, amelyek a belső társadalmi egyenlőtlenség gazdasági alapjául szolgálnak (Da Costa és Teixeira 2012). Arrighi (1973) a rendszer-integráció belsőleg fragmentált formáiból következő politikai és ideológiai polarizációt is a strukturális heterogenitás aspektusaként kezeli. A fogalom kortárs újraértelmezései a függő fejlődés gazdasági, társadalmi, intézményes és térbeli formáira egyaránt kiterjednek, s a strukturális heterogenitást az egyenlőtlen fejlődés helyi integrációs formáiként értelmezik (Hürtgen 2015). Ebből a szempontból nézve a magyar szociológiai hagyományban a „kettős társadalom” fogalma (Erdei 1976, Kolosi 1974, István és Galasi 1981, Hankiss 1984, Szelényi et al. 1988, Kemény 2011) a kapitalista vs. feudális, vagy szocialista vs. piaci társadalomszerkezeti formák „kettősségének” megnevezésével a rendszerszintű integráció belső strukturális heterogenitásának formáit nevezi meg. A különbség e két leírási mód között az, hogy a „kettős társadalom” hagyománya az egy időben együtt élő eltérő társadalomszerveződési formákat a fejlett (kapitalista) és elmaradott (feudális), vagy a hidegháború

két oldalán egymástól függetlenül tételezett szocialista és kapitalista modernizáció típusai közt fennálló „kettősség” szempontjából közelíti, míg a strukturális heterogenitás fogalma egyazon rendszer-integráció komplex helyi formáit jelöli (vö. Kovács és Melegh 1997, Gyáni 2001, Éber 2011, Éber és Gagyi 2014).

A függő fejlődés és strukturális heterogenitás körülményei között a helyi politikai szövetségek és ideológiák legitimációs formáira nézve félperifériás helyzetekben különösen jellemző, hogy a helyi társadalmi csoportok különböző szövetségeit a teljes nemzetgazdaság felemelkedésének (azaz a globális felhalmozási hierarchián belül félperifériás pozícióból a centrumpozíció felé való elmozdulásnak) az ígéretével mozgósítják (Chase-Dunn 1990, 2009, Mouzelis 1986). Ezek a projektek tipikusan nem a teljes rendszer-integráció elemzése és valós lehetőségei alapján születnek meg, hanem az adott pillanatnyi politikai szövetségek és küzdelmek viszonyainak megfelelő, rövid távú, a helyi politikai beavatkozás korlátozott területére értelmezett narratívákban fogalmazzák meg az elmaradottság és a felemelkedés témáit. A hosszú távú függő fejlődés eredményét az ilyen programok pillanatnyi politikai szövetségektől függő ideológiai formákra fordítják le, a nemzetgazdaság fejlődésének akadályaként például a korábbi kormányok elhibázott politikáit, a nyugati típusú fejlődést visszavetítő szocialista korszakot, vagy a polgárosodás útjában álló különböző helyi és külföldi csoportokat nevezve meg.

Az ilyenfajta, helyi ideológiai küzdelmek szókinccsei szerint megfogalmazott diagnózisok a globális centrum irányába való elmozdulás akadályairól tipikusan eltakarják azt a tágabb összefüggést, hogy a centrumpozíció irányába való globális mobilitás politikai ígéretei a globális felhalmozás küzdelmeiben rendszer-szintű korlátokba ütköznek. A második világháború utáni amerikai hegemonia legitimációs ideológiájaként működő modernizációelmélet (Rostow 1960) azt ígérte, hogy a társadalmi fejlődés mindenütt szükségszerűen a centrumra jellemző magas szintű tömegfogyasztás viszonyai felé tart, s a globális egyenlőtlenségek felszámolása pusztán idő kérdése. Ezzel szemben a globális

felhalmozás egységes szerkezetét vizsgáló világrendszer-kutatás inkább arra mutat, hogy a félperifériák fejlődési erőfeszítései nem számolták fel a globális munkamegosztás hierarchikus struktúráit, hanem inkább hozzájárultak stabilitásukhoz (Martin 1990). Az egyes individuális sikertörténetek, mint egyes korábbi félperifériák hegemon pozícióba emelkedése (pl. az USA esetében), vagy a korábbi félperifériás pozíció jelentős javítása (pl. Dél-Korea esetében) a tágabb rendszerösszefüggések szempontjából olyan kivételek, amelyek a felhalmozási ciklusok adott dinamikai közti speciális helyzet kihasználásából következnek. A globális felhalmozás teljes rendszerén belül a félperifériás felzárkózási erőfeszítések összességének tekintetében „a kivétel erősíti a szabályt” úgy értve, hogy a rendszeren belüli egyenlőtlen fejlődés viszonyai között a centrumpozíciót a felhalmozás dominált pozícióinak fennállása teszi lehetővé, azaz ugyanezen viszonyok közt a centrumfunkciók egyetemes kiterjesztése nem lehetséges.

Másrészt az egyes individuális sikertörténetekkel szemben a félperifériás társadalmak többsége számára a kapitalista világrendszer fejlődésének történetét a félperifériás pozíció stabilitása jellemezte. E történet során az új termelési formák centrumra jellemző elemeinek átvétele a globális innovációs ciklusok későbbi pontjain, az alacsonyabb profitabilitás és egyenlőtlen csere viszonyainak megőrzésével történt. A félperifériás felzárkózási erőfeszítések története ebből a szempontból egy olyan versenyszituációhoz hasonlít, ahol a versengő feleknek egyre gyorsabban kell szaladniuk ahhoz, hogy pozíciójukat megőrizzék (Gereffi és Hempel 1996). A huszadik század emblematisztikus félperifériás felzárkózási projektjére, az utolérő iparosításra nézve Arrighi *Fejlődési illúzió* című esszéje (1990) tárgyalja részletesen azokat a mechanizmusokat, amelyek során a félperifériás ipari struktúrák kiépítése valójában a félperifériás pozíció megőrzését szolgálta. Kelet-Közép-Európa országainak modern fejlődését a különféle utolérő fejlődési projektek ellenére a globális gazdaságban betöltött pozíciók viszonylag stabil régiós hierarchiája jellemzi – e pozíciókat összehasonlítva Andrew C. Janos (2000: 129) a

„kegyetlen következetesség” terminust használja a régió belüli jóveldelemegyenlőtlenség növekedésével és földrajzi eloszlásával kapcsolatban.

A félperifériás felzárkózási kísérletek rendszerkorlátait figyelembe véve a globális felzárkózás céljának politikai megfogalmazásait elsősorban nem mint a felzárkózás reális lehetőségére vonatkozó terveket érdemes elemeznünk, hanem mint olyan ideológiai formákat, amelyek a globális egyenlőtlen fejlődésben elfoglalt félperifériás pozíció adottságaiból táplálkoznak, s egyúttal korlátaikat is ezek az adottságok jelentik. A továbbiakban Arrighi „fejlődési illúzió” fogalmát használom azokra az ideológiai formákra, amelyek az egyenlőtlen rendszer-integráció belső feszültségeiből fakadó igényeket a globális mobilitás ígéretével ideiglenes politikai szövetségekbe rendezik. E szövetségek ígéretei a felzárkózás rendszerkorlátai miatt tipikusan nem teljesülnek, a „fejlődési illúzió” azonban a versengő ígérek és sorozatos csalódások, azaz a felzárkózás különféle modelljeinek osztályérdekeit és rendszerkorlátait a helyi politikai harcok területére lefordító ideológiai viták újabb és újabb formái révén a félperifériás országok politikájának egyik fő dinamizáló eleme marad. Ebben az értelemben a „felzárkózási illúzió” nem egyszerűen egy megismerésbeli tévedés vagy ideológiai megtévesztés: az „illúzió” itt a félperifériás integráció szerkezeti feszültségeiből fakadó konkrét politikai formát jelent, amely kulcsfontosságú szerepet játszik a félperifériás integráció fenntartásában, és külső, valamint belső viszonyainak alakításában.

A félperifériás integráció politikai viszonyaival kapcsolatos másik jelentős tényező, hogy a gazdasági integráció mellett a rendszerszintű függés a helyi politikai formáknak a domináns külső politikai formáktól való függéseként is megjelenik. Az állami szuverenitásnak a globális felhalmozás egyenlőtlen szerkezetéből és az államközi rendszer ennek megfelelő hierarchiájából következő korlátairól az előző fejezetben volt szó. Kelet-Közép-Európa esetében a globális hegemoniának való politikai és gazdasági alárendeltség mellett az egymással versengő régiós hatalmaknak

való alárendeltség is szerepet játszik. A világgazdasági integrációt itt gyakran elsősorban a régiós hatalmakhoz való viszony, az azok befolyási övezetén belüli munkamegosztásba való integráció határozta meg, s a belső gazdasági és politikai konfliktusok frontvonalai a régiós szövetségek mentén is alakultak. E kettős hatás mentén – mint Andrew C. Janos hangsúlyozza – Kelet-Közép-Európában „a modern korszak kezdetétől fogva a társadalmi intézmények változását dominánsan külső tényezők befolyásolták” (2000: 411). A termelési módok, technológiai struktúrák vagy politikai intézményrendszerek helyben megvalósuló új formái nem egy belső helyi fejlődésből következtek, hanem a világgazdaság nyugati központjaiból kiáramló befolyás és a helyi adottságok összekapcsolódásából.

Ezek között a körülmények között a gazdasági és politikai függés nemzetközi és régiós viszonyai a helyi politikai szövetségkötés és programalkotás számára megkerülhetetlen erőviszonyokat jelentettek, amelyek kijelölték a helyi politika mozgásterét az adott történeti hegemoniákon belül. Ahogy Janos a régió modern történetének politikai formáit összehasonlítva rámutat: a kelet-közép-európai országok politikatörténete szorosan követi a nemzetközi és régiós hegemoniák mintázatát. A Bécsi Kongresszus és a Szent Szövetség által meghatározott időszak liberális parlamenti rendszerei, a versailles-i békeszerződés után a Népszövetség befolyása alatt kiépülő általános választójogon alapuló demokratikus rendszerek, vagy a fasiszta és a kommunista diktatúrák egyaránt a régiós és nemzetközi hatalmak befolyása alatt jöttek létre. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lettek volna e politikai irányzatoknak helyi támogatói; a Janos által kiemelt összefüggés az, hogy a helyi csoportok küzdelmét tipikusan a külső szövetségek hegemoniája döntötte el, és a belső intézmények alakulása alkalmazkodott a külső hegemoniák változásaihoz.

Az alkalmazkodásnak ez a kényszere egyfelől Janos szavaival a „hegemonia és gyámság” viszonyainak tartós fennmaradását jelentette a kelet-közép-európai államok politikai életét meghatározó különféle nemzetközi rezsimek változó morális és anyagi priori-

tásait követve (2000: 412). A hegemonia és a gyámság viszonyain belül – mondja Janos – a kelet-közép-európai országok „belső” politikai dinamikáit sosem csak az országhatárokon belüli társadalmi és gazdasági változások befolyásolják, hanem a nemzetközi rezsimek nemzetközi és régiós hatalmainak érdekei és azoknak megfelelő szabályozások is. Másrészt a nemzetközi és régiós politikai hegemoniákhoz való alkalmazkodás Kelet-Közép-Európa modern politikatörténetében sosem volt teljes: az alkalmazkodás mintázatait mindig a hegemon mintáktól és követelésektől való eltérések tarkították. A liberális és demokratikus rendszereken belül a helyi elitok dominanciáját garantáló politikai gépezetek, a második világháború alatti jobboldali kormányok részleges ellenszegülése a náci Németország politikájának, vagy a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek eltérései a szovjet mintától ilyen eltérésekre példák. A hegemon mintától való eltérést Janos a kelet-közép-európai függő politikafejlődés ugyanolyan általános tulajdonságaként írja le, mint a hegemon mintákhoz való alkalmazkodást.

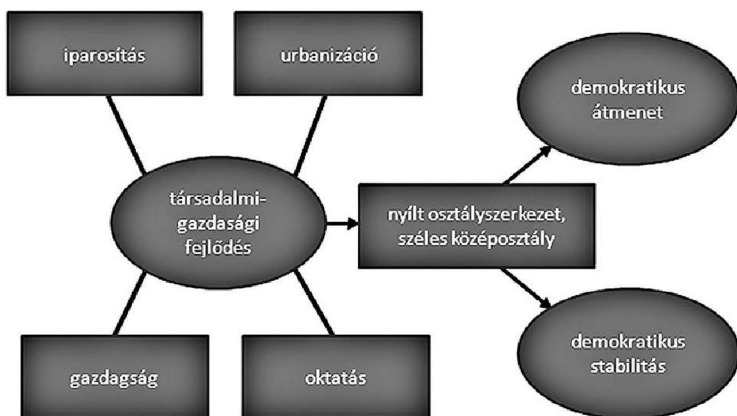
Az „alkalmazkodás” és „eltérés” elemei egyaránt a helyi integráció valós folyamataiból fakadnak: egy olyan társadalmi folyamatból, amelyet egyszerre befolyásolnak a különböző belső csoportok érdekharcái és a külső politikai és gazdasági függés. Mint Janos írja, a hegemon elvárások helyi alkalmazása során a helyi „kliens-elitok színlelt engedelmességének” felszíne alatt a hegemon elvárások intézményes formái aszerint torzulnak, ahogyan az integráció hosszú távú története során kialakult gazdasági, társadalmi és kulturális adottságok között a helyi csoportok belső és külső szövetségei és küzdelmei alakulnak (2000: 411). Ezeknek az összefüggéseknek az összességét Janos az „elmaradottság politikái” kifejezéssel foglalta össze, arra utalva, ahogyan a térség országainak politikája a külső gazdasági és politikai függés és a belső felzárkózási ambíciók függvényében alakul. Míg Janos szóhasználatában az „elmaradottság” negatív értelmű, az ebben a könyvben alkalmazott perspektívából nézve a világgazdaság centrumországaihoz képest mért „elmaradottság” a centrum fej-

lődését is lehetővé tevő globális polarizáció eleme; ilyen értelemben nem egy valós és kívánatos cél, hanem a globális felhalmozás hierarchikus viszonyainak fenntartását szolgáló ideológiai elem: egy olyan remény és ígéret, amit az elmaradottság helyzetében mobilizálódó politikai szövetségek a „fejlődés illúziójaként” újra meg újra megfogalmaznak. Az „elmaradottság politikáit” itt a felzárkózásnak a „fejlődési illúzió” értelmében vett céljára, s az e célból a gazdasági és politikai függés körülményei között mobilizálódó helyi politikai szövetségekre vonatkoztatva használok.

A „fejlődési illúzió” különböző politikai szövetségek által megfogalmazott formái, illetve a külső hegemoniákhoz való alkalmazkodás „színelte engedelmessége” és eltérései szempontjából a következőkben külön kitérek a kelet-közép-európai, félperifériás középosztályok szerepére. A középosztály a modern kapitalista világrendszerbe való helyi integrációnak egy politikailag különösen aktív, a politikai ideológiák által erősen tematizált társadalmi pozíciójára utal. A középosztály fejlődése a kortárs nyugati és kelet-közép-európai mozgalmak helyzetértékelésében és politikai programjaiban is kiemelt téma. Ugyanakkor maga a középosztály fogalma is egy ideológiailag telített, széles körben vitatott fogalom. A középosztálybeli pozíciókkal kapcsolatos régiós politikai programok értelmezéséhez érdemes néhány, a helyi társadalomfejlődés rendszerszintű megközelítéséből származó szempontot bevezetni.

„Középosztály” és „demokrácia” a globális centrumpozíciókon kívül

A második világháború utáni nyugati jóléti rezsimeket a globális társadalomfejlődés mintájának tekintő modernizációelméletek a demokrácia és a középosztályok fejlődését elválaszthatatlannak tartják. E kapcsolat leírásában ezek a modellek a kapitalista világgazdaság nyugati centrumainak a történeti fejlődését veszik alapul – így Lipset (1959) klasszikus modelljében a középosztály-

3. ábra. Lipset modernizációelméletének vázlata (Wucherpfennig és Deutsch 2009)

fejlődés és a demokratizáció társadalomszerkezeti előfeltételei az iparosodás, az urbanizáció, a társadalmi gazdagság növekedése, az oktatás kiterjesztése és az osztályok közti mobilitás megnyílása.

A demokrácia és a középosztály fejlődésének nyugati mintákhoz képest megfigyelhető eltéréseit vizsgálva Barrington Moore nagy hatású történeti összehasonlító művében (1966) a huszadik század demokratikus, fasiszta és kommunista rezsimeinek kialakulását aszerint osztályozza, hogy az agrárgazdaságról az ipari gazdaságra való áttérés milyen helyi társadalomszerkezeti feltételek között zajlott. Ezek szerint a modernizáció három típusát különbözteti meg, amelyek a huszadik században demokratikus, fasiszta, illetve kommunista rezsimekhez vezettek. Következtetése szerint a demokráciához vezető modernizációs út fő feltétele a széles polgárság kialakulása és a polgári forradalmak sikere. Moore erre vonatkozó kijelentése a politikatudomány egyik legtöbbet idézett állítása lett: „polgárság nélkül nincs demokrácia” (1966: 418). Ez a konklúzió egyrészt alátámasztja a demokráciaelméletek

azon szokását, hogy a demokratizálódás folyamatának mintájául a nyugati társadalomtörténetet teszik meg. Ez az állítás ugyanakkor csak az egyik aspektusát foglalja össze annak az elemzésnek, amit Moore elvégez. A diktatúra és a demokrácia társadalmi feltételeiről szóló történeti összehasonlításának másik fő konklúziója, hogy a modern demokratikus és diktatórikus rezsimek kialakulásának feltétele egyaránt a parasztság mint történelmi osztály erőszakos felszámolása volt, illetve hogy a polgári forradalmak által kivívott politikai jogok nem univerzális jogok voltak, hanem a modern kapitalista világgazdaság domináns országaiiban a polgársága számára előnyös szabályok, amelyek alátámasztották és legitimálták ezek erőszakkal megszerzett előnyeit más globális társadalmi csoportokkal szemben (1966: 440).

Az a megfigyelés, hogy a demokrácia és a középosztályosodás együttes fejlődésének esélye a világgazdaságban elfoglalt hierarchikus pozíciók szerint oszlik meg, ugyancsak a demokráciakutatás alapvető tételei közé tartozik. Lipset megfogalmazásában: „minél gazdagabb egy nemzet, annál valószínűbb, hogy demokratikus rendet fog fenntartani” (1959: 75). Arról, hogy a demokrácia lehetőségének a globális munkamegosztás hierarchiája mennyi mozgásteret enged, folyamatos vita zajlik, amelyben az álláspontok különbségei aszerint is megoszlanak, hogy adott kutatók hogyan gondolják el a belső politikai küzdelmek és a külső integráció közti viszonyt. A jóléti, szociáldemokrata megközelítések a helyi munka profitrészesedésének kiküzdését olyan politikai célként fogják fel, amely a középosztály fejlődéséhez és ezáltal a demokrácia stabilitásához vezethet bárhol a világon (pl. Esping-Andersen 1996). A globális felhalmozás egységére és ezen belül különösen a perifériák pozíciójára fókuszáló megközelítések ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy a globális felhalmozás kapitalista struktúrái nem teszik lehetővé a globális profit olyan újraosztását, amely a perifériákon is a nyugatihoz hasonló középosztályosodás és demokrácia formáit tenné lehetővé. A centrum kívüli pozíciókban a globális integráció funkcióinak fenntartása a belső egyenlőtlenségek fenntartását követeli meg; ezt a

munkát jellegzetesen autoriter rendszerek végzik el (Frank 1989; az EU-n belüli egyenlőtlen fejlődés politikai következményeire vonatkoztatva l. Becker et al. 2015). Mint Amin (1991) hangsúlyozza, a perifériák számára a demokrácia csak a jelenlegi globális felhalmozási struktúrák megváltoztatásával lenne lehetséges.

A középosztály-fejlődés kérdését a globális rendszer-integráció szempontjából vizsgáló kutatások elsősorban azt hangsúlyozzák, hogy a polgárosodás vagy középosztály-képződés fogalma különböző globális pozíciókban más-más folyamatokat fed. A klasszikus nyugati polgárság kialakulása a teljes kapitalista világrendszer történetében nem egy bárhol és bármikor megismételhető mintát jelent, hanem a teljes világrendszer olyan történeti átalakulását, amely során a polgári pozíciókat lehetővé tevő gazdasági és politikai előjogok a világ gazdaság nyugati centrumaiban csoportosultak. Ugyanígy a nyugati jóléti demokráciák középosztályának látványos megnövekedése a második világháború utáni felhalmozási ciklus felívelő szakaszában is egy olyan rendszerszintű folyamatnak volt köszönhető, amely a globálisan domináns nyugati tőke profitjaiból való részesedés limitált lehetőségeit és ezzel a globális fordista fejlődést kiszolgáló középosztálybeli felfelvőpiacot ezekben az országokban koncentrált. A polgárság vagy középosztály fejlődése a nyugati országokban ebből a szempontból tehát a teljes globális rendszer „polgárosodását” vagy „középosztályosodását” jelenti, amelynek társadalmi formái a világ gazdaság nyugati centrumában koncentrálnak.

A centrumon kívüli középosztály-fejlődés sajátosságait a rendszerszintű integráció szempontját szem előtt tartó kutatási hagyomány röviden összefoglalva alapvetően két tényezőhöz köti. Az egyik a centrum felé áramló felhalmozási folyamatokból való részesedés igénye, amelyhez a helyi középosztályok számukra kedvező állami beavatkozásokra tartanak igényt, versenybe szállva egymással és más társadalmi csoportokkal. A másik tényező a centrumközéposztályok fogyasztási mintáinak követése, amely a centrumon kívüli pozíciókban tipikusan a helyi megtakarításoknak a centrum fogyasztási piacaiba való átcsatornázását jelenti.

E két tényező együttállása egyrészt arra utal, hogy a centrumon kívül a középosztály helyi formáinak tömeges kiterjesztése korlátokba ütközik, másrészt pedig arra, hogy a középosztálybeli életformák fenntartása helyben a társadalmi gazdagság nem demokratikus elosztását követeli meg, és a centrum felé tartó erőforrás-áramlás újabb formájaként működik (Portes 1973, Stokes 1986, Mouzelis 1986, Arrighi 1990, Chirot 1991, Janos 2000, Hinnebusch 2006, López és Weinstein 2012, Cheeseman 2015). Mindkét következmény ellentmond annak a modernizációelméletből következő várakozásnak, hogy a nyugati centrumországok korábbi tapasztalatának mintájára a modernizáció globális folyamatai a centrumon kívül is a középosztályi fejlődés tömeges elterjedéséhez és a demokrácia megerősödéséhez vezetnének.

Mivel a középosztályosodás formái a kapitalista világ gazdaság történetében a globális felhalmozás hierarchiájának csúcspozícióira voltak jellemzőek, a középosztálybeli életmód és normák centrumon kívüli meghonosítását a fejlődés, utolérés, a centrumpozíció felé való elmozdulás jeleként szokás értelmezni. Ez az értelmezés nem csupán egy ok-okozati interpretáció vagy politikai ideológia: a centrum középosztálybeli normáinak elsajátítása és megélése teljes közösségi életvilágokat, érzelmi és normarendszereket teremt, amelyeknek önmagukon túlra, a teljes társadalomfejlődés további irányára mutató jelentőségét a többi társadalmi csoport is érzékeli. A rendszerszintű összefüggések szempontjából azt látjuk, hogy a centrumon kívüli középosztály-fejlődés valójában nem jár a centumpozícióba való felemelkedéssel; ebből a szempontból a középosztály centrumra jellemző életmódjának jelenléte a centrumon kívüli társadalmakban inkább egy beteljesületlen várakozás és remény szerkezeti jegye.

A centrumbeli középosztályok fogyasztási mintáinak követését többen a nemzetközi demonstrációs hatás fogalmához kötik (international demonstration effect, l. Nurkse 1952, Janos 2000). E hatás működésének alapja, hogy a centrum által dominált globális kulturális térben a centrumon kívüli magasan iskolázott csoportok a centrum kulturális és életmódmintáit sajátítják el

követendő normaként, s ezeket a saját fogyasztásukban is követni igyekeznek. Ez a fajta fogyasztás azonban elsősorban a centrum fogyasztási piacait növeli, s a helyi megtakarításokat feléjük csatornázza. A helybeli átlaghoz képest magasabb fogyasztás- és életmódbeli színvonal eléréséhez a helyi középosztályok a helyi gazdaságon belül magasabb jövedelemrészesedésért küzdenek, és ehhez az állam számukra kedvező intézkedéseire tartanak igényt. Így a helyi középosztály kiterjedése és fogyasztási szintjének emelkedése a helyi elosztási polarizációt növeli. A középosztály és a demokrácia ezen ellentmondásos viszonya olyan félperifériás pozíciókban, ahol az állam erős belső egyenlőtlen fejlődési viszonyokat kormányoz, eltér a centrumországok vagy a „sikeresen” felemelkedő félperifériás országok középosztály-fejlődésétől, ahol ez a polarizáció nagyobb arányban terhelődik ki az adott politikai egységen kívüli más globális pozíciókra.

Azt az ellentmondást, hogy a centrumon kívüli középosztályok kiterjedése a helyi fejlettség képzetét kelti, miközben a helyi alulfejlődés folyamatait táplálja, Alejandro Portes a latin-amerikai modernizáció kapcsán így fogalmazza meg:

„Akik először látogatnak Latin-Amerikába, gyakran meglepődnek a nagyvárosi élet kifinomultságán. Különösen nagy hatást kelt a felső és középosztályok életmódja, kultúrája, modern szemlélete és aspirációi. Szinte közhelyszámba megy azon csodálkozni, hogyan maradhatnak ezek a gazdaságok a kvázi stagnálás szintjén, amikor ilyen modern emberekre támaszkodhatnak. Ha azonban Latin-Amerika alulfejlődésének történeti okait vizsgáljuk, a helyi elitek modernsége az elsők között tűnik a szemünkbe.” (Portes 1973: 272)

Az ilyen környezetekben a középosztálynak a centrum mintáihoz hasonló életmódja szimbolikusan a centrumhoz való felzárkózás anyagi formában is testet öltő ígéretét képviseli, miközben a rendszerszintű folyamatok szempontjából ennek az életmódnak a fenntartása a globális felhalmozás hierarchiáit fenntartó

egyenlőtlen fejlődés helyi elemeként működik. Ebben az értelemben a centrumon kívüli középosztályi ambíciók a „fejlődési illúzió” egyik motorjaként szolgálnak. A középosztály fogalma a centrumon kívül egy olyan strukturális pozíciót jelöl, amelyet egyszerre jellemez a strukturális polarizáció csapdájában újra- és újratermelődő felzárkózási ígéret, és ezen ígéret reményében az egyenlőtlen fejlődés folyamataihoz való hozzájárulás. A centrumon kívüli középosztály fogalmában implikált ellentmondások politikai kifejeződéseire nézve ugyanennek a pozíciónak a sajátossága, hogy könnyen válik a felzárkózási ígéretek hordozójává, s ugyanakkor az adott felzárkózási programok által biztosított mobilitás korlátaiba ütközve könnyen válik ezek kritikusrává is. Az átlagnál magasabb iskolázottsággal, kommunikációs kapacitással és politikai szervezőképességgel rendelkező középosztályoknak a centrumon kívüli középosztály-fejlődés korlátozottságából következő gyakori politikai fordulatai jelentős szerepet játszanak abban, ahogy a globális és régiós hegemoniák és a helyi társadalomfejlődés dinamikái közti viszony politikai és kulturális kifejezést nyer.

A kortárs mozgalmak kutatói külön hangsúlyozzák a globális kommunikációs hálózatokba bekötött középosztályok szerepét a jelenlegi válság viszonyainak politizálásában (Fowler és Biekart 2016). Abból a szempontból, hogy a 2008 utáni, középosztályok által dominált globális mobilizációs hullám különböző esetei hogyan kapcsolódnak össze nemzetközi mozgalmi hálózatokká, fontos kérdés, hogy az egyes mobilizációk mögött a középosztály-fejlődés milyen eltérő pályái állnak. Míg a nyugati középosztályokat ma a hegemoniaválságok fent leírt korábbi ciklusaihoz hasonlóan korábbi globális kiváltságai elvesztése mobilizálja, a kelet-ázsiai mobilizációk egy új középosztály társadalmi erejét mutatják meg, míg Kelet-Közép-Európában egyszerre érvényesül a rendszerváltás utáni társadalmi polarizáció révén kiemelkedett középosztályok társadalmi ereje és pozícióiknak fenyegetettsége. Az eltérő globális mobilitási pályák rávilágítanak, hogy amikor a 2008 utáni globális mobilizációs hullám hasonló elemeiről vagy

nemzetközi szövetségeiről beszélünk – mint például a 99 vs. 1% jelszava, a térfoglalások, vagy a demokráciára vonatkozó követelések –, valójában nem ugyanannak a társadalmi feszültségnek a kitöréseit vesszük szemügyre, hanem azt, hogy eltérő módon beágyazott szereplők között milyen koordinációk, egymásra hivatkozások jönnek létre. E kapcsolatok létrejöttét érdemes aszerint vizsgálni, hogy hogyan függnek össze a különböző mobilizációk kontextusai a teljes globális folyamatba beágyazott hierarchiákkal. Ebből a szempontból azt a jelenséget, hogy a kelet-közép-európai új mobilizációk a nyugati mozgalmak „demokratikus kapitalizmus” keretét veszik át, egyszerre kell a helyi középosztályok kortárs válsága felől elemezniük, és a felől a hosszú távú történeti jellemző felől, hogy a mobilizációs problémáikkal kapcsolatban az állam segítséget kérő régiós középosztályok előtt célként mindig is a nyugati középosztályok mintáihoz való felzárkózás állt.

A „középosztály” fogalma mint a globális hierarchiák terében folyó küzdelmekbe beágyazott koncepció

Mielőtt e megközelítés kelet-közép-európai aspektusaira kitérnék, a középosztály fogalmának értelmezésével kapcsolatban érdemes a fogalom konceptualizációjának módjára is reflektálni. A középosztály fogalmának használata a szociológiai és közéleti vitákban a globális fejlődésre és annak belső viszonyaira vonatkozó feltételezésrendszerekbe illeszkedik. Jelentését elsősorban az ezeken belül elfoglalt pozíciója, és nem egy empirikusan meghatározott társadalmi csoportra való referenciája adja. A nyugati szociológiában a középosztály fogalmának huszadik századi kanonizációja ahhoz a vitához kapcsolódik, amely során a munkásság második világháború utáni mobilitását az antagonisztikus osztályok marxi fogalmának a cáfolataként mutatták fel (Nisbet 1969, Turner 1984). Erik Olin Wright „ellentmondásos osztályhelyzet” fogalma a globális munkaerő e nyugati, kiemelkedően kedvezményezett szegmensének a szerkezeti sajátosságait igyekezett ezekre a vitákra

reagálva megnevezni (1982). A baloldali vitákban ugyanekkor a centrum munkásságának kiemelkedő globális profitrészesedése miatt kérdésként merült fel, hogy a centrum munkássága rendelkezik-e globálisan értelmezhető emancipatív potenciállal (Brenner 1977). A szocialista blokk összeomlását követő globális konzervatív fordulat során a nyugati modernizációs modell újonnan kiépülő egyeduralmához az az ígéret is hozzátartozott, hogy a demokrácia és a középosztály közös fejlődésének nyugati modellje az egész világra kiterjed majd. Kelet-Közép-Európa posztszocialista fejlődése kapcsán a demokratizálódásról és civil társadalomról szóló viták szorosan egybekapcsolódtak az (ehhez a modellhez képest hiányos) középosztály-fejlődésről szóló vitákkal.

Jelen érvelésben a globális felhalmozás hierarchikus terében folyó küzdelmeknek politikai és közéleti tétjeit a középosztály fogalmának részeként tekintem. Akárcsak a demokrácia, a globalizáció, a nemzet vagy a felzárkózás fogalmainak esetében, a középosztály kifejezés használatának különböző történeti formái elválaszthatatlanok attól a tágabb jelentéskontextustól, amelyet e globális térben folyó küzdelmek adott formáin belül elfoglalt pozíciók, szövetségek és ideológiák határoznak meg. Ebből a szempontból a könyv gondolatmenete a középosztály fogalmát úgy közelíti meg, mint e küzdelmek kontextusán belül kialakult jelenségek hordozóját. Így értelmezve a fogalom hasonlít a fent meghatározott „felzárkózási illúzóhoz”, amely egyszerre jelöli a rendszerszintű folyamatokon belül reálisan megtörténő felzárkózási erőfeszítéseket és ezek ideológiai aspektusát (amely szerint e felzárkózási erőfeszítések a centrumpozícióba való felemelkedést szolgálják). Ugyanígy a középosztály esetében a szociológiai leírás szempontjából igen tágan értelmezhető közép-retegek fogalmának konkrét ideológiai formái egyszerre jelölik a középosztály-fejlődésre vonatkozó ideológiai projekteket és azokat a reális életmódbeli, anyagi, kulturális és politikai struktúrákat, amelyek ezeket kitermelik és hordozzák.

Míg a középosztály fogalmát övező szociológiai viták elsősorban a középosztály mint leíró fogalom meghatározására foku-

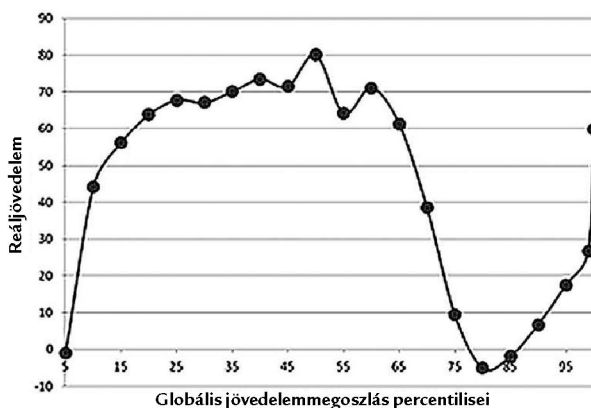
szálnak, a könyvben alkalmazott perspektíva nem próbálja a középosztály terminusával megnevezett társadalmi pozíciók és ideológiák történetileg változó szerkezeti és politikai ellentmondásait általános leíró formában összefoglalni, hanem ezen ellentmondások történeti alakulását helyezi előtérbe. Ez a megközelítés hasonlít az Arrighi és Silver (1999), illetve Silver és Slater (1999) által alkalmazott módszerhez, amely a hegemon, junior és dominált pozíciókat a felhalmozásban játszott szerepük szerint tipizálja, majd egy történeti elemzés során azt követi, hogy a felhalmozás rendszerében beálló változások milyen integrációs formákat, mobilitási utakat és politikai-ideológiai váltásokat indítanak el ezekben a pozíciókban. Így a középosztályra vonatkoztatva a cél itt nem a felhalmozásban elfoglalt junior pozíciók strukturális, életmódbeli és politikai-ideológiai tulajdonságainak általános meghatározása, hanem az, hogy a felhalmozás dinamikáin belül e pozíciók változásait történetileg megragadjuk.

A középosztály-fogalom referenciatartományának ilyen történeti változásaira egy kelet-közép-európai példa lehet az a történet, amelyet egy lengyel gyári munkással folytatott beszélgetés nyomán Kalb (2012) idéz. Kalb beszélgetőpartnere a rendszerváltás utáni leépítésekkel munkanélkülivé vált, de vásárolt egy használt teherautót, és a következő években külső szerződéses vállalkozóként dolgozott a gyárnak mint szállító. „Nézzé, én mindig is vállalkozó voltam – természetesen, tudja, minket munkásnak neveztek itt a Polárnál, de én egész életemben vállalkozó voltam. Most végre hivatalosan is független vállalkozó lettem” – idézi Kalb a középosztálybeli identitás megfogalmazását. A francia cég, amely 1998-ban a gyárat felvásárolta, 2004-re csődbe ment. Kalb beszélgetőpartnere nem kapott több megrendelést, s a teherautó megvásárlásához felvett hitel terhei egyre nyomasztóbbá váltak. 2007-re eladta a teherautót, de a hitelt még mindig fizette. „Tudja, mi valójában mindig is munkások voltunk”, mondja e pillanatban. A rendszerváltás utáni mobilitási reményeknek és kudarcoknak e történetét Kalb „a középosztály traumatikus szimbóluma” kifejezéssel foglalja össze. A kifejezés példa arra a konceptualizációs

nehézségre, mikor a középosztály szimbolikus és strukturális aspektusainak történeti változásait – itt: a szimbolikus szinten megfogalmazott reményeket és ezek strukturális korlátait – egyetlen leíró fogalomban próbáljuk összefoglalni. A könyv a középosztály fogalmát eleve egy, az ideológiai és strukturális formák feszültségeinek kitett, s ezeken belül különböző konkrét történeti formákat felvevő konstrukcióként kezeli.

A középosztály-fejlődés kortárs folyamatainak globális aspektusait vizsgáló kutatások ugyancsak egymással összefüggésben követik a középosztálybeli mobilitás szerkezeti folyamatait és a politikai-ideológiai orientációk változásait. A globális jövedelemeloszlás mintáit vizsgálva Milanović (2011) azt mutatja ki, hogy 1988 és 2011 között a globális jövedelemeloszlás fő nyertesei Kína, India, Thaiföld, Vietnám és Indonézia új középosztálya, illetve a globális jövedelemeloszlás felső 1%-a. A korábbi pozícióikhoz képest legnagyobb veszteségeket elszenvedők a korábbi centrumgazdaságok (Észak-Amerika, Nyugat-Európa és Japán) munkásosztálya és középosztálya (annak ellenére, hogy a most felemelkedő új globális középosztályokhoz képest még mindig nagyobb jövedelemben részesednek). Milanović fő következtetése, hogy a globalizációval kapcsolatos attitűdök különbsége a volt centrum és az újonnan felemelkedő térségek középosztályi mozgalmában a globális mobilitásnak ezzel az eloszlásával korrelál.

A mobilitási pályák és helyi politikai szövetségek közti viszony alakulásával kapcsolatban Biekart és Fowler (2015, 2016) egy alapvető elágazási pontra mutat rá a felemelkedő térségek középosztályi politikájában. Ez a „megosztás vagy öngondoskodás” dilemmája (Biekart 2015), ami arra vonatkozik, hogy a felemelkedő középosztályok növekvő politikai és gazdasági erejét a helyi alsóbb osztályokkal kötött politikai szövetségekbe és azok alapján felépített redistributív politikákba csatornázzák-e, vagy a világ-gazdasági integráció előnyeit monopolizálva a belső polarizáció és a feszültségek növekedését segítik elő. E dilemmához tartozik, hogy a ma felemelkedő globális középosztályoknak a korábbi centrum mintáit követő életmódjányait a jelenlegi termelési és

4. ábra. A reáljövedelem változása 1988 és 2008 között a globális jövedelem-megoszlás különböző percentiliseinél (a dollár 2005-ös nemzetközi árfolyamán számolva) (Milanović 2012: 11). A 4. ábra a globális reáljövedelem legalsó szintjén stagnálást, az alsó kétharmadnál növekedést, a felső 80% környékén erős csökkenést, a felső 1%-nál pedig erős növekedést mutat.

fogyasztási viszonyok között csak a perifériák szélsőséges kizsákmányolása és a természeti erőforrásoknak a jelenlegi kereteken túlmutató felhasználása révén lehet kielégíteni.

A volt centrumországok közép- és munkásosztályai által tapasztalt lefelé tartó mobilitás politikai következményeivel kapcsolatban egyre többen hangoztatják aggodalmukat a nacionalizmus és a rasszizmus terjedése és a populista, valamint autoriter politika megerősödése miatt. A lefelé irányuló mobilitással kapcsolatos sérelmeket demokratikus politikai követeléssé lefordító baloldali mozgalmakkal kapcsolatban a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának narratívájára építő értelmezések egyértelműen pozitív várakozásokat fogalmaznak meg, melyek szerint e mozgalmak a politikai demokrácia és a jóléti garanciák újjáéledését vonhatják maguk után. Tágabb összefüggésben azonban a nyugati mozgalmak baloldali ágának követelései is hordozzák

a korábbi privilegizált globális pozíció elvesztéséből kiinduló követelések ellentmondásait.

Az egyik ilyen ellentmondás, hogy az új demokratikus mozgalmak anyagi követelései gyakran a korábbi pozíciók visszaszerzésére irányulnak. Így például az Occupy Wall Street mozgalmából kinőtt egyik írott program („A 99% közleménye”; Eissinger 2012) a demokráciára, a környezetvédelemre és a békére vonatkozó követelések mellett az USA világgazdasági pozíciójának javítását kéri olyan pontokban, mint: „közvetlen törvényhozással, és ha szükséges, WTO-beavatkozással készítsük arra Kínát és más kereskedelmi partnereinket, hogy hagyjanak fel az árfolyam-manipulációval, és csökkentsék a kereskedelmi hiányt”; „a mindennapi termékeket ismét az Államokban gyártssuk, ahelyett hogy olyan országokból importálnánk, mint Kína vagy India”; vagy hogy a bevándorlás új szabályozásával „a világ legokosabb emberei a mi iparunkban és oktatásunkban dolgozhassanak” (Eissinger 2012). Az olyan programok, mint a jelenlegi európai infrastrukturális és természeti vagyon európai közös tulajdonba helyezése (ECA 2016), vagy a volt centrumgazdaságok visszaiparosítása és a szakszervezetek megerősítése (Sanders 2015, Corbyn 2016) egyelőre megválaszolatlanul hagyják azt a kérdést, hogy ezek az intézkedések a korábbi globális privilégiumok megtartására vagy visszaszerzésére irányulnak-e. A volt centrumországok új baloldali mozgalmainak anyagi követelései ebben az értelemben ugyancsak csírájukban hordozzák a globális jövedelemeloszlás fölötti küzdelem tétjeit. Esetükben a Biekart (2015) által megfogalmazott „megosztás vagy öngondoskodás” dilemma úgy fogalmazható meg, hogy a korábbi pozíciók elvesztése fölötti sértettségből kinövő mozgalmak a korábban felhalmozott előnyök megvédésére mobilizálódnak-e, vagy olyan politikai szövetségeket és programokat hoznak létre, amelyek a demokráciát a jelenlegi átalakulás teljes globális spektrumának a függvényében értelmezik.

Középosztály és középosztályi politika Kelet-Közép-Európában

A középosztály fejlődésének kérdése Kelet-Közép-Európában is a helyi társadalomfejlődés mibenlétével és politikai programjaival kapcsolatos, korszakonként megújuló viták témája volt. A polgárosodás és/vagy középosztályosodás helyi formáinak elégtelensége, ennek okai és elképzelt megoldásai a szociológiai és közéleti vitákban a világgazdaság nyugati centrumországaitól való különbség, az „elmaradottság” és felzárkózás tágabb problémájának részeként merültek fel.

A térség más országaihoz hasonlóan Romániában és Magyarországon is e viták visszatérő témája volt a kapitalista integráció során kiépülő, a nyugati országokéhoz hasonló osztályfejlődés és a helyi társadalmi állapotot szabályozó státusok (elsősorban: rendi előjogok és állami funkciók) közti diszkrepancia. Míg a román modernizációt kísérő vitákban e probléma megnevezésének egyik fő metaforája a „tartalom nélküli formák” (pl. Maiorescu 1978 [1868], Zeletin 1925, a vita kortárs hulláamához ld. Cucu 2006, Larionescu et al. 2006, Schifirneț 2007, Pop 2013, Petrovici és Poenaru 2017a), a magyar viták egyik leginkább meghatározó metaforája a „kettős társadalom” fogalma (pl. Erdei 1976, Hanák 1978, Szelényi et al. 1988, Gyáni 1997, Kolosi 2000, Gyurgyák 2003, Kövér 2003). A „kettősség” itt mindig valamifajta társadalomszerkezeti diszkrepanciára vagy fáziskéséire utal, konkrét tartalma azonban a vita során változik (Kovács és Melegh 1997, Gyáni 2001, Éber 2011, Éber és Gagy 2014).

A 19. és kora 20. századi középosztályosodásról szóló magyarországi viták hagyományában a „kettősség” fő dimenziói az etnikai választóvonal, illetve ennek egybeesése a piaci vs. rendi/állami középosztálybeli pozíciók közti választóvonallal. E probléma harmadik aspektusa a modern állam kiépülésével megsokasodó állami funkciókat betöltő középréteg speciális helyzete. Ezt az államfüggő és az állam további kiterjesztésében érdekelt réteget a kutatók „politikai osztálynak” is nevezik (Stokes 1986, Gyáni

2006: 151). Pozíciójára egyaránt jellemző az állami funkciók kiterjesztésére (azaz a nemzeti összterméknek az állami középosztály pozícióit gazdagító redistribúciójára) tett erőfeszítés, az az igyekezet, hogy az állami funkciók elérését a maguk javára szabályozzák, és az a tágabb ambíció, hogy az államigazgatáson belül szerzett pozíciók révén növeljék gazdasági és politikai hatalmukat a többi társadalmi csoporthoz képest. E három tényező együttállására vonatkozó klasszikus narratíva szerint az (agrár-modernizáció nagybirtoknak kedvező folyamatai során elszenvedett hátrányok és a nyugati mintákat követő fogyasztás miatt) elszegényedő magyar közép- és kisnemesség az 1867 után kiépülő közigazgatási pozíciókba menekül, rendi előjogait és tudásmonopóliumát felhasználva (pl. Janos 2000). A közigazgatás a magyar dzsentrielőjogok védett terepe marad, míg a kapitalista integráció során kiépülő piacon elérhető polgári pozíciókat más etnikumú, elsősorban zsidó családok foglalják el (pl. Karády 1997).

Kövér György és Gyáni Gábor saját kutatásaik alapján cáfolják, hogy ez a narratíva hűen írná le a magyar középosztály-fejlődés társadalomtörténeti folyamatait ebben az időszakban. Egyrészt – írják –, a nemesek magas aránya az 1867 utáni közigazgatási állásokban nem értelmezhető annak igazolásaként, hogy a tisztviselőréteg kizárólag az 1848 előtti nemesség tagjaiból állna. A közigazgatási hivatal megszerzése a nemesi státus megszerzésének a lehetőségével is jár; a századfordulón nem ugyanaz nemes, mint aki 1848 előtt (Kövér 2006: 76). A zsidó és dzsentri középosztály közti választóvonallal kapcsolatban, illetve a köztisztviselői állások rendi előjogokon alapuló elosztásával kapcsolatban ugyancsak azt hangsúlyozzák, hogy a valós történeti folyamatok nagyobb keveredést mutatnak, mint amit a korabeli és azóta kanonizált különbségtétel feltételez. A valós társadalomtörténeti átjárások és a szigorú mentalitástörténeti határ közti ellentmondást Kövér úgy értelmezi, mint a középosztály-fejlődés belső problémáinak kivetülését a dualizmus kori Magyarországon: a középosztálybeli státuselemek bizonytalanságát és inkonzisztenciáját a korabeli társadalmi tudat a „dzsentri” vs. „zsidó” középosztály ellenfogal-

maiban jeleníti meg. Ezek a fogalmak nemcsak a dzsentri vagy zsidó elem valós felülreprezentáltságát jelölik a közigazgatási vagy kereskedelmi pályákon, hanem az akkori középosztálybeli identifikáció, életvezetés és társas érintkezés belső fogalomalkotását, tétjeit és szimbólumait is (Kövér 2006: 108).

Gyáni Gábor hasonló módon érvel az ellen, hogy a Horthy-korban a köztisztviselői pálya a fenti narratíva értelmében – azaz mint a nemesi előjogok megőrzésének védett terepe – az úri vagy keresztény középosztály pozíciójával lenne azonosítható, szemben a zsidó polgárság piaci pozícióival. Egyrészt a dzsentri származásúak aránya erre az időszakra a dualizmushoz képest is felhígul; míg az állami funkciót a kortársak valóban az úri státussal azonosítják, a közigazgatási funkciók betöltésében a rendi szempont mellett egyre erősebb a szakmaiság és önrekrutáció szerepe. Másrészt középosztály és köztisztviselők azonosítása társadalomtörténetileg azért is hibás, mert a köztisztviselők legfeljebb egyharmadának van középosztályi életformát lehetővé tevő jövedelme. A klasszikus vitákban a középosztálybeli státusok problémájaként tárgyalt dinamikák nagy része társadalomtörténetileg alapvetően a kispolgári mobilitás társadalmi színterén zajlik, figyelmeztet Gyáni: ilyen egyfelől az öröklötten középosztálybeli családok deklasszációja (és a középosztálybeli életmód általuk megélt válsága), másfelől az alsóbb rétegek kispolgárosodása és a korábban polgárinak számító életmód és értékek társadalmi diffúziója a modern világ gazdaságba való integráció elmélyülésével. A középosztálybeliség mibenlétére vonatkozó szimbolikus és gyakorlati küzdelmek téje ezen a színtéren belül gyakran a nagyrészt azonos életfeltételek közti elkülönülés és különbségtétel (Gyáni 2006: 163–166). A látszat ezekben a küzdelmekben különös szerepet kap: a középosztálybeli státus látszatának fenntartása és különféle szimbolikus határvonalainak felügyelete a középosztálybeliség anyagi alapjainak szükségessége miatt válik fontossá, de a középosztálybeli státus megszerzését és megtartását garantáló társadalmi kapcsolatok valós tényezőjeként is működik. Azt, hogy a kortársak a középosztály és a köztisztviselő-réteg fogalmai közé

egyenlőségjelet tettek, Gyáni hasonlóképpen magyarázza, mint ahogyan Kövér értelmezi a dzsentri és zsidó polgárság kortárs szembeállítását. A társadalomtörténetileg nem alátámasztható azonosítás mögött a középosztálybeliséggel kapcsolatos kortárs bizonytalanság és státusküzdelmek állnak:

„Látszat és valóság tehát nehezen választható szét egymástól a korabeli magyar középosztály világában, ahol az értékrendi preferenciák folytonossága miatt a legteltesebb homályba borult, hogy kikből is áll ez az osztály és hol van nálunk egyáltalán középosztály. Pontosan ez avatta közmegegyezéssé a korban, hogy köztisztviselők képezik a par excellence középosztályt, az a foglalkozási csoport, amelynek mind az életstílusa, mind a jövedelmi viszonyai, tekintélyes tömegeit tekintve, jószerivel csak kispolgárinak minősíthetők.” (Gyáni 2006: 163)

Azt a tényt, hogy miközben „a középosztályi lét statisztikailag mérhető minősége nemegyszer ellentmond a középosztályi identitás korabeli tapasztalatának” (Gyáni 2006: 170), a középosztálybeli státus fölötti küzdelmekben a középosztálybeliség (látszatának) szimbolikus határai különös jelentőségre tesznek szert, s egyben a társadalomtörténeti valóságtól eltérő képét rajzolják fel a helyi középosztály formáinak, jelen könyv megközelítésében nemcsak a korszak magyarországi sajátosságaiként értelmezhetjük, hanem úgy is, mint a középosztály globális hierarchiákba ágyazott konstrukciójának a sajátosságát. A középosztály fogalmát fent úgy értelmeztem, mint a globális hierarchiák terében folyó társadalmi küzdelmek által kitermelt konstrukciót. A centrumon kívüli régiók középosztály-fejlődésére vonatkoztatva ez a fogalom egyszerre foglalja magában a centrum mintáját követő középosztály-fejlődés célját, és ennek akadályoztatottságát. Az, hogy a középosztálybeli identitás tartománya túlnyúlik a középosztálybeli életforma létező anyagi alapjain, ebben az értelmezésben nemcsak a magyar vagy régiós középosztály-fejlődés sajátos ellentmondása, hanem a centrumon kívül elhelyezkedő közép-

osztálybeli ambíciók rendszerszintű sajátossága egy olyan globális hierarchiában, ahol a centrumon kívüli középosztályok igénye a centrumközéposztályok életmódjának követésére a globális versenyt – és egyben: globális polarizációt – tápláló utolérési erőfeszítések egyik motorjaként működik. A centrumon kívüli középosztály-fejlődés sajátja, hogy a centrumra jellemző középosztály-fejlődést (mint a globális középosztály-fejlődés centrumát) a globális felhalmozásnak egy olyan pozíciójában igyekszik utánozni, ahol a rendszerfeltételek nem teszik lehetővé a centrumhoz hasonló tág középosztály létrejöttét. Ennek az ellentmondásnak az áthidaláshoz a helyi középosztályok jellegzetesen az állam segítségéhez folyamodnak, hogy részben a globális centrum felé áramló jövedelmek visszatartásával, részben a helyi jövedelmek nekik kedvező redisztribúciójával kompenzálják a középosztálybeli pozíciók szűkösségét. Az állami segítség különféle formáiért a középosztály különböző frakciói versenybe kerülnek egymással és a társadalom más csoportjaival. A középosztálybeli ambíciók küzdelmeiben kitermelt szimbolikus megkülönböztetések többek közt ebben a versenyben válnak valós téttel bíró különbségekké. A zsidó és dzsentri középosztály közti éles különbségtételt, vagy az úri középosztálynak a köztisztviselői funkcióval való azonosítását az ezeken a küzdelmeken belüli stratégiák is táplálják.

A középosztályi státus körvonalainak kérdéséhez a fenti körülmények között hozzátartozik még a tudásmonopólium kérdése. A diploma sok szempontból a középosztálybeli státus feltételeként működött; a középosztálybeli ambíciók közti verseny egyik terepe a leszármazottak iskoláztatása volt. A Horthy-korszak társadalomtörténeti adataira vonatkoztatva Gyáni az értelmiség és a közhivatalnoki középosztály csoportjait megkülönbözteti egymástól, szembehelyezkedve azokkal az értelmezésekkel, amelyek a két fogalmat egymás szinonimájaként kezelik (Gyáni 2006, 174). Azt, hogy a régiós középosztály-fejlődés vitáiban az értelmiség és középosztály fogalmai mégis újra meg újra átfedésbe kerülnek, az iskolázottság kiemelt jelentőségével magyarázhatjuk a középosztálybeli pozíciókért való küzdelemben. A gazdasági kör-

nyezet által biztosított középosztálybeli pozíciók szűkössége, az állami segítség igénybevétele, az e segítségért folytatott verseny és a tudásmonopólium közti kapcsolatot kegyetlen formában jelenítik meg a 20-as évek numerus claususa és a 30-as és 40-es évek zsidótörvényei, amelyek előbb az iskolázottságon alapuló hivatások monopolizálására, majd a tulajdon újrafelosztására vették igénybe az állami hatalom eszközeit.

Középosztálybeli politikák mint „az elmaradottság politikái”

Janos (2000) a régió modern politikatörténetén belül a középosztály-fejlődés korlátait és a középosztályok politikai mozgalmait az „elmaradottság politikáinak” hangsúlyos elemeként tárgyalja. Míg „a modern nyugati országok történetét a növekvő nemzeti piacokra dolgozó egyre kiterjedtebb középosztályok történeteként írhatjuk le, a [z európai] perifériás országok története a hanyatló középosztályok története, amelyek a piac változásai előtt a politikai vállalkozásban kerestek menedéket a gazdasági vállalkozás helyett” – írja (Janos 2000: 66). Elemzése szerint a kelet-közép-európai középosztály-fejlődés alapvető sajátossága, hogy a középosztálybeli pozíciók kiterjesztését korlátozó gazdasági viszonyok között a helyi középrétegek az intellektuális tőke és az állami szerkezetekbe való integráció kombinálásával az állami segítség mobilizációja révén, azaz politikai vállalkozóként próbálják biztosítani azt a (nyugati középosztálybeli) életszínvonalat, amelyet piaci vállalkozóként nem tudnak elérni.

A kelet-közép-európai középosztályt tehát Janos elsősorban „politikai vállalkozó osztályként” (2000: 133) határozza meg, amely hosszú távon az állami intézményrendszert használja ugyanazon életszínvonal elérésére, mint amit a nyugati középosztályok a (világ)piaci pozíciójuk révén érnek el. Maga is hangsúlyozza azonban, hogy a középosztályok mobilitási küzdelmei a középosztály-fejlődésnek a világ gazdasági és geopolitikai integ-

rációba ágyazott változásaitól és azon belül a más társadalmi csoportokkal kötött szövetségi viszonyoktól függenek. A „politikai vállalkozás” ebből a szempontból nem egy állandó és egyirányú erőfeszítést jelent, hanem a helyi középosztálybeli pozíciók fenntartásának egy sajátos feltételét, ami a különböző integrációs ciklusok és szövetségi pozíciók függvényében más-más formákban aktiválódik. A „politikai vállalkozó” jelleg változásai szempontjából típusonként megkülönböztethetjük egymástól azokat a fázisokat, amikor a pozícióvesztés kivédésére középosztálybeli csoportok különböző csoportközi koalíciókban politikai vállalkozóként lépnek fel a létező rend átalakításáért, és azokat, amikor a létező struktúrákba betagozódva azok (számukra előnyös) stabilitásához járulnak hozzá. A más társadalmi csoportokkal kötött koalíciók szempontjából elvben megkülönböztethetjük az elitekkel szövetkező és az elitellenes, dominált osztályokkal szövetséget kötő középosztálybeli mobilizációkat. A forradalmi és integrációs fázisok dinamikája mindkét szövetségi stratégia esetén befolyásolja az adott mobilizáció hosszú távú politikai irányát. A szociális témákat felkaroló mobilizációk esetében a forradalmi mobilizáció időszakában a középosztálybeli csoportok elitellenes és a dominált osztályokkal szolidáris követeléseket fogalmaznak meg, az állami szerkezetekbe való integráció időszakaiban pedig alkalmazkodnak a domináns elitek ideológiáihoz. A politikai programok és a koalíciós affiliációk jellege a mobilizációs hullámokban a rendszerszintű integráció történeti fejlődésével együtt változik.

Így például az 1848-as forradalmak az európai demokratikus forradalmak mintájára a piacosítás és a liberalizáció elveit hangsúlyozták, beleértve a jobbágyfelszabadítás célját is. A következő évtizedekben állami pozíciókba integrálódó középrétegek azonban az 1870-es válság idejére a velük szövetséges elitekkel együtt a nemzeti fejlődés protekcionista ideológiáit fogalmazták meg. A 20. század elején a választójog kiterjesztése és az első világháború tapasztalata a tömegek belépését hozta a politikába, és ezzel együtt olyan mozgalmak és pártok létrejöttét, amelyek az alsó

osztályok érdekeit artikulálták. Az 1920-as és 30-as évek válságában tömegesen munkanélkülivé vált, radikalizálódó értelmiségiek ebben a környezetben gyakran közvetlenül a városi munkásság és a vidéki parasztság felé fordulva fogalmaztak meg jobb- és baloldali politikai programokat. A szocialista időszak első felében a rendszer által felemelkedő pályára állított középrétegek elfogadták a rendszer legitimációját; az államapparátus különböző funkcióiban dolgozó értelmiségiek ideológiai vitáit a szocialista fejlődés alapvető stratégiai dilemmái és az azokat alakító társadalmi és geopolitikai szövetségek határozták meg. Mint azt a szocialista bürokráciára és értelmiségre vonatkozó klasszikus kritikák kiemelték (pl. Djilas 1959, Konrád és Szelényi 1979, vö. Verdery 1991), a munkáshatalom korábbi ideológiai céljával ellentétben az állami funkciókban dolgozó értelmiség az államszocialista redistribúción belül a munkásoknál előnyösebb pozíciót foglalt el. A mobilitási csatornák bezárulása az 1960-as évek során azonban a szocialista középosztályok esetében is elégedetlenséghez, s a rendszer előbb baloldali, majd harmadik utas, végül pedig a nyugati szövetségek felé forduló liberális kritikáihoz vezetett (Szelényi és King 2004). Ezek a kritikák ugyancsak magukban foglalták a dominált csoportokkal való szolidaritást az állami redistribúció kritikájában, és a centralizált elosztás rendszerével a politikai és gazdasági szabadság reményét állították szembe (Szalai 1995, Bockman 2000, Gagy 2015b).

A kilencvenes években a rendszerváltást a szocialista munkásság pozícióvesztésével és a szocialista középosztály egyes szegmenseinek elszegényedésével párhuzamosan egy új középosztály kialakulása követte (Kolosi és Sági 1996). A középosztály-fejlődés és a demokratizálódás összekapcsolt folyamatára vonatkozó remények az értelmiségi politikai diskurzusokban háttérbe tolták a munkásság lefelé tartó mobilitásával kapcsolatos aggodalmakat (Szalai 1994b, Thoma 1998, Ost 2006). A redistribúció rendszerváltás előtt megfogalmazott szociális kritikáinak helyét ebben az időszakban újra a középosztályoknak kedvező állami beavatkozások sora vette át (Kovács 1990, Szalai 1994a, Szalai 1995).

A 2010-es évekre ezzel együtt a középosztálybeli mobilizációk új formái alakultak ki, amelyek a kormányzó eliteken a rendszer-váltás be nem teljesült ígéreteit kérték számon, s a válság hatásai-val szemben állami védelmet követeltek (Szabó és Mikecz 2015, SNSPA 2016). Ezeknek a mobilizációknak a politikai formáit – a korábbi régiós középosztálybeli mobilizációkhoz hasonlóan – a más (elsősorban nyugati) mozgalmakkal kötött szövetségek, az integráció helyi konstellációinak politikai szövetségstruktúrája, illetve a válság legújabb hatásai nyomán kialakuló új geopolitikai feszültségek politikai diskurzusai határozzák meg.

A mobilizációk beágyazottságának ezekről az aspektusairól a kortárs középosztálybeli mozgalmak magyarországi és romániai konstellációiban a következő fejezetben lesz szó. Az elemzéshez a kelet-közép-európai középosztályok politikai mobilizációjával kapcsolatban a fenti megközelítésből három lényeges tanulság származik. Az egyik, hogy a középosztálybeli mobilizációk történetében a kritikai, forradalmi fázisokat rendszeresen a középosztálybeli pozíciók számára előnyös integráció fázisai követték. Ezek a ciklikus váltások a politikai ideológiák tartalmi változásaival és a politikai szövetségek átalakulásával jártak. Míg az elitellenes mobilizációk fázisaira gyakran a dominált csoportokkal való szolidaritás és politikai szövetségkötés volt jellemző, az integrációs fázisban Janos kifejezésével élve az állam nem a helyi társadalmi csoportok, hanem a helyi és a nyugati középosztályok és elitek közötti „egyenlőség eszközeként” lépett fel (2000: 314), a dominált rétegek kárára befolyásolva a redisztribúció csatornáit. Morális vagy ideológiai megközelítésben az ilyenfajta átmenetet a forradalmi fázisból az integrációs fázisba gyakran a kooptáció, az árulás vagy a politikai kiüresedés folyamatoként szokták leírni, az integrációs fázisokból a forradalmi fázisokba való átmenetet pedig úgy, mint a hamis ígéretek illúzióiból való politikai ébredést. A fázisok hosszú távú ciklikus váltakozását együtt szemlélve azonban azt látjuk, hogy az ideológiai és politikai váltások mindkét iránya ugyanazon pozíció sajátosságaiból következik: a helyi középosztályi ambíciók strukturális korlátaiból és a meghaladásukra tett erőfeszítések

(gazdasági és politikai feltételektől függő) stratégiáinak a váltakozásából. A középosztálybeli politikák hosszú távú mintázata szempontjából a forradalmi és integrációs fázisokban megfogalmazott, egymásnak gyakran ellentmondó ideológiai, politikai és társadalomszerkezeti programok nemcsak az általuk elbeszélt jövőbeli célok szerint értelmezendők, hanem a szerint a tartós szerkezeti pozíció szerint is, amely e programokat időről időre kitermeli.

A kortárs középosztálybeli mobilizációk értelmezésére nézve e perspektíva másik lényeges tanulsága, hogy az adott fázisokban megfogalmazott politikai ideológiák a szerkezeti adottságok korlátai miatt tipikusan önellentmondásokhoz vezetnek. A globális és régiós politikai hegemoniák által megkövetelt normák alkalmazásában a helyi adottságok és érdekek szerinti torzulásokat Janos (2000) a helyi elitek esetében a „színelte engedelmesség” fogalmával ragadta meg. A középosztályi mobilizációk esetében hasonló eltérésekkel találkozunk, amelyek gyakran a politikai ideológiákban is megjelennek. Az 1848-as forradalmak esetében Janos az eltérés gyökerét abban látja, hogy bár önbecsülésük és a nagybirtokkal szembeni érdekeik szempontjából a forradalmárok a nyugati demokratikus mozgalmakkal azonosultak, a világ-gazdasági integráció helyi struktúráin belül érdekük a gazdasági vállalkozás helyett az állami pozíciók elfoglalása volt: „ideológiájukban liberálisok, érdekeikben etatisták” voltak (Janos 2000: 67). Ha a középosztálybeli forradalmárok pozíciójára olyan leírásokat keresünk, amelyek összekapcsolják a forradalmi és az integrációs fázisokat, hasonló ellentmondásokat találunk a 20. század eleji baloldali vagy a rendszerváltás előtti liberális ideológiák esetén is.

A forradalmi fázisban megfogalmazott ideológiák szociális céljainak történeti sorsára nézve ezen átmenetek fő következménye, hogy a demokratikus, és egyben a dominált csoportok érdekeinek kedvező követeléseket megfogalmazó forradalmi középosztálybeli politikák az intézményesedés fázisában a középosztály érdekeit szolgáló, azaz a dominált csoportok érdekeivel ellentétes állami redistribúció mechanizmusaiba kell hogy beilleszkedjenek. A középosztálybeli pozícióknak ez a strukturális feltétele újra

meg újra ellentétbe kerül a mozgalmak által hangoztatott demokratikus követelések szellemével. Szemben azzal a várakozással, hogy a középosztály fejlődése a demokrácia fejlődéséhez vezet, a 19. század második felében a modern állami funkciók kiépülésébe integrálódó középrétegek a nemzeti jövedelem számukra kedvező redisztribúciójának a szereplői lettek, a hivatalos jutalékok mellett olyan egyéb informális megoldások útján, mint a jogi tanácsadás, különböző szinekúrák, a politikai kapcsolatokkal való kereskedelem, vagy a hálapénz elfogadása. A különböző elitek érdekei mellett a középosztály számára előnyös redisztribúció érdeke is megkövetelte a demokratikus intézmények működésének torzítását. A politikai demokrácia intézményeinek kiépülését a választási folyamatot torzító politikai gépezetek kialakulása kísérte. A szocialista és a posztszocialista időszakokra nézve a redisztribúció és demokratizáció hasonló ellentmondásait többben elemezték (pl. Djilas 1959, Konrád és Szelényi 1979, Szalai 1994a, Szalai 1995, Vanhuyse 2006).

A középosztálybeli forradalmak demokratikus követeléseinek e strukturális ellentmondása nem jelenti azt, hogy a forradalmi szakaszokban megfogalmazott programokhoz ne kapcsolódna őszinte szándék. A régió jelentős demokrata politikusainak életútját összehasonlítva Janos a személyes szándék és a strukturális korlátok viszonyát úgy fogalmazza meg, hogy ezek az életutak „a struktúra győzelmét” szemléltetik „a szándék és a személyiség” fölött (Janos 2000: 143). Ezt a vereséget a morális és ideológiai értelmezések gyakran a sors érthetetlen és igazságtalan sújtásaként ábrázolják. A középosztálybeli politikák történeti ciklusainak strukturális szerepét nézve azonban a progresszív forradalmi programok kudarca (s általában a középosztálybeli ambíciók korlátai) miatt rendszeresen kifejezett „bánat és önsajnálát” (Janos 2000: 62) egy másik jelentésrétege is eléink tárul. Ebből a szempontból a progresszív szándék és a vereség élményeinek változása egy olyan szerkezeti pozíció tulajdonsága, ahol a globális fejlődés ideológiai ígérete és strukturális korlátai egy, a saját szerkezeti érdekeinek ideológiai és politikai kifejezésére kiemelten

képes (és pozíciójának fenntartásában ezek kifejezésére rászoruló) réteg tudatformáiban találkoznak.

A politikai paletta másik oldalán a progresszió univerzális, demokratikus modelljei helyett a helyi és nemzetközi elitekkel kötött középosztálybeli szövetségek különböző autoriter változatait találjuk. A forradalmi időszakokban a középosztálybeli mobilizációk oldalán ez a fajta szövetségkötés a középosztályoknak kedvező integrációs modellek válságához kapcsolódik, és ezen előnyök megtartását szolgálja a különbségtétel, kirekesztés és patrónus-kliens viszonyok különböző eszközeivel. A válságidőszakok körülményei közt az elitekkel kötött szövetség ezeket az előnyöket ugyanakkor nem tudja garantálni a középosztály széles rétegei számára, így a jobboldali ideológiák sikerét a középosztály tagjai között egyfajta ideológiai fragmentáció árnyalja, amely az adott koalíció által nyújtott előnyök erodálódását kíséri. Bár az integráció fázisában a társadalmi szövetségek iránya szempontjából a középosztálybeli mobilizációk mindkét politikai változata konzervatív jelleget nyer, a kettő közti küzdelem továbbra is erős ideológiai formákat produkál, a különböző elitfrakciókkal való szövetségek dinamikáinak megfelelően.

A különböző geopolitikai hegemoniák körülményei közt megkötött ideológiai szövetségekre nézve a fenti adottságok a „külső” vs. „belső”, univerzális vagy nemzeti fejlődési mintákat követő középosztálybeli programok, ezek elitszövetségesei és geopolitikai szövetségei közti váltások intenzív és konfliktusos viszonyát eredményezik. A globális, de egyenlőtlen fejlődés „univerzálisként” beállított mintái és a helyi (nemzeti vagy régiós) fejlődés ezekkel szembeszegezett mintái közt fennálló vita a globális felhalmozás különböző politikai egységekre tagolt, de egységes egészként működő rendszerének tipikus ideológiai konfliktusa (Wallerstein 1990). A középosztály, mint e „fejlődés” ellentmondásainak egyik kiemelt strukturális és ideológiai hordozója, Kelet-Közép-Európában is intenzíven vett részt ezekben a vitákban.

A középosztálybeli ambíciók háttéréből megfogalmazott fejlődési programokat és az ezek alapján kialakított szimbolikus iden-

tításokat más helyi szereplők gyakran absztraktnak és teátrálisnak találják. Mint Janos (2000: 67) említi, az 1848-as forradalmárok ellenzékben akkora hangsúlyt helyeztek arra, hogy a nemzetközi forradalmi hullám imázsának megfeleljenek, hogy kortársaik azzal gúnyolták őket, hogy Lamartine *A girondisták története* című forradalmi művébe képzelik magukat. A teatralitás a fejlődés helyi mintáinak programjaira ugyanígy jellemző. A „népi” kultúra középosztályi kisajátítását, a nemzet organikus képviselőjét jelképező egyéb szimbolikus gesztusokat, vagy a „nemzeti fejlődés” centrumországokhoz hasonló fogyasztási mintáinak aránytalanul nagy erőfeszítéssel való kiépítését is tekinthetjük teátrális formáknak. Az „univerzális” vagy az azokkal szembeszegezett helyi minták szerinti fejlődés középosztálybeli ideológiáit és a megjelenítésükre törekvő gyakorlatokat kritikusaik gyakran az „üres”, „torz” stb. jelzőkkel írják le, arra utalva, hogy a helyi társadalmi viszonyokra vonatkoztatva állításaik hamisak. A helyi viszonyok rendszerszintű integrációja szempontjából azonban a középosztálybeli fejlődési ideológiák e teátrális jellege a „fejlődési illúzió” különböző formáit kitermelő strukturális pozíció sajátosságaiban gyökerezik. E pozíció valós gyökereit a helyi társadalmi viszonyokban nemcsak nyugati középosztálybeli életmód követésére irányuló igény adja, hanem mindazok az anyagi és politikai viszonyok, amelyek révén a középosztály ezen igényén alapuló fejlődési programjai beépülnek az egyenlőtlen fejlődés valós folyamataiba. Az állami segítség érdekében megkötött szövetségek mellett erre a fajta beágyazottságra példa a középosztálybeli fogyasztási ambíciókat látszólag kiszolgáló adósságfelvétel meg-megújuló hulláma. Az ebből a pozícióból megfogalmazott politikai programok megértésére nézve mindebből az következik, hogy a programok „teátrális” jellegét az egyenlőtlen fejlődés folyamataiba való integráció viszonyainak valós ereje felől kell értelmeznünk. A mobilizációs hullámok különböző pontjain megfogalmazott ideológiák önellentmondásai és az ideológiákban foglalt célok „megalapozatlansága” a helyi társadalmi viszonyokban nem egyszerű tévedések vagy torzulások,

hanem a globális integráció logikájából fakadó „strukturális heterogenitás” formái.

Végül, a kelet-közép-európai középosztálybeli mobilizációk értelmezésére nézve e perspektíva harmadik tanulsága arra a jelenségre vonatkozik, hogy a fenti körülmények között megfogalmazott különböző középosztálybeli politikai programok nem a középosztály nevében, hanem az általános társadalmi érdek, illetve más adott társadalmi csoportok érdekei nevében szólalnak meg. Míg a saját érdek általános érdekként való megjelenítése a politikai ideológiák minden formájára jellemző, azt a tulajdonságot, hogy egy csoport kifejezetten csak mások nevében szólal meg, az értelmiségszociológia az értelmiségi ideológiák sajátosságaként írja le.

Az értelmiségszociológia megközelítésében az értelmiségi világlátás és világbábrázolás sajátossága nem az, hogy a többi társadalmi szereplő szubjektív perspektívájához képest egy objektív, általános érvényű képet adna a világról, hanem az, hogy más szereplőkkel ellentétben az értelmiségiek saját világlátásukat a valóság objektív képeként teszik közzé. A másik klasszikus értelmiségszociológiai meglátás, hogy az értelmiségiek által birtokolt intellektuális tőke a politikai vagy gazdasági hatalom formáihoz képest „dominált tőketípus” (Bourdieu 1984). Egy más fogalmazásban Szelényi és King (2004) az értelmiségi pozíciót aszerint határozza meg, hogy az értelmiségiek valamilyen tudásmonopólium által tartanak igényt valamilyen hatalomra (tisztos vagy kivételezett megélhetésre, a társadalom tiszteletére, döntéshozói pozícióra stb.). Ez utóbbi meghatározás egyrészt rávilágít arra, hogy a tudás az értelmiség számára nemcsak a világ transzparens leírását jelenti, hanem egyúttal a saját társadalmi igényeinek a hordozója is. Másrészt rámutat arra, hogy az értelmiség nem rendelkezik közvetlenül hasznosítható erőforrásokkal: a saját érdekei érvényesülését mindig más csoportok érdekeihez kell kötnie, olyanokéhoz, akik megfelelő erőforrásokkal rendelkeznek. Az értelmiségi tudástermelésnek így egyrészt gyakorlati feltétele,

hogy értelmiségiek adott tudásmonopóliumot másfajta tőkékkel rendelkező társadalmi csoportok felé tudjanak értékesíteni, másfelől pedig ideológiai feltétele, hogy e tudás explicit formájában a tudástermelésnek ez a gyakorlati kötöttsége el legyen fedve (azaz az értékesítés gyakorlati körülményeinek a nyomától megtisztítva, általános és objektív világmagyarázatként legyen értékesíthető). Az értelmiségi tudás társadalmi relevanciájának ez a kettős feltétele az értelmiségi szerep egyfajta „félreismerését” feltételezi ahhoz, hogy az értelmiségi a szerepét betölthesse:

„a világ, amelyben gondolkodunk, és a világ, amelyben élünk, nem ugyanaz” (Bourdieu 2000: 51); „tudjuk, hogy nem igaz [...] de ezt a félreismert pozíciót fenn kell tartanunk” (Smith 2014, vö. Bourdieu 2000, Roseberry 2002).

Anélkül, hogy az értelmiség és középosztály kategóriáinak társadalomtörténeti azonosságát feltételeznénk, a régiós középosztálybeli politikai programok kapcsán érdemes kitérni egy, a fenti értelmiségszociológiai jellemzőkhöz hasonló vonásra. Szelényi Iván munkássága egy speciális viszonyra mutat rá a polgárosodás helyi formái és az intellektuális tőke különböző modernizációs programokba való befektetése között. A szocialista értelmiség és bürokrácia posztształini szövetségének *Az értelmiség útjában* kifejtett kritikája után Szelényi későbbi munkái a kelet-európai értelmiség politikai projektjeinek egy tágabb, történeti politikai-gazdasági ciklusokon keresztül érvényesülő koncepcióját alkotják meg. Ez a koncepció a gazdasági tőkével rendelkező Wirtschaftsbürgertum és a kulturális tőkéjét a modern piaci viszonyok kialakítása érdekében befektető Bildungsbürgertum közti megkülönböztetést (ld. Kocka 1995) a német polgárosodásról szóló vitáktól elemelve a kelet-közép-európai értelmiség speciális történeti szerepének a meghatározásaként alkalmazza. A Bildungsbürgertum, vagy „kulturális burzsoázia” fogalma ebben az értelemben az időről időre újabb modernizációs programokat meghirdető kelet-közép-európai „értelmiségi képzettségű polgárság”-ot jelenti:

„Németországban s valószínűleg keletebbre, így mondjuk Magyarországon, Lengyelországban, sőt még Oroszországban is a modernizáció elindítását a XVIII. század végén és a XIX. század nagyobb részében igazi (nemzeti) tulajdonosi polgárság hiányában a Bildungsbürgertum, az értelmiségi képzettségű polgárság, valamiféle »kulturális burzsoázia« vállalta magára. Ezt nevezem én a Bildungsbürgertum első projektjének.” (Szelényi 2011: 41)

Az értelmiség, polgárság és középosztály fogalmai közti átfedés a „kulturális burzsoázia” fogalmában itt nemcsak az intellektuális tőke kiemelt szerepére utal a középosztály helyi formáinak a fenntartásában, hanem arra a sajátosságra is, hogy az intellektuális tőke ilyen irányú befektetései a teljes társadalom modernizációjára vonatkozó politikai programok sorozatát termelik ki. A középosztály-fejlődés rászorultsága arra, hogy az intellektuális tőke befektetése révén tegyen szert állami segítségre, vagy forradalmi időszakokban más társadalmi csoportokkal kössön politikai szövetséget, az értelmiségi tudástermelés fent leírt körülményeire hasonlít, ahol az értelmiségi tudásmonopólium értékesítésének feltétele az, hogy e tranzakcióban foglalt sajátos érdek rejtve maradjon, és az adott tudás vagy politikai program társadalmi pozíciókra is érvényes, objektív tartalomként jelenjen meg.

A történeti leírás szempontjából természetesen ez az átfedés további specifikációra szorul. A középosztálybeli politikai vállalkozók különböző történeti csoportjainak más társadalmi csoportokkal kötött szövetségei és ezen szövetségek talajáról megfogalmazott emancipációs programjai a történetileg adott erőforrások, szövetségek, mobilitási utak, hatalmi ambíciók kontextusában értelmezhetők, beleértve a szakmai és diszkurzív szerkezetekben adott erőforrásokat, amelyek ugyancsak nemzetközi erőviszonyok dinamikái szerint alakulnak. Mindezek a szempontok a kelet-európai értelmiségértéketörténeti, társadalomtörténeti és eszmetörténeti kutatások bevett szempontjai (Szelényiek Kelet-Közép-Európára és Magyarországra vonatkozó érveit közvetlenül érintő elemzést

végez például Böröcz és Róna-Tas 1995, Szalai 1997, Janos 2000, Kövér és Gyáni 1998, Bockman 2000, Kopeček és Wciślik 2015, Trencsényi et al. 2016).

Az a gesztus, amellyel Szelényi és munkatársai az értelmiség-történet és esztétörténet szétágazó kérdéseit az értelmiségi utópiaképzésre mint a kelet-közép-európai „kulturális burzsoázia” jellemzőjére vonatkoztatják, jelen könyv érvelését egyrészt abból a szempontból érinti, hogy rámutat azoknak a történeti hullámoknak az ismétlődésére, amelyek során a kelet-közép-európai középrétegek intellektuális tőkájukat politikai programokba befektetve új forradalmi ideológiákat fogalmaznak meg. Másrészt a középosztálybeli mobilizációk momentumainak a „kulturális burzsoázia” fogalmában megragadott jellemzői az elsősorban intellektuális tőkére épülő mobilizációtípusok speciális aspektusaira világítanak rá. Ilyen az a retorikai pozíció, amely más társadalmi csoportok nevében szólal meg, illetve ilyen az egymást követő modernizációs víziók és a történeti változás közti viszony drámai jellege, amely az adott speciális történeti szituációkból projektált univerzális programok sorozatos összeomlását kíséri (Konrád és Szelényi 1979).

Az ismétlődő mobilizációs hullámokon belül megfogalmazott ideológiák szempontjából Szelényiék a kapitalizmus, a kommunizmus, majd ismét a kapitalizmus ideológiai céljai közt végbe-menő történeti mozgást „ciklikusnak” nevezik (Szelényi és King 2004, 105). Mint írják, a közép-kelet-európai értelmiségiek:

„a tizenkilencedik század közepén Bildungsbürgertumként a kapitalista modernizációt és egy tulajdonosi réteg kialakulását propagálják; a 20. század nagy részében a kommunista modernizáció élcspataként határozzák meg magukat; végül, a század végére – miután a szocialista bürokratikus renddel való kompromisszum projektje megbukott – újra Bildungsbürgertumként lépnek fel” (Szelényi és King 2004, 116).

Amikor a rendszerváltáshoz közeledve a szocializmus rendszerkritikus értelmisége a liberális kapitalizmus mellett foglal állást, s a rendszerváltás folyamatában mintegy a szabadpiaci viszonyokat előkészítő „második Bildungsbürgertumként” működik, a kelet-közép-európai értelmiség modernizációs utópiasorozata Szelényi (2016) szerint körbeér. Ebben az értelemben a 2010-es évekre a régióban is megjelenő új baloldali programokat a modernizációs ideológiák ciklusainak újabb „körbeéréseként” írhatnánk le. Az ideológiák politikai irányainak ez a szemléletes képe ugyanakkor az értelmiségi programok tágabb társadalmi beágyazottságának a viszonyait nem pontosan mutatja. A modernizáció szabadpiaci vagy szocialista programjai a régió rendszer-szintű integrációja szempontjából nem az ellentétes modellek közti körkörös mozgásba illeszkednek, hanem ugyanazon globális rendszer ciklusaiba bekapcsolódó helyi integrációs formák sorozatába. Ebben a folyamatban az egymásnak ellentmondó piaci és szocialista programok különböző változatai az integráció más pozícióiban velük párhuzamosan megfogalmazott egyéb (pl. protekcionista, parasztpárti, harmadik utas) programokkal együtt jelentkeznek. Az integrációs modellek váltakozása nem írható le csupán az egymással ellentétes értelmiségi programok körkörös váltakozásaként. Ami e programok megjelenésében ciklikusnak tekinthető, az nem annyira a „kapitalista” és „szocialista” programok közti váltakozás, mint inkább az, hogy az integráció történetileg változó formáiban az értelmiségiek a helyi társadalom modernizációjára vonatkozó újabb és újabb programokkal mobilizálódnak. Valós sorsukat tekintve az értelmiségiek által megfogalmazott különböző modernizációs projektek Szelényi és King (2004) értelmezése szerint sem működnek „az osztályhatalom útjaként”. Mint írják, a forradalmak élcsapataként fellépő „kulturális burzsoázia” helyét az új rendszerek konszolidációjával a valódi rendszerelítetek veszik át (amelyekbe a forradalmi értelmiség frakciói beépülhetnek). A hosszabb távú történeti perspektíva tehát nem annyira az értelmiségi projektek ideológiai tartalmát, vagy ezek nyomán az osztályhatalom univerzális elvekkel leplezett

céljának a megvalósulását helyezi előtérbe, mint inkább annak a folyamatnak a ciklikusságát, hogy értelmiségiek – jobb feltételek reményében – a rendszerfeltételek ellen mobilizálódnak, majd az új rendszerbe betagozódva korábbi reményeikből kiábrándulnak, és egy újabb rendszerváltás igényével mobilizálódnak. E történeti dinamikán belül Szelényiék tudásszociológiai programjának az ajánlása abban áll, hogy az értelmiségi programokban absztrakt formában felmerülő univerzális kérdéseket abba a pozícióba és kontextusba visszaigazva vizsgáljuk, amelyben felmerülnek.

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz (Konrád és Szelényi 1979) és Szelényi későbbi munkái (Szelényi és King 2004, Szelényi et al. 1998, Szelényi 2016) az értelmiségiek által megfogalmazott ideológiák konfliktusait és ellentmondásait ahhoz a tágabb problematikához kötik, hogy az értelmiség adott történeti formái a történelem irányáról megfogalmazott univerzális narratíváikban valójában partikuláris társadalmi szerepeket és érdekeket artikulálnak, pozíciójuknak és más társadalmi csoportokkal való szövetségeiknek megfelelően. Ebből a szempontból az értelmiségi tudásképzés univerzális és partikuláris aspektusai között feszültség van, s az értelmiség történeti változáshoz való viszonyának drámai jellege ebből a feszültségből adódik. Ahogy Konrád és Szelényi fogalmaznak: az értelmiség mint társadalomtörténeti pozíció „skizoid volta társadalmi létének kettősségéből ered: fejlődéstörténete különböző jellegű és gyökerű tudathasadások története. Részérdekeket egyetemessé növeszt ideológiáiban, majd leleplezi ezeknek az ideológiáknak a partikularitását” (Konrád és Szelényi 1989: 41). A hit és a leleplezés e váltakozása a történelmi tájkép újabb és újabb vízióit lobbantja fel az értelmiségi viták körül, a változó történeti feltételek, mezőbeli viták, generációváltások vagy akár ugyanazon biográfián belüli perspektíva-váltások dinamikáit követve. Hogy fogást találjunk azon az illékony helyzeten, hogy a történelem képét mindig partikuláris szituációkba beágyazott értelmiségi perspektívák alkotják meg, „meg kell érteni az ellentmondás koronként újraszerveződő rendszerét”, mondja Konrád és Szelényi (1989: 31). Más szóval az

értelmiségiek által megfogalmazott ideológiákra nézve az empirikus társadalomkutatás feladata az, hogy elvégezze az értelmiségi perspektívákban megszülető történelemvíziók és emancipációs normatívák tudásszociológiai elemzését.

Az értelmiségi utópiák tudásszociológiai kritikája Szelényiék szerint a kelet-európai értelmiség történeti önismeretének eszköze lehet. A kelet-európai értelmiségi utópiák sorozata mint hosszú távon ciklikusan ismétlődő, specifikus történelmi jelenség felmutatása szerintük ahhoz járulhat hozzá, hogy adott ciklusokban adott történelemvíziókat megfogalmazó értelmiségiek környezetüket és saját intencióikat ne csak az adott ciklus erőviszonyainak és diszkurzív szabályainak aktuális ideológiai kivételése révén értelmezzék, hanem azon hosszú távú adottságok szempontjából is, amelyek az értelmiségi ideológiaképzést mint történeti jelenséget meghatározzák. Szelényiék felfogásában ez a fajta önreflexió a pszichoterápiáéhoz hasonló jótékony hatással járhat, amennyiben a vágystruktúra meghatározottságait feltárva átrendezi a valóság percepcióját:

„az újosztály-gondolat történetének áttekintése egyfajta kollektív pszichoterápiaként szolgálhat a modern értelmiségiek számára. Azáltal, hogy szembesíti őket titkos és elfojtott múltbéli vágyaikkal, képesebbé teheti őket arra, hogy a való világban tevékenykedjenek.” (Szelényi és King 2004, ix.)

A „kulturális burzsoázia” történeti koncepciójára vetítve a „titkos és elfojtott múltbéli vágyak” itt a kelet-közép-európai korlátozott és államfüggő közeposztály-fejlődés ciklusaiból kinőtt politikai ideológiák strukturális környezetére és a bennük rögzített értelmiségi és csoportkoalíciós érdekekre vonatkozik. A „terápia” pozitív eredményét Szelényiék abban látnák, ha az értelmiségiek szembeülnének azokkal a partikuláris érdekviszonyokkal, amelyek a mobilizációs fázisok általános ideológiai képeit kitermelik, feloldanak e pozíciójukkal kapcsolatos ideológiai elfojtást, s ezáltal képessé válnának arra, hogy a saját hangjukon

merjenek megszólalni ahelyett, hogy továbbra is mások nevében beszélnének.

Ez a következtetés a tudásszociológiai reflexiótól azt várná, hogy függetleníti az értelmiségi utópiaképzést a Szelényiek által elemzett szociológiai dinamikáktól. Konrád és Szelényi (1979) a saját érdek kivetítésének kényszere alól felszabadított értelmiségi gondolkodást az értelmiség transzcendentális fogalmával nevezték meg. Jelen könyv megközelítése nem feltételezi a reflexió ilyen transzcendentális/terapeutikus hatását. Akár a „fejlődési illúzió” esetében, a mobilizációs ideológiák ereje ebben a megközelítésben a strukturális és ideológiai szintek összekapcsoltságában áll: hogy a „kulturális burzsoázia” saját érdekeit univerzális érdekként érti és fogalmazza meg, nem a megismerés vagy az önreflexió pontatlanságából adódik, hanem egy olyan valós érdek-konstellációból, amely a reflexió különböző formáiban újra meg újra létrehozza ugyanezt a tévedést. Azt, hogy az értelmiségi ideológiák milyen viszonyban állnak más társadalmi csoportok érdekeivel, ebből a szempontból nem annyira az ideológiai vitákban legfontosabbnak látszó reflexiós tétek döntenek el, hanem az, hogy a mobilizációk ideológiai és gyakorlati elemei hogyan épülnek bele más társadalmi szereplőkkel kötött koalíciókba és e koalíciók hosszabb távú dinamikáiba. Ha a „kulturális burzsoázia” ideológiai ciklusainak tudásszociológiai elemzéséből levonható bármiféle tanulság a jelenkori politikai programokra nézve, az inkább a konkrét szerveződés és a koalíciós formák gyakorlatára vonatkozik. A Szelényiek által ajánlott tudásszociológiai program ebből a szempontból fontos módszertani fogódzót nyújthat a szerveződés és koalíciókötés értelmiségi projektjeire nézve.

Összefoglalás

A fejezet néhány szempontot vezetett be a kelet-közép-európai középosztályi mobilizációs ciklusok vizsgálatához. Ha az államra irányuló politikai követelések kontextusát és motivációit nemcsak a

nemzetállamon belüli társadalmi viszonyokban keressük, hanem e viszonyok globális beágyazottságában is, akkor a kelet-közép-európai politika kontextusának megértéséhez érdemes olyan összefüggéseket figyelembe venni, amelyek a globális beágyazottság sajátosságaiból adódnak. A régiós politikafejlődés szempontjából a fejezet ilyenként emelte ki a helyi társadalmi, gazdasági és politikai formák erős külső függését, ami a belső integráció „strukturális heterogenitásként” jelentkezik. Egy másik sajátosság, hogy különböző helyi csoportkoalíciók (a globális integráció transznacionális koalíciós rendszereibe és konfliktusaiba illeszkedve) a világ gazdaság centrumát utolérő fejlődés ígéretével fogalmaznak meg politikai programokat. A félperifériás politika ezen jellegzetességét Arrighi (1990) nyomán a „fejlődési illúzió” ideológiáiként értelmeztem, amelyeket a felhalmozás hierarchikus terében zajló verseny kényszerei tartanak fenn. Végül, Janos (2000) nyomán a gazdasági és politikai függés viszonyrendszereiben létrejövő belső politikai formákat az „elmaradottság politikáinak” neveztem abban az értelemben, hogy a „fejlődési illúzió” különböző helyi politikai projektjei globális és régiós hegemoniáknak alárendelve, az általuk felállított politikai és társadalomszervezési normákat követve alakulnak ki. A hegemon minták helyi alkalmazásai ugyanakkor a helyi társadalomszerveződés adottságai és a helyi csoportkoalíciók érdekei szerint mindig eltérnek a normaként lefektetett modellektől – a politikai elitek szempontjából ezt nevezi Janos „színelvengedelmességnek”.

A fenti adottságok mellett a középosztálybeli mobilizációkra vonatkozóan a fejezet az alábbi szempontokat vezette be. Míg a modernizációelmélet a középosztály fejlődését a demokratizálódás folyamatával azonosította, a teljes globális kapitalista rendszer fejlődését figyelembe véve a demokrácia és a középosztályosodás a „sikeres” modellje csak a világ gazdaság centrumára jellemző, ahol a világ gazdaság által lehetővé tett középosztálybeli pozíciók nagy része tömörül. A félperifériák középosztályát korlátozott és államfüggő fejlődés jellemzi, ahol a középosztályosodás gazdasági korlátait rendszeresen kiújuló politikai mobilizációk, az állami segítség rendszerei és az ezekért vívott küzdelmek kom-

penzálják. Míg a korlátozott és államfüggő középosztályosodás helyi formái külsőségeikben hasonlítanak a centrum középosztályaira, s jelenlétüket az utolérő fejlődés helyi jeleként szokás értelmezni, e középosztályi formák fenntartása a nyugati piacokra irányuló fogyasztás és a felfelé irányuló belső redisztribúció miatt az egyenlőtlen fejlődés fenntartásához járul hozzá. E strukturális feltételekből adódik, hogy bár mobilizációs időszakokban a helyi középosztálybeli frakciók gyakran a dominált osztályok köreiből keresnek politikai szövetségest, az ezen időszakokban megfogalmazott szociális és demokratikus követelések az integrációs fázisokban a felfelé irányuló redisztribúció strukturális követeléseinek megtörnek. A mobilizációs és integrációs fázisok közötti ideológiai váltásokat az „árulás”, „kooptáció”, „professzionizáció” vagy „politikai ébredés” ideológiai és morális fogalmai helyett jelen megközelítésben ugyanazon hosszú távú strukturális pozíció eltérő történeti kifejezéseiként értelmezem. A nyugati középosztályokéhoz hasonló életszínvonalra törekvő helyi középosztályok ebből a szempontból a globális hierarchiákból fakadó „fejlődési illúzió” egyik speciális helyi bázisát képezik, amely iskolázottságának köszönhetően különösen alkalmas arra, hogy a globális hierarchiák anyagi és szimbolikus következményeit megszenvedje, s az anyagi mobilitás ambícióját politikai vállalkozássá transzformálva politikai programokat dolgozzon ki e hierarchiakülönbségek meghaladására.

A fejezet kitért arra, hogy a kortárs globális átalakulás kontextusában különböző mobilitási pályákon levő globális középosztályok mobilizációi eltérő politikai preferenciákat tükröznek. A 2008 utáni középosztálybeli mobilizációs hullámok közös vonásai ellenére a felemelkedő régiók középosztályai, a globális jövedelemeloszlásban elfoglalt pozícióikat elvesztő centrum-középosztályok és a kelet-közép-európai régió új mozgalmi más-más módon ágyazódnak be ugyanazon válságfolyamatokba.

A kelet-közép-európai középosztálybeli mozgalmakra nézve az „elmaradottság politikái” egyrészt azzal a következménnyel járnak, hogy politikai szókincsüket régiós és globális hegemon

mintákhoz igazítva, és a térségre ható geopolitikai konfliktusok függvényében alakítják ki. Másrészt a középosztálybeli mobilizációk által létrehozott modernizációs vagy fejlesztési programok alakulását – külső és belső csoportközi szövetségeik függvényében – a világgazdasági integráció „külső” vagy „belső” modelljei közti, a félperifériás fejlődési programokra általában jellemző ingadozás jellemzi. Végül, az utolérő fejlődés rendszerkorlátai miatt a középosztálybeli mobilizációk felzárkózási ideológiái tipikusan önellentmondásokba futnak. Ugyanezekből az adottságokból fakad a középosztálybeli mobilizációk ideológiáinak „teátrális” jellege: az a tulajdonság, hogy a helyi társadalmi viszonyok felől nézve ezek az ideológiák idegennek és megalapozatlannak tűnnek.

A fejezet Szelényinek a kelet-közép-európai értelmiség forradalmi programjainak történeti ciklusaira vonatkozó elemzése kapcsán azt emelte ki, hogy az intellektuális tőke szerepe a középosztályi pozíciók megszerzésében és megtartásában azzal a következménnyel is jár, hogy a középosztálybeli mobilizációk programjai az értelmiségi ideológiákra jellemző retorikai pozíciót vesznek fel: saját érdekeik helyett mások nevében fogalmaznak meg politikai célokat. Míg Szelényi és munkatársai a középosztálybeli mobilizációs programok tudásszociológiai elemzését egyfajta terápia eszközének tartják, amely ráébresztheti e programok kidolgozóit a programok általános formuláiba rejtett saját érdekeikre, jelen elemzés szempontjából a más társadalmi csoportok nevében megszólaló retorikai forma e mobilizációk strukturális és ideológiai aspektusainak az összekapcsoltságára mutat rá. Ebből a szempontból a más társadalmi csoportok nevében megszólaló középosztálybeli mobilizációk annak a folyamatnak a részei, amely során a félperifériás középosztály-fejlődés szerkezeti korlátainak a kompenzálására helyi csoportok intellektuális tőkéjüket az állami segítség elérése érdekében mozgósítják. Amit Szelényi a „kulturális burzsoázia” ciklikusan megújuló modernizációs programjainak nevez, ebből a szempontból a globális hierarchiákból

adódó „fejlődési illúzióknak” a félperifériás középosztályi ambíciók szintjén megjelenő strukturális-ideológiai aspektusa.

Ezeket az általános szempontokat az adott középosztálybeli mobilizációk elemzésekor az adott csoportok pozíciójához, pályájához, tapasztalataihoz és szerveződési mintáihoz kell viszonyítani a számukra adott mindennapi környezetekben. A fenti szempontok által megnevezett általános trendeken belül ugyanazon mobilizációs ciklus idején a különböző biográfiai pályák, személyes és csoportos orientációk erősen eltérőek lehetnek. A gazdasági és politikai fejlődésnek a régió történetére jellemző éles váltásai gyakran átrendezik a szereplők pozícióit és szövetségi rendszereit. A személyes életidő és a politikai-kulturális szerveződések életideje közti viszony ugyancsak meghatározza a politikai ideológiák formáit. A régiós mobilizációk néhány esetének alábbi elemzése ezeknek a viszonyoknak a teljes spektrumára nem tér ki. A könyvbeli érvelés szempontjából az elemzés két összefüggés bemutatására fókuszál. A romániai és a magyarországi rendszerváltás előtti és kortárs mobilizációk példáján egyrészt arra mutat rá, hogyan befolyásolják a mobilizációs ideológiák formáját a globális integráció helyi konstellációinak mezostrukturái. Másrészt a két mobilizációs mező esetében olyan vonásokat emel ki, amelyek a középosztálybeli mobilizációk fent jellemzett hosszú távú régiós sajátosságait mutatják. Ezek az összefüggések nem írják le a helyi mobilizációk teljes komplexitását; az érvelés célja csupán az, hogy a kortárs mobilizációk körüli vitákba e két szempontot beemelje.

V. Válság, rendszerváltás, mozgalom: mobilizációs ciklusok romániai és magyarországi konstellációinak összehasonlítása³

Az alábbi fejezet a rendszerváltás előtti és kortárs mobilizációk olyan komparatív elemzésének lehetőségeire mutat rá, amely az adott mozgalmi formákat a világgazdasági és geopolitikai integráció helyi konstellációinak a kontextusában vizsgálja. Az elemzett esetek a rendszerváltás előtti magyarországi környezetvédő és romániai munkásmozgalmak, illetve mindkét ország 2008 utáni középosztálybeli mobilizációi, különös tekintettel az új baloldali mozgalmi csoportokra. A komparatív elemzés célja itt nem egy teljes monografikus összehasonlítás, hanem – adott kapcsolódási pontok kiemelésével – annak demonstrálása, hogy adott mobilizációk helyi formáit a globális integráció helyi mezoszintű konstellációi alakítják. Ez a fajta elemzési perspektíva a mozgalom-kutatás kortárs vitáin belül ahhoz a kérdéshez szól hozzá, hogy hogyan hasonlíthatunk össze ugyanazon globális válságciklus helyi hatásaira reagáló, hasonló elemeket tartalmazó, de helyi beágyazottságuk szempontjából eltérő mozgalmakat.

Régiós összefüggésben a romániai és magyarországi példák összevetése azért különösen illusztratív, mert a régióra ható világ-gazdasági és geopolitikai ciklusok hasonló körülményei közt a

³ Magyarország esetében a késő szocialista és posztoszocialista integrációs konstellációk elemzésében a fejezet támaszkodik az Éber Márk Áronnal, Gerőcs Tamással, Jelinek Csabával és Pinkasz Andrással közösen írt 1989: *Szemponatok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához* című cikkeire (Éber et al. 2014), illetve a Helyzet Műhelynek a kelet-közép-európai rendszerváltások és a világgazdasági integráció viszonyát vizsgáló közös kutatására. A fejezetben felhasznált levéltári kutatást az OSA Visegrád támogatásával végeztem (Gagyí 2015c).

két ország integrációs konstellációi időszakonként erősen eltérőek (látszólag: ellentmondóak) voltak. Míg az 1970-es évek válságait követő időszakban Magyarországot a liberalizáció és a nyugati nyitás, addig Romániát a sztálini időköt idéző diktatúra jellemezte. A rendszerváltást követő években Magyarországot a liberális demokratikus és szabadpiaci fejlődés régiós modelljeként tartották számon (pl. Jeffries 1993), míg Romániában a szocialista utódpart nemzeti protekcionista politikája a külső hitelezők bizalmatlanságát vonta maga után. A 2008 utáni mobilizációs hullám idejére Magyarország a válság nyomán megerősödő „illiberális” rezsimnek régiós példaként híresült el; ugyanakkor Romániát a „szélsőséges neoliberalizmus” (Ban 2014) politikái jellemezték. A fejezet az itt kiemelt mozgalmi példák esetében arra mutat rá, hogyan kapcsolódnak a nemzetközi mobilizációs hullámok helyi formái a látszólag eltérő vagy ellentmondó integrációs konstellációk nemzetállami szintjeihez és a globális folyamatok tágabb ciklusaihoz.

A régiós mozgalmak komparatív vizsgálatának tágabb projektje túlmutat a magyarországi és a romániai esetek összehasonlításában itt kiemelt illusztratív eltéréseken. A két ország integrációs pályája közti látványos eltéréseket a régió összehasonlító történeti elemzései a régiós fejlődési sajátosságok tágabb kontextusában tárgyalják. A két ország fejlődését az adott elemzés szempontjainak megfelelően különböző kutatók más-más régiós csoportba sorolják (pl. Stokes 1986, Berend és Ránki 2009, Bohle és Greskovits 2012, Shields 2014, Bottoni 2015). Az itt kiemelt eltérések az integrációs konstellációk meghatározó erejének az illusztrálására szolgálnak; egy hasonló szempontú régiós kutatás a komparatív eszközök további finomítását tenné szükségessé a különböző integrációs konstellációk közti viszonyok megragadása érdekében.

A fejezet a magyarországi és romániai integrációs konstellációk elemzését a világgazdasági rendszer 1970-es évekbeli válságától kezdi. E kezdőpontot a helyi integrációs formákat a régióon belül is átalakító világgazdasági változás indokolja. Ugyanakkor a vál-

ságra adott helyi reakciók a korábbi integrációs formák történeti örökségére épülnek. A kelet-közép-európai modernizáció összehasonlító vizsgálatai a kapitalista világ gazdaság történeti fejlődésébe való integráción belül egy viszonylag stabil régiós hierarchiát jeleznek – ezt nevezte Janos (2000: 129) az északnyugattól délkelet felé csökkenő fejlettségi szint „kegyetlen következetességének” a régió történetében. Ez a hierarchia egyrészt Magyarország és Románia történeti fejlődésének különbségében is jelentkezik. Másrészt az integrációs formák történeti összehasonlításával foglalkozó kutatások arra mutatnak rá, hogy az integráció különböző gazdasági és geopolitikai formái eltérő intézményes és társadalmi formációkat hoztak létre a különböző országokban (Stokes 1986, Chirot 1991). Míg egy teljesebb komparatív perspektívának a modern kapitalista világ gazdaság történeti fejlődésébe való integráció teljes időszakát át kellene fognia, jelen könyv elemzése csak néhány kapcsolódási pontra mutat rá az itt érintett mobilizációs példák és az 1970-es évek integrációs váltásának kontextusai, illetve az ezekre épülő posztszocialista fejlődésnek a 2008-as válság helyi körülményeit alakító kontextusai között.

Ha a rendszerváltásokat megelőző vagy a kortárs válságot követő mobilizációs hullámok helyi kontextusait elemezzük, a nyugati mozgalmak társadalmi környezetétől való egyik alapvető eltérés az államszocializmus és a posztszocialista átmenet társadalmi, gazdasági és politikai környezete. A helyi mozgalmak politikai tájékozódásában az államszocializmus kérdése a konkrét államszocialista rendszerek sajátosságain túl a szocialista korszak hatásaira való hivatkozásokat, illetve az egyenlőtlen fejlődés általános problematikáját is magában foglalja. Ebből a szempontból az államszocialista idősakra való utalások a posztszocialista politikai projektek fejlődési programjaiban a régió modern történetére általában jellemző „elmaradottság” kérdését a szocialista vs. posztszocialista fejlődés kettősségére alkalmazzák. A kortárs mobilizációk a 2008 utáni korszak globális válságfolyamatainak helyi hatásait gyakran a rendszerváltás kudarcának a problémájaként vetik fel. Az ilyen értelmezésekben egymásra rétegződ-

nek a helyi államszocialista rezsimekre való konkrét utalások és az egyenlőtlen fejlődés kritikái (és az „utolérés” ezekbe foglalt igénye), amelyek a régiós politikai projekteket s ezeken belül a középosztályi mobilizációkat az államszocialista korszak előtt is jellemezték. Végül a „szocializmus” fogalma ezekben a környezetekben nemcsak korábbi történeti formákra utal, hanem egyúttal a modern politikatörténet jobb- és baloldali hagyományait is aktiválja a politikai viták helyi és nemzetközi kontextusaiban. A „szocializmus” fogalmának értelmezése tehát fontos eleme a helyi mozgalmak alakulásának, amely külön kihívást állít a jelenlegi mozgalmi hullám kelet-közép-európai és globális jelenségeinek komparatív vizsgálata elé.

A posztszocialista átmenet konkrét társadalmi-gazdasági-politikai transzformációi és az ezekhez fűződő felzárkózási remények és politikai programok ugyanakkor a régió európai uniós integrációjának a kezdetével is egybeesnek. Ez az egybeesés az európai integráció által megkövetelt intézkedéseket és az európaiság/európaivá válás morális és politikai ideáit a szocializmus fogalmához hasonlóan a régió modern történetét általában meghatározó felzárkózási ambícióknak a posztszocialista korszakra jellemző, speciális kifejezési formáivá avatta. A „szocializmus” és „európaiság” fogalmainak e politikai változatait jelen elemzés olyan ideológiai formáknak tekinti, amelyek az államszocializmusnak és az európai integrációnak a második világháború utáni hegemoniaciklus folyamatába beágyazott története során jöttek létre.

A világrendszer-kutatás e könyvben követett hagyománya a második világháború utáni államszocialista és kapitalista rendszereket nem egymástól elkülönülő társadalomszerveződési rendszerekként gondolja el (Frank 1977). Az államszocializmus ebben a megközelítésben a második világháború utáni világgazdasági ciklus centrumain kívül elhelyezkedő ipari felzárkózási projektek sorába illeszkedik, a kelet-ázsiai exportorientált, indikatív tervezésen alapuló rendszerekkel vagy a latin-amerikai importhelyettesítő rendszerekkel együtt – egy speciális politikai és geopolitikai pozícióban, amelyet a kelet-közép-európai országok esetében

Böröcz József (1992) a Szovjetuniótól és a világgazdaság nyugati centrumországaitól való „kettős függőség” fogalmával jellemez.

Az utoléró iparosítás projektje az ezzel ellentétes politikai célok ellenére a szocialista blokk esetében is a kapitalista világgazdaság adottságai szerint, a belőlük adódó korlátok között működött, s alakulását nagyban meghatározták a teljes világgazdasági ciklus külső dinamikái. A szocialista blokk gazdaságait a fegyverkezési verseny mellett az utoléró iparosítás félperifériás erőfeszítéseire jellemző ellentmondások is a kapitalista világgazdaság viszonyaihoz fűzték. Mivel az utoléró iparosítás erőfeszítései a világgazdaság centrumaihoz viszonyított tőke- és technológiahány körülményeiből indultak ki, jellemzően azzal az ellentmondással kényszerültek megküzdeni, hogy egyszerre kell egyrészt technológiát fejleszteniük ahhoz, hogy világkereskedelemben a saját termékeik cserearányát javítsák, másrészt pedig a meglevő technológiaszintjükön megtermelt javak exportjára támaszkodniuk ahhoz, hogy a technológiai fejlesztéshez szükséges importot fedezni tudják. Míg az államszocializmus első, sztálinista időszaka ezt az ellentmondást a helyi erőforrások erőszakos centralizációjával és az agrármunkaerő proletarizációjával kompenzálta, hosszabb távon az államszocialista rendszerek nem tudtak a technológiaiimport és az exportkényszer ellentmondó követelményeinek eleget tenni, s az így keletkező hiány fedezésére hitelfelvételhez folyamodtak.

A hetvenes évek világgazdasági válsága a kelet-közép-európai államszocialista rendszerekre nézve több meghatározó következménnyel is járt. Egyrészt az 1973-as és 1979-es olajárrobbanások megnövelték az ipari termelés költségeit, s ezzel összefüggésben a Szovjetunió visszatartotta a szatellitországok iparát korábban támogató olcsó olajexportot. Másrészt az olajtermelő országokban felhalmozódó petrodollárok felduzzasztották a globális pénzpiacot, ami hozzájárult ahhoz, hogy a kelet-közép-európai országok ekkorra kialakuló hiányukat olcsó hitelek felvételével tudták finanszírozni. Végül pedig a hetvenes évek válságai az egész második világháború utáni hegemoniaciklus válságának kezdetét

jelezték, amely folyamat során a fordista termelés észak-amerikai, nyugat-európai és japán kapacitásainak növekedése túltermelési válsághoz, s az egész világrendszer finanszírozásának elindulásához vezetett (Harvey 1989, Brenner 2003). A finanszírozási folyamaton belül a globális tőke megszerzéséért folytatott küzdelem során a finanszírozási ciklus kezdetekor olcsó hiteleket felvevő félperifériás országok sorsát meghatározták azok a nagy nemzetközi hatással járó beavatkozások, amelyek a nemzetközi pénzpiacok működését a válság USA-ban jelentkező tüneteinek az enyhítése érdekében befolyásolták. Ilyen volt az 1980-as évek Volcker-sokkjá, amikor Paul Volcker FED-elnök a jegybanki alapkamatot 20% körülire emelte, ezzel a globális tőkeáramlások irányát az USA felé fordítva. A félperifériás országok által korábban felvett hitelek e döntés hatására ugrásszerűen megrágtak, adósságválságok sorát okozva Kelet-Közép-Európában és Latin-Amerikában. Magyarország esetében jelentős szerepet játszott az 1985-ös Plaza-egyezmény is, amely – ugyancsak az USA gazdasági problémáinak kezelése érdekében – leértékelte a dollárt a japán jenhez képest. Mivel a magyar adósság ebben az időben jelentős részben jenben volt denominálva, ez a tényező hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország adósságállománya a 80-as évek második felére világszinten is kiemelkedjen (Vigvári 1990, Éber et al. 2014).

A kelet-európai rendszerváltásokra tehát a teljes második világháború utáni hegemoniaciklus válságának kialakulásával egy időben került sor, a válságciklus hatásai azonban a különböző pozíciókban eltérően jelentkeztek. Az Egyesült Államokban a fordista termelési struktúra leépülése és az ipari kapacitások kihelyezése munkanélküliséget, az amerikai export számára pedig világszerte hátrányt jelentett, a pénzügyi szektor azonban magas megtérüléseket hozott. Ezt a folyamatot, amelynek eredményét a 2008 utáni mozgalmak a „99% vs. 1%” társadalmi ellentétével nevezik meg, a 90-es években az amerikai gazdaság új virágzásaként ünnepelelték. A Clinton-adminisztráció reformjai, amelyek újra alacsonyan határozták meg az amerikai kamatokat, a pénzpiacokon felgyülemelő tőke nemzetközi befektetéseinek újabb hullámát hozták.

Arrighi (1994) a finanszírozásnak a hegemoniaválságok első szakaszára jellemző rövid virágkorát nevezi, „belle époque”-nak.

Az 1990-es években e befektetések egy része az egységes európai piacra, illetve a volt szocialista országok privatizációs folyamataiba áramlott. Bár ez a folyamat a kapitalista rendszer válságának a centrumban jelentkező tüneteit enyhítő intézkedések része volt, a régió posztiszocialista átalakulására vonatkozó politikai programok az ekkor beáramló tőke- és jövedelemtranszferekkel a „szocialista” elmaradottság leküzdését és a kapitalista centrum-országokhoz való felzárkózás lehetőségét remélték. A privatizáció valós folyamatai azonban a teljes rendszer válságából fakadó kényszereket és a kezelésükre latba vethető eszközök globális hierarchiáit tükrözték. A helyi termelőkapacitásokat a privatizáció során áron alul értékesítették. A beáramló nemzetközi tőke a privatizált üzemek egy részét megszüntette, hogy saját létező kapacitásai számára piacot hozzon létre. Más részüket a termelési lánc alacsonyabb pontjain kapcsolta be a centrum ipari struktúrájába, a fordista termelési struktúra szelektív leépítésének és kitelepítésének azon folyamatai során, amelyek a profitabilitás problémáját az értéklánc hierarchikus átszervezésével igyekeztek orvosolni (Gerőcs és Pinkasz 2017). A termelési láncokba való alárendelt bekapcsolódásnak ezen formáit a kapitalizmusváltatok-iskola kutatói „függő piacgazdasági modellnek” nevezték (Bohle és Greskovits 2006, Nölke és Vliegthart 2009). A működőtőke-beáramlásnak ez a formája a privatizáció kimerülésével lelassult, és a 2000-es évekre újabb hitelboomnak adta át a helyét (Raviv 2008). Az európai uniós integráció nyomán beáramló jövedelemtranszferek hozzájárultak a térség költségvetési egyenlegeinek egyensúlyban tartásához, ám a centrumgazdaságokhoz fűződő hierarchikus viszonyt nem számolták fel (nem a termelő szférába érkeztek, illetve nem tettek lehetővé versenyképes technológiákhoz való hozzáférést), a globális délre irányuló támogatások működéséhez hasonlóan (Gerőcs és Pinkasz 2017, Amin 1977: 181–208). A kétezres évek második felében a termelőkapacitások kihelyezésének egy újabb hullámával a működőtőke-beáramlás

újabb hulláma indult el (Lux 2015). Egyes politikai programokban a reindusztrializáció ezen újabb formája a válság által súlyosbított munkanélküliség körülményei között a munkahelyteremtés és a felzárkózás eszközeként jelent meg (Orbán 2017, Dragnea 2017). Az olcsó munkaerőn alapuló integráció jelen formáival szemben a reindusztrializáció felzárkózási ígéretével kapcsolatban szakértők a globális értékláncok magasabb pozícióinak meghódítását javasolják (Lux 2015, Szent-Iványi 2017). Gerőcs és Pinkasz (2017) e várakozások korlátaira mutatnak rá, amikor hangsúlyozzák, hogy a reindusztrializáció ezen újabb hulláma nem más, mint a teljes világgazdasági ciklus profitabilitási válsága nyomán átszerveződő termelési láncok alárendelt formáinak a helyi megjelenése. A reindusztrializáció mint újabb fejlődési program korlátait egyrészt a ciklusválság körülményei, másrészt a hasonló befektetésekért hasonló pozíciókból folyó régiós versengés adja.

Az európai integrációnak a rendszerváltások után elinduló folyamata ugyancsak a második világháború utáni hegemoniaciklus összefüggéseibe illeszkedett. A második világháború után az USA dominanciája alatt újjászerveződő globális felhalmozási folyamatokon belül az európai rekonstrukció az amerikai kötődésű transznacionális cégek által dominált fordit termelés és tömegfogyasztás helyi társadalmi rendszereinek és világpiacának a kiterjesztésén alapult (Jessop 1977, Apeldoorn 2003). Az európai integrációt ebben a szakaszban egyrészt az amerikai vállalati és geopolitikai érdekek támogatták, másrészt a nyugat-európai tőke érdeke, ami arra irányult, hogy kulcsfontosságú gazdasági területeken a versenyképesség megtartása érdekében együttműködések építsen ki. Az együttműködési területek szélesedése új nemzetközi szövetségi intézmények megalakítását vonta magával. A közös európai intézményrendszer e kiépülését az Európai Unió történetében tipikusan az uniós egyezmények és belső szabályok történeteként szokták elmondani, amelyet a nemzetközi együttműködés és demokrácia értékei vezettek. Ezt a történetet a kapitalizmus globális történetébe való beágyazottság szempontjából

nemcsak azzal érdemes kiegészíteni, hogy az európai integráció folyamatát elsősorban az amerikai és európai nagytőke érdekei vezérelték (Van der Pijl 2005), hanem azzal is, hogy az integrációnak ez a projektje a korábbi európai központú gyarmati rendszer szétesése révén elszenvedett globális gazdasági súlyvesztést volt hivatott kompenzálni (Böröcz 2010, 2018). Ebből a szempontból az EU születése nem annyira a globális politikai progresszió Európa által képviselt avantgárdját képviseli, hanem a más globális régiók leigázásával szerzett gyarmati rendszer által biztosított, kivételes európai előnyök megtartására irányuló próbálkozást.

Míg a közös piac kialakítása az európai ipar és belső piac védelmét szolgálta a globális versenyen belül, a második világháború utáni felhalmozási ciklus 1970-es években elinduló válsága során az EU politikái az európai tőke védelmét szolgáló válságmenedzsment politikáivá váltak (Overbeek 2002). A monetáris integráció, s az olcsó munkaerőt és új piacokat jelentő déli, majd kelet-közép-európai országok integrációja ennek a folyamatnak a részei voltak. A kilencvenes évekre a túlermelési válság súlyosbodása az EU-n belül is egy olyan neoliberalis politikai konszenzushoz vezetett, amely egyrészt az európai transznacionális tőke előtti akadályok elhárítását célozta az európai és globális piacokon, másrészt felszámolta a korábbi évtizedekben uralkodó szociáldemokrata-ordoliberalis konszenzust (Apeldoorn 2014). A liszaboni szerződés és a közös valuta bevezetése ezt a fordulatot jelzi, mely során az európai tőke érdekeit szolgáló régiós politikák a tömegfogyasztás és jóléti intézmények korábbi modelljeitől elfordulva a válság költségeit a tagállamok társadalmaira is elkezdték kiterhelni (Drahokoupil és Horn 2008, Nousios et al. 2012). Ez a fordulat felgyorsította az Unión belüli egyenlőtlen fejlődés folyamatait, s a 2008-as válság nyomán a déli tagállamok válságaihoz vezetett. Az EU neoliberalizációjának ezt a korszakát sokan a „beágyazott neoliberalizmus” fogalmával írják le, arra utalva, hogy az angolszász vagy kelet-európai modellekhez képest a tagállamok az átmenet helyi formáit a szociális intézmények és garanciák szelektív megtartásával igyekeztek végrehajtani (Apeldoorn

2009). Ennek ellenére a korábbi jóléti rendszerek leépülése és a munkaerőpiac alárendelése a makrogazdasági kiigazítási mechanizmusoknak aláasta a neoliberális politikák helyi legitimációját. A legitimációválság a 2008 utáni válságkezelő programokkal szembeni mobilizációk formájában és a jobb- és baloldali politikai alternatívát ígérő kezdeményezések megsokasodásában érezte hatását.

A válság utáni európai és kelet-közép-európai mobilizációk értelmezése szempontjából fontos sajátosság, hogy az EU kiépüléséhez és ezen belül a déli és kelet-közép-európai tagállamok csatlakozási folyamatához erős politikai és morális képzettársítások kapcsolódtak. Ahogy Böröcz és Sarkar (2005, ld. Böröcz 2010) megjegyzik, az EU kiépülése során a gazdasági együttműködés és a politikai koordináció intézményeinek kiterjedése a katonai funkciót az USA által dominált NATO kezében hagyta, a gazdasági és politikai kormányzás karhatalmi funkcióját pedig a tagállamok kezében. Ez, mint írják, az EU-t egy olyan nemzetek feletti intézménnyé avatta, amely a katonai védelem és karhatalom „kiszervezésével” a globális népesség 6%-át tömörítő megarégióként a világ GDP-jének egynegyedét meghaladó jövedelemre tehet szert anélkül, hogy a belső és külső perifériáival való gazdasági kapcsolatok kedvező feltételeinek biztosításához szükséges intézkedésekért felelősségre lehetne vonni. Ezt az aspektust Böröcz és Sarkar az áru- és termékláncok 1980-as években elinduló globális kiszervezéséhez hasonlítja, amely során a transznacionális cégrendszerek centrumbeli anyacégeinek jövedelmét a szerződéses partnerek által alacsony jövedelemmel és biztosítással, akár illegálisan foglalkoztatott perifériás munkaerő anélkül biztosítja, hogy az anyacégeket ezért felelősségre lehetne vonni (Gereffi és Korzeniewicz, 1994). Akár a globális értéktöbblet-eltulajdonítással járó konfliktusok esetében, a keleti bővítés folyamatában is a kiszervezésnek ez a szerkezete tette lehetővé, hogy az EU által képviselt politikai-morális értékek és felzárkózási remények legitimitását anélkül lehessen megőrizni, hogy az integráció által megkövetelt társadalomátalakító intézkedések negatív követke-

ményeiért az EU-t, és ne az ezeket az intézkedéseket végrehajtó helyi kormányokat terhelje a felelősség. Ezt az ellentmondásos összefüggést a karhatalom kiszervezése és a politikai-morális értékek képviselése között fontos figyelembe venni, amikor az EU és az európaiság politikai fogalmait elemezzük a kelet-közép-európai mobilizációk politikai programjaiban.

Akár a szocializmus fogalmának esetében, az EU és az európaiság fogalmai, bár konkrét történeti korszakra és összefüggésekre utalnak, egyúttal arra az évszázados viszonyra épülnek, amely a kapitalista világgazdaság nyugati centrumainak a gazdasági és politikai-morális dominanciája és az erre irányuló felzárkózási erőfeszítések között fennáll, s ebből a szempontból egyszerre jelölnek egy időszakos és hosszú távú viszonyt. Ahogy Böröcz és Sarkar fogalmaznak:

„épp a közvetlen erőszak konkrét megnyilvánulási pontjaitól való elegáns szervezetszociológiai távolságtartása miatt tarthatják az EU-t a morális »jó« megnyilvánulási formájának a nemzetközi politikában, ezzel is megerősítve az »európai jóság« több évszázados eurocentrikus ideológiáját. [...] A végrehajtó apparátus s így az erőszakmonopólium hiánya az EU esetében az elszámoltathatóság hiányához is vezetett. Az EU magatartása, követelései, érdekérvényesítő tevékenysége az egész világra, a világ összes társadalmára kiterjed, míg elszámoltathatósága még saját polgárai vonatkozásában is fölöttébb kétes. [...] Az EU-ban tehát [...] olyan profittermelő és globális előnyök egész sorát biztosító rendszer jött létre, amely képes a társadalmi átalakulások előnyös következményeit elválasztani az ezek alapjául szolgáló brutális erőszaktól és egyéb morális problémáktól.” (Böröcz és Sarkar 2005: 170–172)

Nyugat- és Dél-Európában a neoliberalizmus „beágyazott” formáinak felszámolása a 2008-as válság után, s különösen a dél-európai válságkezelés drasztikus intézkedései – beleértve a demokratikus felhatalmazással bíró Sziriza-kormány programjának felülírását –

felszínre hozták az EU legitimációjának szunnyadó ellentmondásait mind a mozgalmak, mind a tagállamok politikájában. Az EU és a „Trojka” (Európai Bizottság, Európai Központi Bank és IMF) az új bal- és jobboldali mobilizációk kritikájának céltáblájává vált. Az EU-kritikus, protekcionista jobboldali politikai kezdeményezések több tagállamban is megerősödtek; a Nagy-Britannia kiválását megszavazó 2016-os brit népszavazás végképp megkérdőjelezte az európai integráció mint megkérdőjelezhetetlen, lineáris fejlődés gondolatát. A globalizációkritikus mozgalom mintájára, amely a nagy nemzetközi szervezetek találkozóinak csomópontjain szervezett demonstrációkat, a Blockupy-mozgalom az Európai Központi Bank székhelyén szervezett tüntetéseket. A Sziriza baloldali programjának bukása után a párt pénzügyminisztere, Janisz Varufakis az EU demokratizálására hozott létre politikai mozgalmat (DiEM25). Másfelől az új megszorításellenes mobilizációk alapján kialakuló új pártok és pártszövetségek továbbra is elsősorban a válságkezelő csomagokat végrehajtó tagállamok szintjén fogalmaztak meg politikai programokat (Gerbaudo 2016), az állampolgári kontroll és képviselet azon létező csatornáit használva, amelyeket az EU működése részben sikeresen iktatott ki. Ezek a mozgalmak egyrészt kritizálják az EU neoliberális formáját, másrészt az európai integráció demokratikus politikai elveit kiindulópontként kezelik, s az ezekhez való visszatérést sürgetik. A „demokratikus kapitalizmus” válságának elképzelése ezekben a mobilizációkban az európai értékek visszaállítására irányuló követelés formáját ölti. Így például a DiEM25 önmeghatározása szerint:

„A DiEM25 a demokraták páneurópai, határokon átívelő mozgalma. Úgy látjuk, az Európai Unió ma a dezintegráció jeleit mutatja. Az európaiak elveszíteni látszanak hitüket abban, hogy az európai problémákra európai megoldásokat tudunk találni. Ahogy az EU-ba vetett hit fakul, úgy törnek elő a mizantropia, xenofóbia és toxikus nacionalizmus erői. Ha nem vetünk véget ennek a folyamatnak, az az 1930-as évek világához

vezethet. Ezért fogunk össze, politikai hagyományaink különbségeitől függetlenül, zöldek, radikális baloldaliak és liberálisok, hogy megjavítsuk az EU-t.” (DiEM25 2016)

Ez a követelés egyrészt kritizálja a tagállamokon belüli társadalmi polarizációt és a nyugati és déli tagállamok közti gazdasági-hatalmi különbségeket, másrészt eltekint attól a tágabb folyamattól, amely az EU kialakulását a teljes második világháború utáni felhalmozási ciklus dinamikáiba ágyazta. Ebben a tágabb összefüggésrendszerben elemezve a kortárs mozgalmak által kritizált neoliberális fordulat sajátossága nem az, hogy az EU politikai intézményeit a társadalom demokratikus szolgáltatától a piac antidemokratikus szolgálata felé fordította, hanem a második világháború utáni globális felhalmozási ciklus extenzív és válságfázisai közti olyan átmenet, amely az EU mint a globális felhalmozási cikluson belül az európai tőke érdekeit szolgáló szervezet politikáiból kiiktatta a helyi tömegfogyasztás és piacteremtés elemeit. Bár az európai mozgalmakutatásban az utóbbi elemeket a helyi szociáldemokrata mozgalmak sikerének szokás tulajdonítani (pl. Eley 2002, Ost 2006), e sikereket a mozgalmak erőfeszítésén kívül az is meghatározta, hogy a második világháború utáni ciklus extenzív fázisában az innovációs ciklusok centrumbeli kezdőpontjain lehetséges, s a piacteremtés szempontjából kívánatos is volt a munkaerő nagyobb profitrészesedése. Ez a folyamat adott mértékig valóban a belpolitikai viszonyok demokratizálódását hozta, külső feltételeit tekintve azonban az európai gazdaság globális beágyazottságának nem demokratikus viszonyaiban nyugodott. A második világháború utáni demokratizáció európai hagyományaira történő hivatkozás emellett elfedi a déli és kelet-közép-európai országok európai integrációjának politikai és gazdasági hierarchiáit is. Amikor az EU demokratikus hagyományának visszaállítását követeli, a „demokratikus kapitalizmus” válságáról szóló narratívának ez az aspektusa a kortárs mozgalmi követelésekben egyaránt elfedi e demokratikus hagyomány Európán kívüli, illetve az európai perifériákat illető

kontextusát. Ugyanakkor tény, hogy a jelenlegi politikai küzdelmekben a demokratikus rendszerek létező infrastruktúrája, s a demokratikus értékek erős legitimációja létező politikai erőforrás, amelynek felhasználása hozzájárulhat a válság valós folyamatai között mobilizálódó koalíciók közti erőviszonyok alakulásához.

Ha a privatizáció során a kelet-közép-európai országokba beáramló működő tőke és hitelek a finanszírozás és a perifériákon olcsó munkaerőt kereső ipari befektetések termékei voltak, a keleti tagállamok csatlakozása a „beágyazott neoliberalizmus” időszakában végbement déli csatlakozási folyamatok utáni lépésként jelentette az európai tőke pozícióit védő uniós válságmenedzsmentben. Mint Ban (2017) rámutat, a kelet-közép-európai csatlakozás feltételei e második lépésben keményebbek voltak, mint a déli csatlakozók esetében, s a helyi szociális rendszerek és termelőkapacitások drasztikusabb leépítését jelentették. Ugyanakkor a politikai diskurzusok az EU-csatlakozás témáját a térség egész modern történelmére jellemző felzárkózási ambíciókkal, illetve ezeket a posztiszocialista átmenet horizontjára lefordító politikai szóképekkel kapcsolták össze – így például a „szocializmus” vs. „demokrácia/kapitalizmus” politikai ellentétével, a szocializmus (mint „elmaradottság”) és posztiszocializmus (mint „felzárkózás”) időbeli metaforájával, illetve a régiós függés megváltozását a centrumhoz való felzárkózás ígéretével összekapcsoló „Kelet vs. Nyugat” geopolitikai ellentétével.

A hosszú távú függő fejlődés és a rövid távú régiós és nemzeti állami politikai tájékozódás ezen egymásra rétegződéséből a helyi és transznacionális csoportkoalíciók mentén kialakuló politikai diskurzusokat több kutatás is elemezte. Ilyenek a függő helyzetben történő integráció szimbolikus hierarchiáinak a kulturális internalizációját vizsgáló kutatások (Melegh 2006, 2012, Thorton et al. 2012, Dzenowska 2013, Buchowski 2006, Kideckel 2002, Böröcz 1992, 2006, Kuus 2004, Klumbyte 2009, Zarycki 2009 vagy Arfire 2011), azok az empirikus vizsgálatok, amelyek a nemzeti fejlődés percepciói és a globális fejlettségi hierarchiák percepciói közt meglévő kapcsolatra mutatnak rá (Thorton et al. 2012), az

európai integráció gazdasági, politikai és kulturális dominancia-vizonyait a birodalmiság fogalma felől megközelítő elemzések (Wolff 1994, Bakić-Hayden 1995, Petrović 2008, Todorova 2009, Böröcz és Sarkar 2005, Böröcz 2006, Böröcz és Kovács 2001, Zielonka 2006, Behr és Stivachtis 2015), az integráció hierarchikus terében zajló régiós versengés szimbolikus hierarchiáit elemző kutatások (Bakić-Hayden 1995, Petrović 2008), illetve az európai értékek ideológiai szerepének elemzése az EU-integráció folyamatában – amit Böröcz (2006) „morális geopolitikának”, Arfire (2011) „a második Európa morális szabályozásának” nevezett. Más kutatások az integrációval kapcsolatos ideológiai álláspontok fragmentációját vizsgálták aszerint, hogy az egyes szereplők milyen pozíciókat foglaltak el az integráció hierarchikus terében (Zarycki 2000, Zarycki and Nowak 2000, Szalai 2005, Scheiring 2016, Gagyí 2016). A továbbiakban az 1970-es évek válságától a 2008 utáni mobilizációkig vezető folyamatok magyarországi és romániai konstellációival kapcsolatban hasonló összefüggésekre is kitérek, a rendszerváltás előtti környezetvédő és munkásmozgalmak, illetve a 2008 utáni mobilizációk példáin.

A késő szocializmus integrációs konstellációi Magyarországon és Romániában

Bár a második világháború utáni szocialista iparosítás jellegzetes feszültségei Magyarországon és Romániában egyaránt jelentkeztek, a két ország világgazdasági és geopolitikai integrációja eltérő társadalmi, gazdasági és politikai konstellációkat alakított ki, és részben különböző pályát írt le a szocialista időszak során. Magyarország az 1960-as évekre egyfajta hídpozíciót foglalt el gazdaságilag a KGST és a magasabb technológiájú nyugati gazdaságok között. A Nyugatról importált technológia költségeit a viszonylag olcsó szovjet olaj és nyersanyagok exportjából származó valutával kompenzálta (Vigvári 1990, Gerőcs és Pinkasz 2017). Az 1973-as olajválság nyomán átalakuló cserearányok fel-

számolták ennek a pozíciónak a stabilitását. Abban a reményben, hogy külső források bevonásával Nyugaton is exportképes technológiát tud fejleszteni, s ebből az exportból fedezni tudja a kemény valutában felvett hiteleket, Magyarország kormánya a petrodollárok által felduzzasztott pénzpiacokról hozzáférhető, viszonylag olcsó hitelekhez folyamodott. A nyolcvanas évek elejére az eladósodás mértéke annyira megugrott, hogy a piaci hitelezők kivonták betétjeiket, s a kormány az IMF-hez fordult finanszírozásért. Az 1982-es IMF-csatlakozás után a piacosító reformok fenntartását a Valutaalap hitelkövetelményei is előírták.

Miután a helyi technológiák exportképességéhez fűzött remények nem váltak be, és a Volcker-sokk nyomán a korábban felvett hitelek adósságszolgálati terhei megugrottak, Magyarország gyakorlatilag feladta az importhelyettesítés politikáját, és az exportorientált specializációt és a külső működőtőke-befektetéseket célzó reformokat vezetett be (Comisso és Marer, 1986). Ez a folyamat egyúttal a befektetések és a fogyasztás korábbi szintjének a csökkenését is magával hozta. 1982-re az életszínvonal növekedése megállt. Az IMF-csatlakozás után a hitelfelvétel feltételeként elfogadott követelményeknek megfelelően megindultak az áremelések és a munkaerőpiac flexibilizálása, és ezzel együtt újra megjelent a munkanélküliség (Pittaway 2012). 1982-ben legalizálták a második gazdaság korábban kialakult formáit, hogy ellensúlyozzák az életszínvonal csökkenése miatt kialakuló elégedetlenséget. A második gazdaság legalizálása egyfelől az 1973-as válság és a szocialista utolérő iparosítás kudarca nyomán elinduló megszorítások sorozatának kezdetét jelezte, másfelől az állami és a magánszektorban végzett műszakok kombinálásával a háztartások jelentős része számára időszakos felhalmozási lehetőséget biztosított. Az 1985-ös Plaza-egyezmény után újra megugró adósságszolgálati terhek, s a nemzetközi intézmények befolyásának ezzel párhuzamos megerősödése nyomán rohamléptékben megindult a gazdaság liberalizálása.

Politikai szempontból a desztalinizációt Magyarországon a régióban leginkább liberálisnak tartott reformfolyamat kísérte. Az

56-os forradalom leverése után kiépülő Kádár-rezsim elengedte az erős ideológiai kontroll módszereit. A 68-tól életbe lépő reformfolyamat előkészítése és alkalmazása során a magasan iskolázott középosztálybeli szakértőket a rendszer magas szinten integrálta; a tudástermelés és államigazgatás kiépülő pozícióiba belépve ez a réteg erős szereplőjévé vált a politikai irányításnak. Mint Bockman (2000) kimutatta, az Új Gazdasági Mechanizmus keretein belül kiépülő közgazdasági intézményrendszerben (képzésben, kutatóintézetekben, az államigazgatás ágaiba beépülő szakértői szerepekben) megjelenő szakértői réteg saját érdekekkel és agendával lépett fel a reformfolyamat fölötti intézményes, szakmai és politikai küzdelmekben.

Az államszocialista rendszerek kutatásában ki szokás emelni az értelmiség szerepét abból a szempontból, hogy ennek a rétegnek a rendszer ideologikus jellege miatt fontos és érzékeny szerep jut mind a rendszer legitimációjában, mind annak kritikájában (Konrád és Szelényi 1979, Verderý 1991). A szakértői és értelmiségi tudásformákat és ezeknek a rendszert támogató vagy kritizáló ideológiai aspektusait emiatt is a szocialista rendszerek egyik jelentős elemeként szokás kezelni. Emellett két tényezőt érdemes még említeni, amelyek a szakértői és értelmiségi pozíciókat fontossá teszik a szocialista rendszerekben. Egyrészt a hidegháborús környezetben a szocializmussal szembeni ellenállás vagy kritika bármilyen jelét a helyi jelentőségétől függetlenül is jelentéssel ruházta fel a vasfüggöny másik oldalának politikai kommunikációja. Ebben a folyamatban a kritika iskolázott, kifejtett, expliciten politikai formái előnyt élveztek az ellenállás közvetett, rejtett vagy politikailag nem kifejtett formáihoz képest, amelyek a dominált rétegekre inkább jellemzőek. Másrészt az értelmiségieknek a szocialista rendszerekben játszott szerepével kapcsolatban az ideológiai legitimáció aspektusán túl az államapparátusban elfoglalt pozíciók intézményes jelentőségét is tekintetbe kell vennünk.

A magyarországi szocializmusnak a desztalinizáció után kialakuló modelljére a magasan iskolázott középosztálybeli értelmiségi és szakértői pozíciók szempontjából az ideológiai ellenőr-

zés tompítása és az állami pozíciókba való erős integráció volt jellemző. Más szóval: a középosztályosodás támogatása, amit az állami redistribúció visszasságaira rámutatva Szelényi és Konrád (1979) annak a jeleként olvastak, hogy a munkáshatalom nevében a redistributív hatalom pozícióiba helyezkedve az értelmiség osztályhatalomra tör. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az értelmiségiek és a szakértők által megfogalmazott programok akadálytalanul teljesültek volna, illetve hogy ne alakultak volna ki a szakértői és értelmiségi kritika jól kidolgozott formái. Ellenkezőleg: a szakértők és értelmiségiek rendszerpozíciója szempontjából e kritikák jól kidolgozottságát egyaránt valószínűsíti az, hogy a középosztálybeli integrációt lehetővé tevő gazdasági expanzió a válsággal megakad, hogy az ideológiai elnyomás tompítása miatt a szakértői és értelmiségi kritikák kifejtésére relatíve tág tér nyílik, valamint pedig az, hogy a nyugati irányú eladósodás nyomán elinduló nyitás és a hitelezőknek az adósság volumenével növekvő befolyása megnövelte a politikai kritikák jelentőségét.

Azzal kapcsolatban, hogy az 1970-es évek válsága mindenütt kikezdi a második világháború utáni félperifériás felzárkózási kísérletek helyi politikai legitimációját, Wallerstein (1976) a szocialista és a kapitalista rezsimek esetében egyaránt rákérdez a felzárkózási programokon belüli redistribúció előnyét élvező technokrata rétegek szerepére. Az általa megfogalmazott dilemma szerint a gazdasági expanzió megakadásával a technokrácia mindkét típusú félperifériás rendszerben rendszerkritikus erőként léphet fel, amely az utoléró iparosítás (kudarcos) helyi programjai helyett a centrum modelljeihez történő ideológiai csatlakozást és a centrum gazdasági és politikai befolyása előtti nyitást propagálja. A kérdés Wallerstein szerint az, hogy az adott kormányzatok a helyi munkásokkal szövetkezve megtartják-e politikai erejüket, vagy a reform és a liberalizáció útjára lépnek. Ezt a logikai dilemmát a válság magyarországi és romániai folyamatában a helyi konstellációk eltérései árnyalják.

Ellentétben a desztalinizáció utáni korszak magyarországi modelljével, Romániában a sztálinista korszak elitje a deszta-

linizáció után is megőrizte hatalmát. A desztalinizáció során Gheorghe Gheorghiu-Dej kormánya a sztálinizmus bűneit a párt addigra már marginalizált moszkovita frakciójára hárította, s az 50-es évek után is változatlanul folytatta a központosított importhelyettesítő iparosítás programját (Crowther 1988). Az 1956-os magyar „ellenforradalomra” való hivatkozással Romániában a magyarországival azonos súlyú megtorlások folytak, amelyek a parasztság és a városi kispolgárság ellenállásának a letörését szolgálták, illetve az etnikai kisebbségekkel szembeni nacionalista politikai fordulatot készítették elő (Bottoni 2015: 143–144). A desztalinizációnak ez a modellje az iparfejlesztés sztálini modelljének továbbvitelét a nemzeti érdek diskurzusához kapcsolta. Ebben egyaránt szerepet játszott, hogy a moszkovita frakció vezetői etnikai kisebbségekből származtak, hogy az importhelyettesítő iparosodás gazdasági programja helyben a háború előtt jobboldali ideológiai környezetben fejlődött ki, s hogy Moszkva gazdaságpolitikáját a Dej-kormány Románia nemzeti érdekével (az iparosodás mint fejlesztési cél tekintetében) ellentétesnek ítélte. Mint Ban (2014) kiemeli, a Dej-kormány iparfejlesztő programja a háború előtti protekcionista iparfejlesztés folytatásaként, az utolérő iparosítás már korábban kifejlesztett elvei alapján mondott ellen Hruscsov azon tervének, hogy a KGST gazdasági koordinációján belül Románia az agrárexportőr szerepét töltsse be. Ebből az ellentmondásból kiindulva Gheorghe Gheorghiu-Dej politikája a szovjet függés felszámolására törekedett. Amikor egy nagyobb nemzetközi csapatkivonás keretében a szovjet csapatok 1958-ban visszavonultak Romániából, az akciót Dej a saját függetlenségi politikájának sikereként tüntette fel. 1964-ben az „Áprilisi tézisek” nevű dokumentumban a Román Munkáspárt egyenlő jogokat követelt minden kommunista párt számára, ezzel nyílt ideológiai konfliktust vállalva Moszkvával. A kubai rakétaválság idején Románia nyíltan konfrontálódott a Szovjetunióval, s a Kína és a Szovjetunió konfliktusa során nem szakította meg kínai kapcsolatait, Kína pedig támogatta Románia „nemzeti függetlenségi törekvéseit” (Crowther 1988: 58–62).

Románia volt az első szocialista ország, amely diplomáciailag elismerte Nyugat-Németországot, s a hatnapos háború idején az egyetlen, amely nem szakította meg diplomáciai kapcsolatát Izraellel. Függetlenségi gesztusai miatt a nyugati hatalmak számára Románia jelentős partnerré vált, mint a szovjet blokkon belüli potenciális szövetséges. Miután Románia 1968-ban elítélte Csehszlovákia megszállását, Nixon elnök Bukarestbe utazott, így Románia lett az első szocialista ország, ahol amerikai elnök hivatalos látogatást tett.

Az ötvenes évek végén elinduló iparfejlesztési hullám ezen körülmények között a térség más országaitól eltérően a szovjet energia- és nyersanyagimport helyett elsősorban a nyugati, majd később harmadik világbeli országokkal való gazdasági együttműködésen alapult. 1958-at követően a szovjet külkereskedelem aránya a román gazdaságon belül csökkent, míg a nyugati technológiai import, s ezzel párhuzamosan a Nyugatra irányuló nyersanyag- és agrárexport növekedett (Lavigne 1991). A hatvanas években (a régió több más országához hasonlóan) Románia technológiai együttműködéseket, kereskedelmi egyezményeket, közös vállalkozásokat indított el nyugati partnerekkel. 1972-ben, Magyarország belépése előtt tíz évvel lett a Nemzetközi Valutaalap (IMF) tagja, és 1971-ben az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezményé (GATT). 1975-ben az USA Romániát is besorolta a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt élvező országok közé. Az ipari kapacitások volumene 1955 és 1965 között háromszorosára nőtt (Crowther 1988: 68).

Az extenzív iparosítás gazdasági és politikai korlátainak a meghaladására a Szovjetunió 1965-ös korrekciós reformja után a hatvanas évek második felében az egész szocialista térségben reformfolyamatok indultak el. Ebben a folyamatban Magyarország és Románia erősen eltérő utat követett: míg a magyarországi Új Gazdasági Mechanizmus a leginkább piacosító jellegű reform volt a térségben, Románia a reformhullám liberalizáló irányával ellentétben az erőltetett iparosítás tervutasításos rendszerét erősítette meg.

Crowther (1988) hangsúlyozza, hogy a szovjet katonai kivonulás a pártot az államszervezet és a katonaság fölötti erős kontroll kiépítésére sarkallta. Egyrészt azért, mert a térség többi országától eltérően nem számíthattak a szovjet katonaság segítségére az esetleges népi elégedetlenséggel vagy konkurens elitfrakciókkal szemben, másrészt azért, mert a Szovjetuniót első számú katonai fenyegetésként tartották számon. Az 1964-es „Áprilisi téziseket” követően megszűnt a szovjet ellenőrzés a román állambiztonság fölött (Bottoni 2015: 162). A katonaság egyfelől a nemzeti függetlenség ideológiájának egyik fő hivatkozási alapjává vált, másfelől pedig a saját népessége fölötti kontroll kiemelt eszközévé. A Dej után 1965-ben hatalomra kerülő Nicolae Ceaușescu politikája egyrészt a szovjet helyett nyugati együttműködésre alapozó központosított iparosításra épült, másrészt a gazdasági, politikai és katonai hatalom erős centralizálására. 1965 és 1969 között Ceaușescu átszervezte az ország területi igazgatását, s egy erősen hierarchikus és függő káderstruktúrát alakított ki.

A centralizáció politikájához tartozott a desztalinizációt követő romániai modell egyik sajátos eleme: a térség többi országától eltérően Ceaușescu nem kötött szövetséget az iskolázott középosztállyal, s olyan hatalmi rendszert igyekezett kiépíteni, amellyel az értelmiséget és a szakértőket megkerülve közvetlenül kormányozhat. Hatalomra kerülésekor Dej közvetlen környezetének legyőzéséhez és a legitimáció megszerzéséhez gesztusokat tett a bürokrácia második vonala és az értelmiségiek felé, időszakosan megnyitva a szakmai és adminisztratív karrierutakat (Tismăneanu, 2005). Az iparosítás gyorsulásával a diplomás munkahelyek száma is növekedett (Petrovici 2006). Az értelmiség és technokrácia azonban Romániában nem növekedhetett a hatalomban részt vevő réteggé. Ceaușescu 1967-es reformprogramja még az iparosítás extenzív modelljéről az intenzív modellre való áttérésnek a menedzserek és technokraták által is támogatott javaslatát tartalmazta, ami nagyobb befolyást biztosított volna a szakértőknek a gazdasági folyamatokra. 1969-re azonban a reform a sztálini erőltetett iparosítás programjához tért vissza, s egyúttal a

gazdasági az adminisztratív elitek és középvezetők elleni támadás eszközekévé vált. Ellentétben a magyarországi folyamattal, ahol az Új Mechanizmus a technokrácia hatalomnyerésével járt (Szalai 1995, Szelényi 1998, Bockman), a romániai reform az iparosítás központi tervutasításos modelljének a megerősítésével a technokráciának kizárólag végrehajtó funkciót engedett, s ebben a funkciójában a rendszerszintű hibák bűnbakjaként használta fel (Paști 1995).

Crowther úgy értelmezi ezt a folyamatot, hogy a szocialista fejlesztés nyomán kialakuló szakértői rétegek a hatvanas évekre erősödtek meg, és váltak olyan privilegizált csoporttá, amely saját követelésekkel léphetett fel az államigazgatásban. Az extenzív növekedésről intenzívre való átmenetnek a menedzserek által támogatott politikája azonban egyrészt veszélyeztette a szovjet támogatás nélkül a hatalom megtartására törekvő rezsim pozícióját. Másrészt a hatvanas évek második felében végrehajtott ötéves terv az eredetileg az ipar, a mezőgazdaság és a fogyasztás területén egyaránt növekedést tervező kezdeti elképzelések helyett a mezőgazdaságban és fogyasztásban csökkenést hozott, míg az iparban az előirányzottnál erősebb növekedést. Amikor az ipari termelés növekedése (ami az utoléró iparosítás modellje szerint a nemzetközi piacon való versenyképesség elsődleges követelménye volt) akadályokba ütközött, a romániai rezsim jó pillanatnyi geopolitikai pozíciója, erős centralizációra építő belső hatalmi pozíciója, és a technokrácia pozíciójának viszonylagos gyengesége a reformfolyamat elakadásának kedvezett. Románia a hatvanas évek után is az erőszakos felhalmozás centralizált módszerét követi, amely a hatalom erős központosításával, a népesség jelentős része számára egyre inkább nehezedő életkörülményekkel, és a vidék olyan erős kizsákmányolásával jár, ami a hetvenes évek végére a vidék elnéptelenedését (a férfi vidéki munkaerő erőteljes hiányát) okozza (Crowther 1988: 66–78).

Amellett, hogy ez a modell egy nagyon szűk és a többi társadalmi csoporttól elszigetelt elit kezében összpontosította a hatalmat, s a szocialista fejlesztés által létrehozott új rétegek (kollekti-

vizált parasztság, ipari munkásság és iskolázott középosztály) igényeit kevésbé elégítette ki, a társadalmi elégedetlenség kezelésében a szakértői és értelmiségi káderek elidegenítésének külön szerepet juttatott. A középszintű apparátus ellen 1969-ben elindított támadásokat a kora hetvenes évek „kis kulturális forradalmának” kampányai kísérték, amelyek a kulturális és technokrata értelmiséget egyértelműen a szocialista fejlődés akadályaként, sőt, arra leselkedő veszélyként ábrázolták (Chiot 1978: 485). E politika jegyében a hetvenes évek elejének reformjai több ezer embert áthelyeztek adminisztratív pozíciókból a termelésbe, szűk ideológiai ellenőrzés alá vonták a kulturális intézményrendszert, s a párton belül lefokozták az értelmiségieket és támogatóikat (Crowther 1988: 98). Az erős ideológiai kontroll fenntartása és a szakértők és értelmiségiek marginalizálása lehetetlenné tette, hogy Romániában az értelmiségi kritikának olyan kiterjedt formái jöjjenek létre, mint Magyarországon vagy Lengyelországban (Verdery 1991). A centralizáció értelmiségi- és szakértőellenes politikájával párhuzamosan a rezsim a nép politikai inklúziójának olyan szimbolikus eszközeit sorakoztatta fel, mint a jugoszlávai munkás-önigazgatás modellje alapján létrehozott Dolgozók Tanácsai (amelyek nem rendelkeztek valós döntési kapacitással), a Nagy Nemzetgyűlés létrehozása, különböző tömegrendezvények, az Ortodox Egyházzal való együttműködés, vagy a vezetőhöz és családjához való viszony közvetlenségét megjelenítő események megrendezése. Ezeket a gazdasági hanyatlás későbbi éveiben az ostromretorika, a magyar kisebbség teljes kulturális felszámolását célzó intézkedések és a nemzet túléléséért való áldozathozatal diskurzusai egészítették ki (Gabanyi 2000, Novák 2015). Ezek között a körülmények között az értelmiségiek körében a relatív depriváció élményének mértékét mutatja, hogy 1970-es, 80-as évek fordulójára az értelmiségi és szakértői pozíciókban dolgozók elégedettsége a jövedelemmel, munkahelyi előremenetellel, mindennapi munkakörnyezettel, életszínvonallal, jövőbeli lehetőségekkel, vagy a társadalmi integráció fokával alacsonyabb volt, mint a legalacsonyabb beosztású kétkezi munkásoké (Chelcea 1979: 97, Zamfir 1984: 158–179).

A 70-es évek második felére az iparosítási erőfeszítés olcsó agrármunkaerő-hátterének a kimerülése és az ebből fakadó munkaerőhiány eléri a korábban erősebb iparral rendelkező kelet-közép-európai gazdaságok 1950-es évekbeli megtorpanásához hasonló állapotot. Ennek következtében az ipari növekedés lelassul, a munka javadalmazása csökken. A termelés növekedését törvényi eszközökkel és átszervezéssel igyekeznek elérni, ami növeli a munkások elégedetlenségét. A munka termelékenység is csökken, a vállalatok egyre nagyobb hiányokkal küszködnek. A romániai olajkitermelés, ami az 1973-as válság hatásainak elhárításában kulcsszerepet játszott, 1977-ben tetőzik. Ennek hatását egyrészt a belső ipar is megérzi, másrészt az olajválság nyomán átalakuló cserearányok Románia esetében is kereskedelmi hiányhoz vezetnek. Ennek kompenzációjára a hetvenes évek közepétől a kereskedelmi politikát a nyugati gazdaságok helyett a fejlődő országok gazdaságai felé irányítják, ahonnan kemény valutában tudnak bevételhez jutni. A harmadik világba irányuló kereskedelem a nyugati országokkal folytatott kereskedelem deficitjét hivatott kompenzálni: Románia a fejlődő országokba ipari termékeket exportál nyersanyagért cserébe, míg a nyugati országokba nyersanyagot és mezőgazdasági termékeket ipari termékekért cserébe. A kereskedelmi kapcsolatok kiszélesítése és a fejlődő országokkal együtt elindított közös vállalkozások mellett ez a váltás a külpolitikában is erősen megjelenik. Ceaușescu 1972-ben Romániát „szocialista fejlődő országgá” nyilvánítja, s a különböző nemzetközi testületekben eszerint igyekszik fellépni. A válságot e kompenzációs politikák az 1980-as évek elejéig odázzák el.

A kereskedelmi hiány növekedése (amelyhez hozzájárul az energaintenzív iparba való befektetések fenntartása az olajimport drágulása mellett, és az Iránnal és Irakkal kötött olajbarterek leállása a háború miatt), valamint a korábban felvett hitelek kamatainak megugrása a Volcker-sokk nyomán 1981-re veszélyeztetik Románia adósságszolgálatát; a válság kezelésére 1981-ben IMF-hitelt vesz fel. A hitel feltételei közé tartozik, hogy az indusztrializáció mértékét visszafogják, és megnöveljék a mezőgazda-

ságba irányított befektetéseket (a hatvanas évek elejének szovjet követeléséhez hasonlóan). Pár hónapon belül az IMF leállította a hitelezési folyamatot, mert Románia nem teljesítette a gazdasági teljesítményre vonatkozó követelményeket. Hogy elkerülje azt a helyzetet, hogy egy újabb hitelcsomagért cserébe a lengyelországihoz hasonló gazdasági reformok bevezetésére kényszerüljön, Ceaușescu egy szélsőséges megszorítócsomagot indítványozott, amelyet az IMF elfogadott. A csomag az import és az életszínvonal drámai csökkentését és az export növelését írta elő. Az importhelyettesítő iparosítás erőfeszítéseit nem vágták vissza, a súlyosbodó hiányok miatt azonban az ipari termékek alacsony minőségűek és versenyképtelenek maradtak (Ban 2012). 1982 végén Ceaușescu Románia minden adósságának visszafizetését hirdette meg. Az intézkedés a külső hitelezők politikai befolyásának a kiküszöbölését szolgálta. Az 1980-as évek adósságválságára adott román válasz látszólag ismét a magyar integrációs folyamat ellentéte: a hitelek nyomán egyre inkább liberalizálódó magyar gazdasághoz képest Romániában az 1980-as éveket a szélsőséges megszorítások, a centralizáció politikájának erősítése, az iparosítási erőfeszítés fenntartása és a nyugati hitelezők befolyásától való függetlenség igénye jellemzi. 1987-re Ceaușescu leállította a gazdasági adatok kommunikációját (ami a hitelfelvétel feltétele volt), arra hivatkozva, hogy Romániának nincs szüksége többé nyugati finanszírozásra.

A Ceaușescu-korszak értelmezéseiben nagy szerepet tulajdonítanak a diktátor személyes tulajdonságainak és ambícióinak. Ezt az értelmezést a személyi kultusz politikája is alátámasztani látszik. Ban (2014: 81) az iparosítás programjának fenntartását a szélsőséges megszorítások mellett a rezsim sajátos neosztálinista ideológiájának a következményeként értelmezi. Ugyanakkor a rezsim tulajdonságait a külső tényezőkkel való kapcsolat szempontjából is érdemes elemezni. Crowther (1988) a diktatúra késői formáját vizsgálva azt hangsúlyozza, hogy a rezsim politikái szorosan megfelelnek azoknak a követelményeknek, amelyek között az adott világgazdasági pozíciójában a hatalmát megőrizheti. Ebből

a szempontból a Ceaușescu-rendszer politikai döntései a második világháború utáni felzárkózó erőfeszítések tipikus ellentmondásai közt kifejlődő helyi integráció külső és belső adottságait tükrözik.

A nyolcvanas éveket a szélsőséges megszorítások mellett az elnyomás szigorítása jellemezte. Bár a titkosrendőrségnek a munkáslázadások letörésében is szerepe volt, mint Poenaru (2013) kiemeli, a Securitate aktivitása elsősorban az értelmiség és a technokrácia ellenőrzésére koncentrált. A gyakori zaklatások és az intézményes és politikai marginalizáció ennek a rétegnek a tapasztalatában a rendszer egyre erősödő nemzeti populista szölamaihoz kapcsolódtak. Annak ellenére, hogy a fizikai munkások nehezebb körülmények között dolgoztak, lázadásaik súlyos megtorlásokkal jártak, és a forradalomban egyaránt részt vettek, az az értelmiségi tapasztalat, hogy a kommunizmus a diktatúra értelmiségellenes szövetségét jelenti az alsó rétegekkel, a rendszer-váltás utáni politikai élet fontos tényezője maradt.

Integrációs konstellációk és társadalmi mozgalmak: néhány kapcsolódási pont

1. Magyarországi környezetvédő mozgalmak és romániai munkásmobilizációk a késő szocializmus éveiben

A világgazdasági és geopolitikai integráció fent felsorolt sajátosságai a késő szocialista időszakban kialakuló helyi mozgalmak körülményeire is rávilágítanak. Magyarországon a hetvenes évektől megerősödő környezetvédő mozgalom által kritizált ügyek a szocialista iparosítás válságfázisának magyarországi konstellációjába illeszkednek. Az egyik ilyen ügy a bős–nagygyarosi vízlépcső terve, amit eredetileg az 50-es években dolgoztak ki az iparosítás miatt megnövekedő energiaigény kielégítésére. A tervet az 1973-as olajválság hatásai újra aktuálissá tették, amikor az olcsó szovjet olajimport hiányában az energia a gazdaságpolitika egyik fő problémájává vált. Az energiaimport súlyos

teherként nehezedett a technológiaiimport és adósságszolgálat követelményei miatt keményvaluta-hiánnyal küzdő gazdaságra. A bős–nagyymarosi vízlépcső a beruházás elleni tüntetések szimbolikus narratíváiban úgy szerepelt, mint a központi tervezés logikájából következő agresszív, megalomán projekt, amely veszélyezteti a természeti és a társadalmi élet szövetét (pl. Bossányi 1989, Pajkossy 2006). Az ökológiai rendszerek finom egyensúlyát a környezetvédő mozgalom a mesterséges, merev és erőszakos központi tervezés rendszerével állította szembe, amelyet a hatalomvágy motivációja táplál. A magyar gazdaság világgazdasági integrációjának pillanatnyi adottságait nézve azonban a vízlépcső tervét a belső hatalmi harcok mellett a világgazdasági integráció adottságai is motiválták.

A környezetvédő mozgalom kritikájának másik kiemelt tárgya a vegyi hulladék volt, amelyet nem megfelelő védelem mellett, veszélyes formában tároltak, lakott településekhez közel. A mozgalom narratívájában (és nemzetközi kommunikációjában, Gille 2007) a vegyi hulladékok veszélye a szocialista rendszer felelőtlenségéből fakad az állampolgárok és a természet iránt. A világgazdasági integráció szempontjából a vegyi hulladékok felhalmozódása a szocialista időszak második felében a költségvetési hiány, az exportkényszer és a keményvaluta-hiány körülményeiből fakad. Egyrészt ezekből a feltételekből fakadóan a korszerű szemétkézelési eljárásokba való befektetéshez hiányoznak a kapacitások, másrészt pedig a veszélyes hulladékokkal járó, olcsóbb, de exportképes technológiák alkalmazását az exportkényszer és keményvaluta-hiány fűti. A veszélyes hulladékok a világgazdasági integráció növekvő nyomása alatt halmozódnak fel, ahogy a magyar gazdaság alacsonyabb költségáron igyekszik nyugati exportlehetőségekre szert tenni. Ennek a relációnak beszédes példája Gille Zsuzsa (2007) szemétkézelés-rezsimeket elemző kutatásában a Budapesti Vegyiművek által osztrák importra gyártott TCB. Ez egy erősen toxikus anyag, az úgynevezett Agent Orange növényvédő szer egyik összetevője, amit a vietnámi háború alatt az amerikai katonaság biológiai fegyverként használt. Mint

Gille rámutat, a TCB éppen mérgező jellege miatt jelenthetett a keményvaluta-hiánnyal küszködő, de nyugati exportra alkalmas termékekben szűkölködő ország számára exportlehetőséget. Végül, ez az olcsóbb és veszélyesebb, exportra termelő vegyipar a világgazdasági versenyen belül versengésben állt olyan országok exportkínálatával, amelyek ugyancsak a környezeti költségek lefaragásával igyekeztek exportlehetőségekre szert tenni, ami további nyomást jelentett a környezetvédelmi befektetésekre. Ahogy a gazdaságirányítás perspektívájából Breitner kifejti:

„Exportárainkban ezeket a szempontokat nem lehet érvényesíteni. Sőt, az utóbbi években az arab országokban jelentős, kőolaj-, illetve földgázbázisra alapított ipari kapacitások jöttek létre, és ezek a termékek versenytársként jelentkeznek a nemzetközi piacokon. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy ezekben az országokban a környezetvédelmi szempontokat még nem nagyon veszik figyelembe, tehát így ajánlati áraikat alacsonyan tudják megszabni. Sok esetben ezért is vagyunk képtelenek külföldi eladásainknál a környezetvédelemből adódó többletköltségeket realizálni” (Breitner 1977: 3)

A környezetvédő mozgalom Magyarországon fontos szerepet töltött be a szocialista rendszer erősödő bírálatában, és a rendszerváltást előkészítő tiltakozások fontos elemévé vált (Szirmai 1999, Romsics 2003). Ebben a folyamatban a környezetvédelem ügye a nyugati, fejlettebb technológiák követésének igényével és a szocialista rendszer elmaradottságának a kritikájával kapcsolódott össze egy olyan narratívában, amely szerint a szocialista rendszer felszámolása egyúttal a nyugati környezetvédelmi normákhoz való felzárkózást is lehetővé teszi. A világgazdaságban elfoglalt integrációviszonyai szempontjából azonban mind a dunai vízlepcső, mind a vegyi szennyezés problémája egyaránt a nyugati tőke és technológia világgazdasági pozíciójához képest alárendelt helyzetből következett, amely viszony a rendszerváltás folyamatában is meghatározó maradt.

A környezetvédelmi beruházások ügye a rendszerváltás folyamatában egyfelől a nyugati technológiák importjával, másfelől a helyi, alacsonyabb szintű technológiák piacának felszámolásával kapcsolódott össze. Erre példa a skandináv országok által alapított NEFCO kockázati tőke csoport, amely ökológiai befektetésekre alakult Kelet-Közép-Európában, vagy a Kemira-Trabant-Wartburg közös vállalat, amelynek eladásait a kétütemű motorok betiltása után állami támogatások segítették. A vegyi hulladékok körüli konfliktusok szerkezete ugyanennek a folyamatnak a nyomán átalakult: a privatizáció és a működőtőke-befektetések korszakában a helyi vegyihulladék-lerakatok ügye a nyugati cégek által Magyarországon megépített hulladékégetők ügyévé vált, amelyek nyugati országokból származó hulladékot is égettek. A hulladékégetők körüli vitákban a befektető cégek a helyi veszélyeshulladék-lerakatok állapotára hivatkozva a környezetvédelem magasabb szintű, nyugati eszközeinek a meghonosítását ígérték, míg az így kiépült hulladékégetők káros hatásai újabb helyi konfliktusokat indítottak el (Gille 2007). Ezt a folyamatot, amely a nyugati környezetvédelmi standardokhoz való felzárkózás helyett újabb környezeti problémákat generált, a környezetvédő mozgalom a kilencvenes években a „vadkapitalizmus” és az „ökokolonializmus” fogalmaival ragadta meg (Harper 2006). A környezetvédelmi problémák a rendszerváltás és privatizáció időszakában nem a nyugati modellek utolérése felé mozdultak, hanem a dominált pozícióban való világpiaci integráció belső viszonyainak az erősen hierarchikus átalakulása szerint oszlottak el.

Egy 1989-es cikk (Tanács 1989) sorra veszi egy vegyihulladék-lerakat történetének egymásra következő elemeit: a szocialista vegyipari cég tőkeszegénységét, amely lehetetlenné tette a környezetkímélőbb technológiai fejlesztéseket, a nyugati befektetésekkel létrehozott veszélyeshulladék-égetők tevékenységét, amelyek nem számolják fel a szennyezés problémáját, a privatizáció alsóbb szegmenseiben folyó informális kereskedelmet, valamint a gazdák és a napszámosok közt a nagyipari mezőgazdaság összeomlásával párhuzamosan kialakuló új hierarchiát. A cikk alábbi részlete jól

illusztrálja a különböző társadalmi pozíciók viszonyát a környezeti veszélyekhez az így kialakult helyzetben:

„a talaj felszíni rétegét, amelyen évekkel ezelőtt vegyi hulladékokat égettek, most összekaparták, és Dunaújvárosból ide szállított elemes betongarázsokba rakták. Azokat a hordókat viszont, amelyekből annak idején égetés előtt kiöntötték a mérget, olcsó áron eladták a környékelieknek, akik azóta pálinkafőzésre való cefrét és törkölyt tartanak benne. [...] Egy Szekszárdról Kiskőrösre került alkohológus főorvosnő csodálkozva fedezte föl, hogy a kiskőrösi alkoholisták mennyivel hamarabb leépülnek, mint a szekszárdiak. [...] Vizsgálni sem könnyű a mérgező pálinkákat, hiszen akadályba ütközik a mintavétel. Ezt az italt ugyanis főként a szőlősgazdák által foglalkoztatott új napszámosréteg szükségleteire állítják elő.”

Míg Magyarországon a késő szocializmus legismertebb mozgalma a környezetvédelmi mozgalom volt, Romániában a szocializmus utolsó évtizedeiben a legerősebb ellenzéki megmozdulások a bányászatban és iparban dolgozó munkásoké voltak. Ezek közül a legnagyobb a Zsil-völgyi bányászok 1977-es sztrájkja volt (Deletant 1995, Rus 2007). 1979-ben húsz alapító taggal megalakult a Romániai Dolgozók Szabad Szakszervezete. Miután alapító nyilatkozatát felolvasták a Szabad Európa Rádióban, a tagok száma 2400-ra duzzadt. A szakszervezet a romló életkörülmények és munkakörülmények ellen és a munkások érdekképviseletének elnyomása ellen kívánt fellépni. A kezdeményezést gyors és kemény megtorlások követték – több száz embert érintő letartóztatási hullám, zaklatások, fizikai erőszak, pszichiátriai elzárás, száműzetés, börtönbüntetések (Karatnycky et al. 1980: 80). 1986–87-ben kisebb konfliktusok sorozata robbant ki több gyárban országszerte. A folyamat a brassói ipari munkások 1987-es sztrájkjában tetőzött, amit hasonló megtorlások követtek.

Az 1977-es Zsil-völgyi sztrájk esetében a tiltakozás közvetlen kiváltó okai között volt a túlórák bevezetése az 1977-es földren-

gés utáni újjáépítés miatt, az, hogy e túlórák mellett továbbra is elvárták a tervszámok túlteljesítését, illetve a nyugdíjrendszer átalakítása, amely szerint a rokkantnyugdíjasok nem dolgozhattak fizetésért, a bányászok nyugdíjkorhatára emelkedett, a napi munkaórák számát pedig 6-ról 8-ra emelték (Rus 2007). A sztrájkot közvetlenül megelőző intézkedések ugyanakkor csak növelték azt a nyomást, amely az erőltetett iparosítás erőfeszítésének fenntartása miatt az 1973-as olajválság és az extenzív fejlődés kifulladásá után a bányászokra nehezedett. Az olajimport kényszerét (és ezzel az eladósodás ütemét) enyhítő belső energiatermelés az iparosítási erőfeszítés fenntartásának egyik sarokpontját jelentette. A bányászokra háruló nyomást ezen a helyzeten belül inkább az erőszak, mintsem a jövedelmezés módszerével kezelték, miközben az életszínvonalat országosan az ipari befektetések javára csökkentették.

1977. augusztus elsején 35 000 bányász abbahagyta a munkát, és azt követelték, hogy Ceaușescuval személyesen tárgyalhassanak a követeléseikről. A következő napon a Politbüro két magas rangú tagja jelent meg a helyszínen, a munkaügyi miniszter és a Minisztertanács helyettes titkára, aki maga is bányász háttérrel rendelkezett. A bányászok a küldötteket túsul ejtették, és Ceaușescu személyes jelenlétét követelték. Augusztus harmadikán Ceaușescu valóban megjelent, fekete-tengeri nyaralását félbeszakítva. A bányászok a rezsim populista legitimációs ideológiájába illeszkedő „Ceaușescu és a nép!” szlogennel, illetve a párt történeti narratívájában előkelő helyen szereplő 1929-es lupényi sztrájkra emlékező „Lupény 29!” szlogennel üdvözölték. A rezsim legitimációs ideológiájának ez a megidézése az alkupozíció javítását szolgálta; az alkunak azonban a fenyegetés is része volt. Az elnök a dühös tömeg gyűrűjében fizikai biztonsága miatt aggódva ígéretet tett a helyzet radikális jobbítására, és arra, hogy nem lesznek megtorlások (Deletant 1995: 243–245, Gosu 2007). A hibákért a középvezetést tette felelőssé. A rezsim legitimációs technikájának ez a taktikája jól rezonált a munkáshatalom szólamaival éles ellentétben álló hierarchia közvetlen tapasztalatára, amit a bányászok

a „le a kommunista burzsoáziával!” antibürokratikus szlogenben fogalmaztak meg (Cesereanu 2004). Az elnök és a bányászok szövetségének ez a látszata nem tartott sokáig; távozását több ezer katona bevonulása, a titkosrendőrség jelenlétének fokozása és erőszakos kihallgatások kísérték. A sztrájk fő szervezőit pár héten belül eltűntté nyilvánították; sokan kórházba vagy pszichiátriára kerültek, másokat börtönbe vagy munkatáborba küldtek. 4000 bányász elvesztette állását, több száz családot az ország távoli régióiba deportáltak (Cesereanu 2004, Rus 2007, Varga 2011, 2013). A munkakörülményekkel és élelmiszer-ellátással kapcsolatos engedményeket az ellenállás sikeres megtörése után visszavonták.

Az 1986–87-es megmozdulások a Zsil-völgyiekhez hasonló módon egyrészt arra reagáltak, hogy az iparosítási erőfeszítések fenntartása érdekében nőtt a munkaerőre nehezedő nyomás, másrészt arra, hogy a nemzetközi hitel visszafizetése céljából drasztikus megszorításokat vezettek be. Az 1982-ben elindított hitel-visszafizetési program részeként a mezőgazdasági termékek nagy részét az exportba irányították, ami súlyos élelmiszerhiányhoz vezetett. Az 1987-es kolozsvári és tordai megmozdulások során a munkások azzal indokolták a munka letételét, hogy élelmiszerért kellett sorban állniuk (Gabanyi 1987). A tüntetéseket ugyancsak a csillapító és megtorló intézkedések kombinációjával kezelték: a brassói sztrájk után rövid távon megnövelték az élelmiszer-ellátást a nagyobb ipari központokban, ugyanakkor több száz embert letartóztattak, megkínóztak, deportáltak, többen nyomtalanul eltűntek (Oprea és Olar 2003).

A magyarországi környezetvédelmi mozgalom és a romániai munkásmegmozdulások fenti rövid összefoglalói arra mutatnak rá, hogy az egyes mozgalmak tulajdonságai nemcsak a szocialista rendszerek általános sajátosságaiból fakadnak (mint amilyen a központi tervezés vagy a politikai szabadság hiánya), s nem is csak a nemzeti fejlődés sajátosságaiból, hanem a világ gazdasági integráció politikai, gazdasági és társadalmi konstellációinak az 1973-as válság után átalakuló viszonyaiból is. Ezeknek a viszonyoknak a figyelembevétele segíthet abban, hogy adott mozgal-

mak és mozgalmi környezetek sajátosságait ne csak helyi specifikumként lássuk. A fenti két esetben a világgazdasági integráció konstellációinak vizsgálata rámutat arra, hogy a világgazdaság átalakulásának, s ezen belül a szocialista rendszerek válságának nagyban hasonló körülményei között miért éppen a dunai vízlépcső energiaberuházása, az olcsó technológiával exportra termelő vegyipar mérgező hulladéka, a szénbányászokra nehezedő munkaterhelés, vagy az alapvető élelmiszerek hiánya válik a helyi tiltakozások kiváltó okává. Természetesen, mint minden külső feltétel, ezek a körülmények sem magyarázzák meg a mozgalmak történetének pontos alakulását, amelyben a mozgalmárok saját cselekvésének és a történeti kontingenciáknak egyaránt szerepük van. Az integrációs konstellációk elemzése azonban a körülmények tágabb összefüggésein mégis rámutathat az ellenállás ágenciájának és taktikájának feltételeire is, valamint azoknak a feltételeknek az alakulására, amelyek mentén a késő szocialista ellenállási mozgalmak a rendszerváltás utáni társadalmi emlékezet részévé válnak.

Azt, hogy a 70-es és 80-as évek legnagyobb tiltakozásai Romániában a szénbányászok és az ipari munkások körében robbantak ki, nemcsak az valószínűsítette, hogy ezekre a csoportokra az iparosítási erőfeszítés válsága erős nyomást helyezett, hanem az is, hogy ezek a szektorok kulcsfontosságúak voltak az erőfeszítés fenntartásában. Ez a munkakövetelmények növekedésén kívül az ennek a fajta munkának a jelentőségét hangsúlyozó szimbolikus kampányokban is kifejeződött. Az iparosítási erőfeszítés fenntartásáért hozott áldozatokat ezekben a kiemelt szektorokban a bérek és támogatások terén is jutalmazták, bár ezek a privilégiumok az életszínvonallal együtt az 1970-es évektől erodálódtak. Ceaușescu politikai stratégiája a szakértők marginalizálása mellett a dolgozókkal kötött szimbolikus szövetségen is nyugodott, amelynek nevében az „autonómia” és „konzultáció” különféle intézményeit alakította ki. A döntéshozást ezek valójában nem befolyásolták, de a körük épülő kampányok a dolgozók gazdasági és politikai jelentőségét hangsúlyozták. Hosszú István visszaemlékezésében

arról beszél, hogyan hivatkozott ezekre a kampányokra a Securitate kihallgatásain:

„Csak nézett rám, mint a hülyére. Hogy én ezeket a nem éppen súlytalan vádakát csak ilyen könnyedén vállalom!

– Hosszú elvtárs, mégis, hát milyen magyarázatot tud adni, hogy tud erről elszámolni?

– Egyszerűen – mondom. – Könnyű a dologom: csak a főtitkárnak a IX. kongresszuson elhangzott szavait kell idéznem. [...] a főtitkár mindenkit bátor szókimondásra biztatott, a problémák őszinte feltárására. Így beszélt a főtitkár; de szerintem ahhoz, hogy mindez igaz legyen, ne csak szóvirág, be is kellene bizonyítani a gyakorlatban a főtitkár igazát. Ezt nem csak mondani kell, valóra is kellene váltani az ígét!” (Csalog 1989)

A munkásmegmozdulások a maguk részéről igyekeztek felhasználni a rezsim ideológiai legitimációjában rejlő erőforrást. Ez a stratégia nemcsak a Ceaușescu-rezsim expliciten technokrácia-ellenes populizmusára épült, hanem a magas rangú kommunista vezetővel való közvetlen alku hosszabb távú hagyományára is. A munkáselegetlenség kezelésében az 50-es évek óta fontos szerepet játszott, hogy az erősebb szervezettel és strukturális befolyással bíró üzemekben megjelenő sztrájkok esetén a párt az adott üzemből és munkásszervezetből származó magas rangú kommunista vezetőt küldte el tárgyalni, aki helyben az adott üzem munkássága és a párt közti személyes közvetítőként lépett fel, gyakran speciális előjogokat ígérve. A lecsendesítésnek ezt a technikáját az engedmények különböző változatai mellett általában represszív intézkedések követték. Ennek ellenére a magas rangú vezetővel mint közvetítővel való tárgyalás technikáját a sztrájkolók maguk is bevetették, sőt gyakran ők maguk kezdeményezték. A Zsil-völgyi munkásmegmozdulásokkal kapcsolatban ennek a mintázatnak az elemeit az 1977-es sztrájk mellett 1972-ben, 1980-ban és 1981-ben is megtaláljuk. Gheorghiu-Dej esetében hasonló doku-

mentumokat találunk 1952-ből vagy 1957-ből, amikor Dej, aki mozgalmi karrierjét a román vasutak griviței műhelyében szervezett sztrájk szervezésével alapozta meg 1933-ban, személyes közvetítőként lépett fel az elégedetlenkedő vasúti munkásokkal szemben (Gagyí 2015c). 1957-ben, amikor a Grivița munkásai amiatt tiltakoztak, mert a terv nemteljesítése miatt visszavágták az alapbért, Dej taktikájával kapcsolatban a Szabad Európa Rádió informátora a következő beszélgetésről számolt be:

„Dej a problémákért a rossz szervezést tette felelőssé. A forrásunk megkérdezte a vele lévő hivatalnokot, miért nem tesznek valamit magával az elégedetlenségnek az okával kapcsolatban, azaz miért nem változtatják meg a kollektív szerződést. A román hivatalnok mosolyogva válaszolta: Akkor Gheorghiu-Dej nem lehetne többé a vasutak atyja, és örökre elvesztené azt a népszerűséget, aminek ma örvend a műhelyekben?” (HU OSA 300-60-1: 424)

Az idézet jól érzékelteti, hogy a vezetővel való személyes kapcsolat taktikája a hatalom szerkezetében foglalt pozíciók és mozgáster meghatározottságaihoz illeszkedik mind a munkások, mind a vezetők részéről. A konfliktuskezelésnek ezt a mintáját a helyi munkásmozgalmakról szóló irodalom a rendszerváltás után is leírja (Rus 2007, Varga 2011, 2013).

A Zsil-völgyi 1977-es sztrájk esetében a „Ceaușescu és a nép!” szlogen használata és a megtorlások volumene közti ellentmondásos kapcsolat jól mutatja e kontextus különbségét azoktól a tiltakozási formáktól, amikor értelmiségiek valamilyen jól körvonalazott, absztrakt politikai kritikát fogalmaznak meg a szocialista rezsimekkel kapcsolatban. Az értelmiségi kritikák mint egyszerű megnyilatkozások vagy dokumentumok is alkalmasak voltak rá, hogy a hidegháború kommunikációs gépezete felerősítse a hangjukat, és az ellenállás formáiként szerepelhessenek a nyugati médiában. A romániai munkásmegmozdulások kevés ilyen dokumentumot produkáltak, s a küzdelem konkrét formája és lefo-

lyása kevésbé volt alkalmas arra, hogy egy elvont rendszerkritika tanulságát lehessen levonni belőle (vö. Bottoni kommentárjával, miszerint a nacionalista mozgalmakat könnyebb volt „eltüntetni”, mint a disszidensek megnyilatkozásait, mivel a spontán szerveződések ritkábban érték el a nemzetközi média ingerküszöbét. Bottoni 2014: 185). A Ceaușescu-rezsim hatalmi logikáján belül küzdő bányászok szlogenjei nem voltak alkalmasak arra, hogy a politikai kritika absztrakt modelljévé válhassanak. A több ezer munkás közül, akik a megmozdulások utáni megtorlások áldozatai voltak, kevesen emelkedhettek azokkal a disszidens értelmiségiekkel azonos pozícióba, akiknek a neve a rendszerváltás után a rendszerkritika és a politikai változás szimbóluma lett.

A megtorlásokat elszenvedő munkások politikai nézetei nem váltak a rendszerváltás politikai narratíváját később kialakító értelmiségi diskurzusok részévé. Ellenkezőleg: amikor 1990-ben a szocialista utódpart kormányának kérésére a Zsil-völgyi bányászok a titkosrendőrség szervezésével Bukarestbe vonultak, és megtámadták az utódpart kormányalakítása ellen tüntetőket, a mobilizáció értelmiségellenes jellege megpecsételte azt a konszenzust a rendszerváltás értelmiségi narratíváiban, hogy a bányászok a kommunisták szövetségesei, és a rendszerváltás progressziójára veszélyt jelentenek. A bányászok és a karhatalom közti viszony ellentmondásos, gyakorlati alkufolyamatai – amelyek a 77-es sztrájk után megerősített titkosrendőrségi jelenléttől az 1990-es bányászájárás megszervezéséig, majd a későbbi években akár többnapos erőszakos összecsapásokkal járó kormányellenes megmozdulásokhoz vezettek – kevésbé árnyalták ezt a képet (Rus 2007).

Magyarországon a környezetvédő mozgalom kritikáját a mozgalom értelmiségi tagjai egy jól körvonalazott, absztrakt, a rendszer nemzetközi kritikájával kompatibilis formában fogalmazták meg (Bossányi 1989, Dobos et al. 1988). A környezetvédelmi problémák által közvetlenül érintett csoportok (így a Szigetköz vagy a veszélyes hulladékok által fertőzött települések lakói) csak időszakosan vettek részt a megmozdulásokban. A jelentősebb tüntetések – amelyekre a fővárosban került sor – nemcsak a kör-

nyezetvédelem ügyéről, hanem általában a szocialista rendszer kritikájáról szóltak. Azt, hogy a környezetvédelem problémája a közvetlen érintettek gyakorlati alkuképességétől és érdekeitől részben függetlenül a rendszer absztrakt politikai kritikájának a területévé válhatott, részben az tette lehetővé, hogy a környezetvédelem a párt által elfogadott és népszerűsített ügy volt (Gille 2007), másrészt az, hogy az értelmiségiek és a szakértők által megfogalmazott kritikának és javaslatoknak a rendszer valós teret biztosított. Végül, azt, hogy a rendszerváltás előtti környezetvédelmi mozgalom kritikája a rendszerváltás értelmiségi diskurzusainak szerves részévé válhatott, az is támogatta, hogy a helyi disszidensek diskurzusai nyugati politikai és mozgalmi diskurzusokkal párbeszédben alakultak ki, és ennek nyomán az 1989 után dominánssá váló nyugati politikai diskurzusokba könnyen átültethetők voltak (Gagyí és Ivancheva 2017).

Ahhoz, hogy a magyarországi környezetvédelmi mozgalom és a romániai munkásmegmozdulások kritikáját eltérő mértékben erősítette fel a rendszerkritika kortárs hidegháborús környezete, illetve eltérő módon kerülhettek be a rendszerváltás utáni helyi közéleti diskurzusokba, az is hozzájárult, hogy a nyugati támogatás erőforrásai a kétfajta mozgalom számára eltérő mértékben voltak elérhetőek. Magyarországon az adósságválság a liberalizáció felgyorsításához vezetett, ami egyúttal azt jelentette, hogy a nemzetközi hitelintézetek erősebb beleszólással rendelkeztek a helyi politikába. Másrészt a pártapparátuson belül ugyanez a helyzet a reformista szárny és a szakértői rendszerkritika pozíciójának megerősödését jelentette (Bockman 2000, Gagyi 2015a). Ebben a környezetben az intellektuális kritika egyaránt támaszkodhatott a pártapparátuson belüli reformisták segítségére, és arra, hogy a nyugati nyilvánosság konkrét védelmet jelenthet az országon belül. Romániában a nyugati nyilvánosság vagy akár a helyi megtorlások külföldi elítélése a munkásmozgalmak esetében kevésbé jelentett erőforrást. Nemcsak azért, mert a munkásmozgalmak kapacitása arra, hogy helyi ügyek és nyugati támogatók között közvetítsenek, kisebb volt, értelmiségi támogatottságuk gyengébb,

és általában az értelmiségi kritika tere elenyésző a magyarországi helyzethez képest, hanem azért is, mert a hitel-visszafizetés erőszakos megszorító programja ebben az időszakban éppen a nemzetközi hitelezők befolyásának csökkentését célozta.

2. Középosztálybeli mobilizációk és értelmiségi ideológiák eltérő konstellációi 2008 után

A két szocialista rendszer világgazdasági és geopolitikai integrációjának sajátosságai kihatottak a középosztálybeli mobilizációk és értelmiségi ideológiák rendszerváltás utáni formáinak alakulására is. Romániában az erőltetett iparosítás programjának fenntartása, a hatalmi centralizáció és az értelmiségi-szakértői réteg marginalizálása és erőszakos ellenőrzése nem tette lehetővé, hogy a liberalizációt és reformot képviselő erős frakciók jöjjenek létre a párton belül. Ahogy Bottoni (2014: 201) kiemeli, a szocialista országok legtöbbször eltérően Romániában nem zajlott kifejtett vita az „ortodoxok” és „liberálisok” között; a belső ellenzék kevésbé a reformok, mint inkább a palotaforradalmak útján igyekezett hatalmat szerezni. A forradalom után hatalomra került második vonalbeli pártvezetők továbbra is a nemzeti fejlődés iparosító és protekcionista projektjét fogalmazták meg. A piacgazdasági átmenet gazdasági programját megalkotó úgynevezett Postolache-bizottság a piacgazdaság alapvető intézményeinek bevezetése mellett kifejezetten elutasította az átmenet neoliberais stratégiáját. Ezzel szemben a fokozatosság elvét vallották, végcélként az erős állami szektorral rendelkező vegyes gazdaságot jelölték meg, a gazdaságirányítás módjának pedig az indikatív tervezés második világháború utáni francia modelljét javasolták (Ban 2017: 127). A fejlesztési politikának ez az új változata egybeesett a második világháború előtti jobboldali rezsimeknek és a szocialista iparfejlesztési programnak az alapvető elveivel. Társadalmi szempontból ennek a politikának a továbbvitele a szocialista rendszer összeomlása után egy államilag támogatott nemzeti tőkés réteg

létrehozására irányuló erőfeszítésként írható le (Ban 2014, 2017). Az a fajta liberalizáció, ami Magyarországon 1987-től kezdve hivatalosan is elindult, Romániában csak a Demokratikus Konvenció (CDR) 1996–2000 közti liberális reformjaival, majd a NATO- és EU-integráció folyamatával következett be.

Szemben a rendszerváltás magyarországi, csehszlovák vagy lengyelországi folyamatával (Eyal 2003, Szelényi et al. 1996), Romániában a rendszerrel szemben kritikus humán értelmiség nem vált a rendszerváltás domináns szereplőjévé. A bürokrata, technokrata és értelmiségi szereplőkből verbuválódott Nemzeti Megmentési Front Tanácsa (CFSN) hamarosan a bürokrata- és technokrata csoportok versengő hálózatainak a színtere lett, míg a humán értelmiségiek kivonultak a szövetségből, és más politikai kezdeményezésekhez csatlakoztak – elsősorban a történelmi pártok újraalapításához, vagy a civil társadalom képviseletében fellépő civil szervezetek megalakításához (Petrovici 2006). A rendszer által leginkább marginalizált humán értelmiségnek ez a csoportja, amely a rendszerváltást közvetlenül követő hatalmi harcban is alulmaradt, a második vonalbeli bürokraták és technokraták szövetségét a kommunizmus túléléseként értelmezte. Az újjáalakított történelmi pártok (Nemzeti Liberális és Nemzeti Parasztpárt) a bukaresti Egyetem téren 1990 januárjától kezdve tüntetéseket szerveztek az ellen, hogy a kommunista párt tagjai részt vehessenek a demokratikus választásokon. Ennek ellenére a Ion Iliescu vezetése alatt párttá formálódott Nemzeti Megmentési Front május 20-án elsöprő győzelmet aratott, ami elsősorban a volt pártállami mobilizációs gépezetnek volt köszönhető. A választások után a Ceaușescu-rezsimnek azt az ideológiai örökségét, ami az iskolázott rétegeket szembeállította a kommunista vezetés és a „nép” szimbolikus szövetségével, újra megerősítették az Iliescu-kormány által kezdeményezett és szervezett bányászjárások. 1990 júniusában a titkosrendőrség irányítása alatt Bukarestbe szállított bányászok szétverték az Egyetem téri tiltakozást, értelmiségellenes szlogeneket skandálva járták a várost, s elsősorban értelmiségi kinézetű áldozatokra csaptak le (Rus 2007). Az

1990-es bányászjárások megpecsételték a szimbolikus ellentétet a „kommunizmus” (mint a kommunista utódpárt és a népi rétegek szövetsége) és „demokrácia” (mint a nyugati felzárkózásnak az Egyetem téri tüntetéseken magasan iskolázott csoportok által képviselt programja) között. Az a kép, hogy a titkosrendőrség által irányított, botokkal felfegyverzett bányászok védtelen értelmiségieket támadnak meg, akik a demokráciáért demonstrálnak, tartósan felülírta a nyilvánosságban mind az 1989-es munkástüntetések emlékét, mind az 1990 utáni bányászjárások kormányellenességét.

A Nemzeti Megmentés Frontja 1992-ben kettészakadt – egyrészt a Petre Roman miniszterelnök mögött csoportosuló bürokrata-pénzügyi csoportra, amely a liberalizáció programját képviselte, másrészt az Iliescu vezette, elsősorban technokratákat és ipari menedzsereket tömörítő csoportra, amely a korábbi iparpolitika megatartását és a szelektív és lassú privatizáció politikáját javasolta (Paști 1995, Petrovici 2006). A szakadás nyomán alakult ki Iliescu elnökletével a Demokratikus Nemzeti Megmentési Front, a későbbi Szocialista Párt elődje. Azt, hogy ez a csoport az 1992-es választások megnyerése után a korlátozott privatizáció és protekcionizmus politikáját képviselte, aminek legitimációjához erősen hivatkozott a munkahelyek és a stratégiai ágazatok megvédésének nemzetbiztonsági céljaira, több elemző azzal hozza összefüggésbe, hogy a pártot domináló menedzserek a létező ipari struktúra megőrzésében voltak érdekeltek (Paști 1995, 2006, Ban 2014).

A privatizáció lassításával a munkahelyek megőrzésére tett kísérletek ugyanakkor nem csak a pártelit saját céljaiból következtek. A forradalom után a korábbi országos szakszervezeteken kívül, alulról újjáalakuló ipari szakszervezetek erős nyomást gyakoroltak a kormányzóképeségében a bürokrácia erodálódása által erősen fenyegetett kormányra. Varga (2011, 2013, 2014) összehasonlító kutatásai szerint a rendszerváltások során a romániai szakszervezetek mutatták a legerősebb tiltakozási kapacitást a régióban. A sorozatos sztrájkok, gyárfoglalások, útblokádok, amelyek akár a

rendőrökkel való összecsapásokhoz, vagy az 1999-es brassói sztrájk esetében a pénzügyminiszter túsul ejtéséhez vezettek, a kilencvenes években a munkásmozgalmat a gazdaságpolitika erős szereplőjévé tették. A szakszervezetek befolyását csak a 2000-es években sikerült módszeresen leépíteni, a munka törvénykönyvének egyoldalú átalakításával, a rendőri fellépés fokozásával, a szakszervezetek elleni kommunikációs lejáratókampánnyal, illetve a privatizáció külföldi szereplőinek informális akcióival, amelyek a szakszervezeti vezetők zaklatását, vagy 2000-ben a TEPRO Iasi esetében a szakszervezeti vezető meggyilkolását is magában foglalta (Varga 2014). A munkásmozgalmakkal kötött szövetség tehát a szocialisták részéről részben kényszerű szövetség volt, amelyet a párt az elitcsoportok közti versenyben a liberalizációt támogató külső és belső csoportokkal szemben (IMF, Világbank, az EU által megszabott csatlakozási feltételek, a Román Fejlesztési Bank, az ellenzéki pártok és ellenzéki értelmiségiek civil szervezetei) igyekezett felhasználni. Ez a szövetség ismét a szocialisták populista politikája és a munkások közti szövetség képét erősítette meg a nyilvánosságban, mind a szocialisták, mind az ellenzék oldalán.

Az 1996-os választások után a Nemzeti Megmentési Front liberális szárnya által létrehozott Demokrata Párt és a Fronttal szembeni ellenzék által létrehozott Demokratikus Konvenció együtt alakított kormányt. Az általuk végrehajtott sokkterápiát, amit az IMF és a lengyel reformokat felügyelő Leszek Balcerowicz tanácsadásával készítettek elő, az *Economist* a régió legradikálisabb reformcsomagjának nevezte (Ban 2014: 160). A liberális koalíció hatalomra kerülése a humán értelmiségi ellenzékot kimozdította a demokratikus kritika civil társadalmi pozíciójából. A korábban civil szervezetekbe kiszoruló értelmiségiek közül többen a gazdasági reformok és az EU-csatlakozás előkészítésének szakmai tanácsadóivá léptek elő az immár hivatalosan a demokratizáció és liberalizáció útjára lépő rezsimen belül (Ban 2017: 169–179.)

A sokkterápia társadalmi hatásai gyorsan lenullázták a koalíció politikai legitimációját, s 2000-től ismét Iliescu pártja került kormányra. A strukturális átalakítás, a privatizáció előrehaladása

és az EU-csatlakozás ígéretének népszerűsége (amelyhez az IMF gazdaságpolitikai jóváhagyása elengedhetetlen volt) ebben a fázisban már csak a neoliberais politikák mérséklését tette lehetővé az Iliescu által vezetett elitcsoport számára is. 2004 után a Front liberális szárnyának utódpártját képviselő Traian Băsescunak sikerült megszereznie az elnöki széket. Tíz évig tartó elnöksége alatt az egymást váltó kormányok a neoliberalizáció és a külföldi működőtőke-befektetést célzó állami beavatkozások politikáját folytatták (bércsökkentések, a szakaszvezetési jogok visszavágása, állami támogatások). A növekvő társadalmi polarizáció és többmillió migráció mellett a NATO- és EU-csatlakozás, a külföldi befektetések nyomán újrainduló ipar, s a nagy arányban felvett állami és lakossági hitelek segítettek megőrizni ennek a politikának a legitimációját. A külföldi befektetések célpontjául szolgáló nagyvárosokban látványosan megjelent egy, a nyugati fogyasztási mintákhoz (többek közt a lakossági hitelek révén) közelebb kerülő új középosztály (Petrovici 2007, Petrovici és Poenaru 2017a). A „Băsescu-korszakban” (Poenaru és Rogozanu 2014) a szocialista párt és az általa képviselt államfüggő vállalkozói és bürokratahálózat hatalma tovább erodálódott (Poenaru 2017a, 69–78). Mivel ez az oldal választóinak a szűkebb káderpolitikára jellemző patrónus-kliens viszonyokon túl valós engedményeket egyre kevésbé ígérhetett, politikája egyre inkább a nacionalista szólamok és összeesküvés-elméletek felé tolódott el (Poenaru 2017a: 79–89). Ezzel párhuzamosan a 2002-ben sürgősségi rendelet útján alapított Korruptióellenes Ügyészség (DNA) tevékenysége egyre gyarapodott, az évek során a politikailag megválasztott képviselői rendszerrel párhuzamos, a titkosszolgálatokkal összefonódó, új hatalmi pólust képezve (Bottoni 2017).

A liberalizáció és nyugati integráció politikáját, amely szemben a szocialista párt nemzeti tőkés/protektionista programjával, s a helyi elitkülzelmekben a szocialista párt hatalmának erodálását szolgálta, a szimbolikus politikában Băsescu egyfajta „felülről jövő populizmussal” vagy „neopopulista elitizmussal” (Shafir 2008) kombinálta. Ez a fajta populizmus a korrupt poli-

tikai elitek és a Nyugathoz való felzárkózás folyamatát támogató polgárok szembeállítására épült. A választott parlamenti pártok legitimitását ez a narratíva annak az állításnak az alapján kérdőjelezi meg, hogy a politikai választások kimenetelét a szocialisták és műveletlen alsó osztályok szövetsége torzítja. A felzárkózás folyamatát ezzel szemben az elnöki hivatal, a korrupcióellenes intézmények és a román politikára befolyást gyakorló nyugati és nemzetközi intézmények képviselik. Az EU-csatlakozási folyamat során Băsescu ennek a taktikai pozíciónak a megtámogatására szövetséget kötött az antikommunista humán értelmiséggel: 2006-ban létrehozta az úgynevezett Romániai Kommunista Diktatúrát Elemző Elnöki Bizottságot, amelyben történészek és antikommunista értelmiségiek vettek részt. A bizottság feladata egy jelentés elkészítése volt (Tismăneanu et al. 2006), amely alapján Băsescu hivatalosan elítéli a kommunista rendszert. Mint Poenaru (2013) kiemeli, ez a gesztus az antikommunista humán értelmiség kommunizmusképét a liberális politika fősodrába emelte, megerősítve a szimbolikus ellentétet az iskolázott, nyugatos középosztályok és a felzárkózást hátráltató volt kommunista elitek és népi szavazóbázisuk között.

A 2008-as válság Romániát is adósságválságba sodorta. A költségvetési deficitet csak növelte, hogy a válság lakossági hatásait a 2008-as országgyűlési és a 2009-es elnökválasztás kampányidőszakában igyekeztek elodázní, sőt a választások előtt béremelést és nyugdíjemelést hajtottak végre. A 2009-ben elinduló válságkezelés során a külföldi bankok által dominált pénzügyi szektor fenntartásának feltétele a gazdaságpolitika külső hitelezők általi ellenőrzése volt (Mereuța és Căpraru 2012). A külső befektetők által működtetett exportszektorról függő realgazdaságban a válságkezelő politikákat ugyancsak a multinacionális cégek érdekeihez szabták (Ban 2017: 218–219). E szűk mozgástéren belül ráadásul a román megszorító reformok a Trojka által megszabott kereteket is túlszárnyalták (Ban 2017: 230). Ennek okát Ban egyrészt abban látja, hogy a neoliberalizmus helyi képviselői nem rendelkeztek mély, a nemzetközi szakmai konszenzust naprakészen

követő ismeretekkel, másrészt pedig abban, hogy a helyi politikai konstellációban a jobboldal az olyan, nemzetközi mainstreamben elismert intézkedéseket is, mint a progresszív adózás, a kommunizmus örökségének és a felzárkózást visszatartó tényezőnek bélyegezte. A válságkezelés politikájában Băsescu a felzárkózás és antikommunizmus „neopopulista elitizmusának” pozíciójából a válság hatásait annak tulajdonította, hogy a gyenge munkaetika és államfüggőség kommunista öröksége miatt az alacsony jövedelmű rétegek még mindig az osztogatás posztkommunista politikáját támogatják, és emiatt a középosztályok által megtermelt gazdagság nem tud a felzárkózás irányába hatni (Băsescu 2011). A politikusok elleni antikorrupciós kampányok és a gyenge munkaetikát és állami függést elvileg felszámoló megszorítások ebből a szempontból a felzárkózás esélyét voltak hivatva megteremteni:

„Románia számára a válság esélyt teremtett azzal, hogy leleplezte a sebezhető pontokat. Amire most szükség van, az az elszántság és határozottság, hogy felszámoljuk ezeket. [...] Ha jól megvizsgáljuk, Románia számára a lustaság és a jóléti visszaélések jelentik a fő problémát, és nem a szegénység.” (Băsescu 2010)

A megszorítások hatására 2011 telén tüntetések szerveződtek – a közvetlen kiváltó ok a sürgősségi mentőszolgálat privatizációjának terve volt. A tüntetések hatására a liberális kormány megbukott, és 2012-től a szocialista Victor Ponta vette át a miniszterelnöki széket. A következő éveket egyre élesedő konfliktus jellemezte a politikailag továbbra is erős szocialisták, és a külső függőség strukturális kényszereit a szocialisták hatalmának erodálására felhasználó liberális és technokrata csoportok között. A válság, a megszorítások és a politikai botrányok körülményei között az utcai tüntetések évről évre kiújultak. Bár a tüntetők és a tüntetésekről szóló tudósítások gyakran az 1989-es forradalom óta tartó politikai passzivitás megtöréseként értelmezték a demonstrációkat, Varga (2014) megjegyzi, hogy a 2011 telén elinduló tün-

tetéssorozat sajátossága inkább abban áll, hogy ez az első olyan nagyobb volumenű mobilizációs hullám, ami nem szakszervezetek szervezésében visz ki tömegeket az utcára. A tüntetések képét és médiareprezentációját az új nagyvárosi középosztály dominálta, sőt, az évek során maga a tüntetés mint új középosztálybeli életformaelem kanonizálódott. Így például a Pepsi 2011-et követő középosztálybeli tüntetэшullám által inspirált reklámjának mintájára a Heineken tulajdonában levő Csíki Sör reklámja 2017-ben a tüntetéseket az egykori úttörőknek a nyugati középosztálybeli mintákhoz immár felzárkózott „generációs” életformájaként ábrázolja. 2013-ban a szakszervezetek (vasutasok, orvosok és tanárok) is tüntetéseket szerveztek országszerte, az általuk képviselt szociális témák azonban nem kerültek fel maradandóan a nagyvárosi tüntetэшullámok napirendjére.

A 2011-től máig évente kiújuló tüntetések közvetlen kiváltó okai a mentэшolgálat privatizációja, a verespataki és punești-i környezetkárosító beruházások, a 2014-es elnökválasztás idején a külföldi diaszpóra szavazásának korlátozása (amely a szocialisták esélyét növelte volna), egy bukaresti szórakozóhelyen a biztonsági előírások be nem tartása miatt kitört, több mint 60 halálos áldozattal járó tüzet, illetve 2017-ben a Btk. sürgэшsségi rendeletben való módosítása, amely lehetővé tette volna vezető politikusok korrupciós vádak alól való felmentését. A 2017 eleji korrupcióellenes tüntetések több településen rendszeres demonstrációkban folytatódtak. 2018 augusztusában nagyszámú, néhol erőszakos tüntetэшorozatra került sor, amelyet a korábbiaktól eltérően a rendэшrség erőszakos eszközökkel oszlatott fel. A tüntetést ezúttal a külföldi munkáról hazatérő diaszpóra nevében szervezték, a megnevezett okok pedig a szociáldemokraták korrupcióval kapcsolatos törvénymódosító indítványai, a Korrupcióellenes Ügyészсég elnökének leváltása, és az új szociáldemokrata miniszterelnök nyilvános beszédekben elkövetett baklövэsei voltak, illetve az, hogy Liviu Dragnea, a Szociáldemokrata Párt elnöke egy korrupciós ügyben hozott érvényes ítélet ellenére továbbra is ellátja politikai funkcióját. Mindeközben a szociáldemokraták által szer-

vezett ellentüntetések 2018 júniusában érték el a korrupció elleni tüntetések százezres léptékét.

A tüntetéshullámok az évek során a politikai konfliktusok szerves részévé váltak. 2012-ben a Boc-kormány bukása, 2014-ben Klaus Iohannis elnök megválasztása a nagyobb mobilizációs kapacitással rendelkező szocialista jelölttel szemben, 2016-ban Dacian Cioloș technokrata kormányának kinevezése a tüntetések hatására lemondott Victor Ponta helyett, és 2017-ben a Btk. módosításának visszavonása egyaránt a tüntetésekhez kötődött. Míg a tüntetők gyakran a teljes politikai osztállyal szemben fejezték ki elégedetlenségüket és bizalmatlanságukat, a politikai elitharcokon belül az évek során sikerült a tüntetések erejét egyértelműen az „antikommunista” és „antikorrupciós” erők oldalára csatornázni, s ennek az oldalnak az érdekében a szocialista elithálózatok hatalmának lebontására és a korrupcióellenes és technokrata (a választói politikától független) intézmények hatalmának növelésére használni (Tamás 2016, Poenaru 2017b, Bottoni 2017).

A 2014-es elnökválasztás a százsz eredetű, liberális Klaus Iohannist a szocialista Victor Pontával helyezte szembe, akit abban az időben korrupcióval és plágiummal gyanúsítottak, s akinek a szocialista párt visszaszorulását populisták módszerekkel kompenzáló intézkedéseit a nemzetközi sajtó a putyini és orbáni illiberális politikához való közeledésként értelmezte (pl. Traynor 2013). A tüntetéseket közvetlenül az a vád váltotta ki, hogy Ponta kormánya szándékosan nem biztosítja a külföldi diaszpóra szavazásához szükséges feltételeket. Az elnökválasztás során a kiújuló tüntetési hullámot egyértelműen a modern, iskolázott, nyugatias (vagy Nyugaton élő) rétegek és a korrupció elítélői és inkompetens alsó rétegek közti szimbolikus ellentét uralta (Gherasim-Proca 2015). A szembeállítást jól jellemzi, hogy a közösségi médiában terjedő egyik kampányösszeállítás Iohannist középosztálybeli fiatalok körében ábrázolja egy új bicikliúton, míg Pontát egy faluban, öreg parasztasszonyok gyűréjében.

A 2015 novemberében a Colectiv klubban történt tüzetet nyomán kitörő tüntetések szlogenjei eleinte a teljes politikai elit

felelősségét kérték számon a rendszerváltás felzárkózási projektjének megakadása miatt. Iohannis elnök kommunikációjának viszonylag gyorsan sikerült „a korrupció öl” szlogent az események értelmezéseként elterjesztenie, Ponta lemondását és a technokrata kormány kinevezését pedig a tüntetések által követelt felzárkózás irányaként beállítani. A 2016-os választásokon mindezek ellenére újra győzött a szocialista párt. A 2017-es tüntetések közvetlenül a szocialisták koalíciója által hozott sürgősségi rendelet ellen irányultak, amelyek a korrupciós eljárások könnyítését célozták, általánosabb szinten azonban a szocialistákkal szembehelyezkedő tüntetők dühét fejezték ki a szocialisták választási győzelme kapcsán. Ebben a hullámban a rendszerváltás sikertelenségét számonkérő középosztálybeli tüntetések közvetlen módon a szocialisták politikai versenytársainak szimbolikus keretébe illeszkedtek. A tüntetések egyik szlogenje a kommunista diktatúrát és a szocialista pártot egy egységként megnevező „vörös pestis” volt. Az államapparátus különböző szegmenseit kontrolláló politikai erők közti konfliktus 2017-re az államcsínnyel való kölcsönös vádaskodásokig fokozódott. Belgium, Kanada, Franciaország, Németország és az USA nagykövetsége közleményt adott ki, amelyben elítélte mind a törvénymódosítások tartalmát, mind törvénybe iktatásuk módját. Az Amerikai Kereskedelmi Kamara hangsúlyozta, hogy a korrupcióellenes harcot hátráltató törvénymódosítások csökkentik a befektetői bizalmat az ország felé (AmCham 2017).

Abban, hogy a válságot követő középosztálybeli mobilizációk az elitküzdelmeken belül egyértelműen a liberalizáció technokrata intézményeinek oldalára csatornázódtak be, az új városi középosztály válságának és a politikai válságok konstellációinak egybeesése is szerepet játszott. Petrovici és Poenaru (2017) a 2008 utáni tüntetések környezetét abból a szempontból elemzi, hogy a 2000-es évek közepétől elinduló FDI-hullám hogyan alakította át a helyi osztályviszonyokat és a politikai szereplők lehetőségeit. A 2000-es években a nyugati befektetések késeinek számító hulláma a régióban részben annak volt köszönhető, hogy a korai

posztszocialista időszakot még a nemzeti kapitalista modell dominálta, részben pedig a válság előtti időszakban olcsóbb munkaerő irányába áttelepülő kapacitásoknak. Míg a posztszocialista dezindusztrializáció 1990-es évekbeli hulláma az ipari munkanélküliség, a vidékre való visszavándorlás, illetve a nyugati irányú migráció elterjedését hozta, a 2000-es évek új befektetési hulláma újra átrendezte a nagyvárosok lakosságának összetételét. A betelepülő multinacionális cégeknél dolgozó, magasan iskolázott szakértői munkaerő és az ennek az új rétegnek az igényeire szabott új szolgáltatói szektor elkezdte kiszorítani a korábbi kékgalléros munkásságot.

2008-ban a befektetések beáramlása leállt, s a 2010-es megszorításokat az új városi középosztály is megszenvedte. Az ennek nyomán kialakuló tüntetések, ahogy Petrovici és Poenaru (2017) fogalmaznak, ugyanazon mechanizmusok ellen léptek fel, amelyek az új középosztály korábbi előnyeit létrehozták. Ez a tényező elvben lehetővé tette, hogy szövetségre lépjen a 2000-es évek átalakulásai során kedvezőtlenebb pozíciókat élvező társadalmi csoportokkal. 2011 után azonban a befektetések újraindultak. A szolgáltatói és IT-szektor terjedése, valamint a korábbi szocialista ipari övezetekbe települő kapacitások nyomán betelepülő menedzsmentfunkciók tovább növelték a nagyvárosi centrumok új szakértői rétegét. Mint a nyugati cégek központok válságkezelő intézkedései nyomán elinduló relokációs hullám, e befektetések is elsősorban az olcsó szakértői munkaerő elérhetőségére épültek, és nem hoztak létre a korábbi fordí rendszerekre jellemző munkahelyi biztonságot és karrierpályákat. Az új szakértői munkaerő boldogulását kizárólag a saját individuális portfóliójának versenyképességére alapozhatta. Ez a körülmény a mobilitás valós pillanatnyi tapasztalatával egybekapcsolódva az individuális verseny morális normáját erősítette meg. Ennek az új befektetési hullám nyomán létrejövő, országos szinten erősen korlátozott mobilitási modellnek a „sikerével” szemben a betelepülő ipar kékgalléros pozícióiban dolgozó munkaerő, vagy az új agrárbefektetések nyomán munkanélkülivé váló vidéki munkaerő „sikertelensége” az

új középosztálybeli diskurzusokban úgy jelent meg, mint a kommunista, államfüggő, versenyképtelen hozzáállás következménye (Simionca 2012, Simionca és Gog 2016). Ezek a diskurzusok a fordí munkaszervezés merev és bürokratikus jellegének nyugati neoliberális kritikáját a szocializmus (a Ceaușescu-rezsim) kritikájával azonosították, az új középosztálybeli munkaerő munkafeltételeit a verseny és meritokrácia pozitív színeiben tüntetve fel.

Mint Petrovici és Poenaru (2017) rámutat, az individualista középosztálybeli fejlődésnek ez az elképzelése 2013 után, a szocialisták elleni politikai kampányok során nyert politikai kifejezési formát, amely a válság tapasztalatának okaként a szocialisták és a szegények szövetsége által megalapozott politikai korrupciót jelölte meg. A szocialisták politikai sikerei 2014 után egybeesnek az új középosztálybeli pozíciók válság utáni stabilizációjával. A 2016-os és 2017-es tüntetések politikai lendületét Petrovici és Poenaru úgy értelmezi, mint a nagyvárosi környezetekben domináns új középosztály ellenreakcióját a tőlük különböző társadalmi csoportokat – a párttal szövetséges nemzeti tőkések, vállalkozók és vidéki bürokrata réteget, illetve a párt redisztribúciós politikájában részben figyelembe vett városi és vidéki szegénységet – képviselő szocialisták politikai erejére. Az új városi középosztály tüntetései így a liberális-technokrata és szocialista-nemzeti tőkés erővonalak mentén polarizálódó politikai tér (és államapparátus) konfliktusának a részévé válnak.

Bár a tüntetéshullámok alakulásában nem játszottak döntő szerepet, az alábbiakban az új baloldali csoportok pozícióira is kitérek, mivel a könyv egyik célja az, hogy hozzájáruljon az ezek körül folyó vitákhoz. A fenti környezetben a 2000-es évek végére a régió más országaihoz hasonlóan (Unkovski-Korica 2016) Romániában is megjelenő új baloldali csoportok belépése a politikai nyilvánosságba az értelmiségi antikommunizmussal való direkt és konfliktusos szakítás révén történt. A Tismăneanu-bizottság jelentésére reagálva értelmiségiek egy csoportja 2008-ban egy kritikai kötetet adott ki (Ernu et al. 2008), amelyben különböző háttérű szerzők a jelentés politikai beágyazottságára, s a benne foglalt

morális álláspont korlátaira hívták fel a figyelmet. Az értelmiségi mező erős elutasító reakciója a kötetnek valós beágyazottságánál és hatásánál nagyobb jelentőséget tulajdonított. A kötet körül kitörő viták így a kötet megjelenését az új baloldal politikai színrelépésének a momentumaként rögzítették. Eközben a kapitalista felzárkózási erőfeszítések kritikájának különféle szubkulturális, filozófiai, művészi és társadalomtudományos áramlatai a nagyvárosokban az új baloldali gondolkodás egyre komplexebb mezőjét hozták létre (Gagyí 2011, Ban 2014). 2010 után megszokasodtak ennek a fajta gondolkodásnak és aktivizmusnak az intézményszerűsített formái. A nyilvánosságban a baloldali viták fő fóruma a tüntetési hullám első éveiben a 2010-ben alapított CriticAtac portál volt, amely saját baloldali pozícióját alapvetően az anti-kommunista-liberális politikai szövetséggel szemben határozta meg. A 2010-es évek elején a gyarapodó baloldali kezdeményezések közötti kapcsolatok erősödtek, és a baloldali aktivisták és értelmiségiek aktívan részt vettek a tüntetésekben. Az ezt követő években azonban a különböző kezdeményezéseket nem sikerült egységes baloldali mozgalommá összefogni, a tüntetések jobboldali becsatornázásával pedig a baloldali hangok hatása egyre kisebb lett.

Poenaru úgy látja, hogy míg a tüntetések kezdeti megszorításellenes hangulata a szegényekkel való szolidaritás lehetőségét is tartalmazta, ez a baloldali potenciál a 2014-es választások idején párologott el. Ekkor az új baloldali mező tágabb középosztálybeli holdudvara, amely a 2011-es nyugati mozgalmi hullám hatására saját elégedetlenségét hajlamos volt baloldali szókinccsel kifejezni, egyértelműen a politikai jobboldalra (Victor Ponta ellenében Klaus Iohannisra) szavazott. Ez Poenaru értelmezésében a formálódóban levő baloldali mező szakadásához és marginalizálódásához vezetett (Poenaru 2017a, 224–225). Az új középosztálybeli aktivizmus újabb hullámai azóta újabb politikai kezdeményezéseket hoztak létre, köztük a centrista-technokrata irányultságú Mentsétek Meg Romániát Szövetséget, amely a 2016-os választásokon parlamenti helyeket is szerzett, illetve az

átláthatóságot és jóléti reformokat követelő Demos platformot, amely 2018 szeptemberében regisztrálta magát Demokrácia és Szolidaritás Párt néven.

A tüntetэшullám jobbra tolódásával párhuzamosan azok a baloldali csoportok, amelyek a válság helyi hatásait nemcsak a korrupció és az elhibázott gazdaságpolitika, hanem a kapitalista felzárkózás tágabb összefüggései szempontjából is kritizálták, mozgalmi hatásuk szempontjából marginalizálódtak. Ugyanakkor az általános középosztálybeli mobilizáció keretében a baloldali álláspont népszerűsége – s így a baloldali kulturális termékek iránti kereslet – megnőtt. Poenaru (2017) a helyzetet úgy foglalja össze, hogy míg a középosztálybeli mobilizációk a válság körülményei között feladták a szegényekkel való szolidaritást, és csak a középosztály érdekeit képviselik, a mobilizációk környezetében megnyíló kulturális tér nemcsak a felzárkózás redistributív modelljét propagáló kezdeményezéseknek kedvezett (mint a Demos), hanem a kapitalizmus rendszerszintű kritikájából kiinduló baloldali kezdeményezések számára is lehetővé tett egyfajta kulturális polgárosodást. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a korábban szentségtörésnek számító baloldali álláspontokat nyilvánosan lehet képviselni a kulturális térben, és erre a célra korlátozottan, de forrásokat is lehet szerezni. Másrészt abban, hogy a kulturális tevékenység a baloldali cselekvés szinte egyetlen terévé vált. Ebben az értelemben a baloldali csoportok kulturális polgárosodása az értelmiségi tevékenység létező keretei közé való beilleszkedést jelenti. Poenaru szerint ez egyúttal elzárja annak az útját, hogy saját életkörülményeik bizonytalanságát a baloldali értelmiségiek a munkásokéval azonos szituációként élhessék meg (Poenaru 2017a: 242–244).

A magyar helyzettel összehasonlítva látni fogjuk, hogy a romániai középosztálybeli tüntetések és a politikai jobboldal közti szövetséget nem értelmezhetjük kizárólag a középosztály osztályérdekéből következő, szükségszerű fejleményként. Jelen elemzés éppen arra kívánja irányítani a figyelmet, hogy a globális integráció helyi konstellációin belül a középosztálybeli

mobilitásnak és a felzárkózási ideológiák politikai változatainak milyen történeti kapcsolódásai jönnek létre. Ebből a szempontból a romániai új baloldal esetében kiemelendő sajátosság, hogy az értelmiségi mezőn belül az értelmiségi antikommunizmus és politikai liberalizmus szövetségével szemben jött létre. Ebben a pozícióban álláspontját az antikommunizmussal szembeni közvetlen és konfliktusos viszony jellemzi. Fiatalkorban román értelmiségiek gyakran vallják magukat kommunistának, míg a régió új baloldali csoportjai általában kerülnek ezt a történetileg terhelt kifejezést. A Ceaușescu-rezsim utolsó évtizedének súlyos és viszonylag közeli emlékezete felől nézve ez a választás érthetőnek tűnik; a politikai pozíciók helyi konstellációin belül azonban éppen a rendszerváltás utáni politikai mező szerkezetéből és az új baloldali csoportok ezen belül elfoglalt pozíciójából következik. Ugyanennek a pozíciónak egy másik aspektusa, hogy az új értelmiségi baloldal a rendszerváltás, EU-csatlakozás és 2008 utáni válság nemzetközi antikapitalista kritikáival közeli kapcsolatot ápol. A technokrata liberalizációt támogató mozgalmi és politikai irány kritikáját itt gyakran közvetlenül a neoliberalizáció nyugati baloldali kritikáihoz kapcsolják.

A jelenlegi mobilizációk kontextusát alakító folyamatok szempontjából Magyarország sok aspektusból eltérő pályát írt le attól, ami Romániában zajlott. Magyarországon a szocialista rendszernek a régióban leginkább liberális reformját az 1973-as válság után az eladósodás nyomása alatt a nyugati nyitás, liberalizáció és privatizáció reformjai kísérték. A szocialista vezetésen belüli elitkülzdelmekben a centralizációt és az iparosító erőfeszítés fenntartását támogató szárny a hetvenes évek második felében kísérletet tett a reformok megakasztására, ám az adósságnomás és különösen az 1985-ös Plaza-egyezmény hatására a nemzetközi hitelintézeteknek és a reform helyi támogatóinak szövetsége egyértelműen domináns pozícióba került. 1987-től formálisan is elindult a privatizáció folyamata.

A desztalinizáció után kiépülő kádári rezsim a technokrata és humán értelmiségnek egyaránt erős pozíciókat és befolyást biz-

tosított. Mint Szelényi és Konrád (1979) kimutatta, a munkáshatalom ideológiai szólamaival ellentétben az állami redisztribúció a diplomásoknak kedvezett – a rendszernek ezt a jellegzetességét ragadták meg azzal a kritikával, hogy az értelmiség a bürokráciával szövetkezve „osztályhatalomra” tör. A reformfolyamat során kiépülő intézményeket feltöltő új technokraták a redisztribúciós előnyökön túl valós befolyással is rendelkeztek a reform alakulására. Intézményes és intellektuális hatalmuk az ortodox fordulat idején is érezhető volt (Bockman 2000). Az ideológiai ellenőrzés fellazításával a humán értelmiség számára a kooptáció és kritika útja viszonylag nyitva maradt – az 1970-es évek elején filozófusok és szociológusok ellen irányuló politikai támadások után a 70-es évek második felétől a szakmai munka tere viszonylag kitágult, míg ezzel párhuzamosan a disszidens kritika is felvirágzott. A kooptáció és kritika viszonyát a reformfolyamatban jól mutatja, hogy a *Fordulat és reform* című dokumentum szerzői – akik a reform során a Pénzügyminisztérium keretein belül létrehozott Pénzügykutatási Intézet munkatársai voltak, s mint ilyenek, a reform hivatalos előkészítésében vettek részt – később a rendszerváltás egyik fontos elemének tartott dokumentum ötletével először a reformot támogató pártvezetőket keresték meg (Gagy 2015b).

A magyarországi szocializmus késői időszakában a bürokrácia reformszárnya, a reformfolyamaton dolgozó technokraták és a szocialista vállalatok menedzserei a privatizációt informálisan előkészítő hálózatokat alkottak, amelyekben saját érdekeik egyértelműen a liberalizációhoz kötődtek (Bockman 2000, Gagy 2014, Stark 1990). Ezek a hálózatok – mint Antal (1979) és Szalai (1989) kimutatják – a reformfolyamat során, a tervalku informális intézményeiként jöttek létre. A nyolcvanas években az állami pozíciókból vállalati szereplőknek adott szakértői tanácsok, a vállalatok gazdasági súlyát politikai kedvezményekért latba vető alkufolyamatok, majd a bürokratikus és menedzseri kapcsolatrendszereken keresztül elindított spontán privatizáció hálózataivá váltak.

A magyarországi rendszerváltás békés folyamata során az ellenzéki humán értelmiségiek által alapított pártok (SZDSZ, MDF, Fidesz) és a demokratikus pártként újjáalapított MSZP tárgyalásos úton alakították ki a politika új szabályait. Az új pártok közös célja az MSZP öröklött infrastrukturális dominanciájának leépítése volt. Ugyanakkor a romániai helyzettel ellentétben az MSZP a gazdasági rendszerváltásnak a privatizációra és külföldi működőtőke-befektetésekre épülő politikáját képviselte. Ebben a párt reformszárnyának és a velük szövetséges technokratáknak és nagyvállalati menedzsereknek döntő szerepük volt. Az első demokratikus választásokat megnyerő MDF ezzel az iránnyal szemben lépcsőzetes privatizációt, protekcionizmust, és egy nemzeti tőkés réteg kialakítását javasolta. Az MDF politikai győzelme ellenére a gazdasági átalakulás szerkezetében kulcsfontosságú pozíciókat tartó bürokrata-technokrata-menedzserei hálózatok, a liberalizációnak a külső hitelezők általi támogatása, illetve a nemzetgazdaság tőkehiánya stabilizálták az MSZP és a liberális pártok (SZDSZ, Fidesz) által képviselt, külső befektetésekre épülő modell dominanciáját (Drahokoupil 2009, Szalai 1994a, Szelényi et al. 1998).

1989-ben Magyarország külső adóssága európai szinten is kiemelkedő volt. A gazdaságpolitika lehetőségeit a többi szocialista országhoz hasonlóan tovább szűkítette a KGST belső piacainak összeomlása, és a külső finanszírozás égető hiánya. A nyugati hitelezőktől és befektetőktől való függés és a liberalizációt támogató erők belső dominanciája a kilencvenes évek elején Magyarországot a liberális reformok „éllovasává” tette a régióban. A privatizáció időszakában bevonzott működőtőke-befektetések ugyanakkor a kilencvenes évek végére leálltak. A profitkiáramlás nyomán a 2000-es évekre a költségvetési hiány ismét problémává vált, amit részben hitelek, részben az EU-csatlakozás során elinduló európai uniós transzferekből finanszíroztak (Éber 2014, Gerőcs és Pinkasz 2017). 2006-ra a gazdaság teljesítménye régiós összehasonlításban lemaradást mutatott, az eladósodás mértéke ismét fenntarthatatlanná vált. A költségvetés kiigazításra kényszer-

rült, és a finanszírozást nemzetközi pénz- és tőkepiaci feltételek alá rendelték.

Ezzel párhuzamosan az MSZP és SZDSZ koalíciós kormányok liberalizációra és külföldi működőtőke-befektetésekre épülő gazdaságpolitikájának kudarca, illetve az ehhez a politikához kapcsolódó megszorítások sorozata lenullázta a koalíció politikai legitimációját. 2006 őszén utcai zavargások törtek ki Gyurcsány Ferenc miniszterelnök kiszivárgott beszéde nyomán, amely szerint a kormány hazudott a költségvetésről az embereknek. A zavargásokat a kormány rendőri erőszakkal verte le, ezzel megpecsételve legitimációs hiányát. A 2008-as válság így a receszzió, eladósodás és politikai legitimációhiány állapotában érte az országot. A külső befektetésekre és hitelekre épülő gazdaságpolitika, amely az 1973-as válság után a megoldás útjának látszott, ekkorra végképp kimerült, s vele együtt a szocialista reformereknek és későbbi liberális szövetségeseiknek a politikai legitimációja is. A 2010-es országgyűlési választásokon az MDF nemzeti tőkés programját a kilencvenes évek végére átvető Fidesz elsőprő győzelmet aratott. A választások után a parlamenti kétharmad birtokában a válság körülményeit a párttal szövetséges nemzeti burzsoázia építésére igyekezett felhasználni (Éber et al. 2014).

Romániában a szocialista utódpart volt az, amely a rendszerváltás után közvetlenül az államilag támogatott nemzeti burzsoázia programját folytatta. Vele szemben a liberalizáció programját támogató belső elitcsoportok a NATO- és EU-csatlakozás folyamán váltak dominánssá a gazdaságpolitika irányának alakításában. A 2008 utáni válságkezelés folyamata a technokrata neoliberalizáció szélsőséges formájának kedvezett. Ezzel a mintázattal látszólag éppen ellentétes, hogy a magyar rendszerváltás folyamatában a késő szocializmus liberalizációjában szerepet játszó külső és belső szereplők erős pozíciói a külső befektetésekre és hitelekre épülő liberális gazdaságpolitikát tették a rendszerváltás utáni periódus domináns gazdaságpolitikájává, majd e gazdaságpolitika 2006-ra tehető kimerülése után a 2008-as válság utáni transzformációt a Fidesz nemzeti tőkés programja uralja. E látszólag szimmetrikus

ellentétet árnyalja, hogy az államilag támogatott nemzeti burzsoázia és a külföldi tőkére építő liberalizáció programjai időszakonként eltérő, de a két ország számára gyakran hasonló feltételeket jelentő körülmények között operáltak. Az államszocialista ipari struktúrákat megöröklő román szocialista párt körülményei nagyban eltértek a Fidesz 2010 utáni gazdasági programjának körülményeitől. Így például, bár a Fidesz politikája által támogatott nagytőkések vagyona gyorsulva gyarapszik (Domokos és Szakonyi 2017), a nemzeti tőke mozgásterének növelését szolgáló politikák a kétharmados támogatás mellett is elsősorban a redisztribúciós politikákra, illetve a helyi újraelosztástól függő szolgáltatóágazatokra korlátozódnak. Emellett a külső finanszírozástól való függés és az adósságszolgálat feltételei miatt a Fidesz aktívan támogatja az exportra termelő ágazatokban a külföldi (elsősorban német) vállalatok befektetéseit a globális értéklánc alsóbb pozícióiban, olcsó munkaerő felhasználásával dolgozó telephelyekbe.

Hasonló feltételekre a globális integráció eltérő konstellációi alapján eltérően reagáló magyar és román politikák a régió belül sem alkotnak kizárólagos, szimmetrikus párost. A szocialista utódpárt nemzeti-protekcionista politikája Romániában, Szlovákiában és Bulgáriában egyaránt jellemző volt. Magyarországon és Lengyelországban ezzel szemben a szocialista és liberális pártok a neoliberalis reformok képviselői voltak, s a velük szemben álló, antikommunista nemzeti pártok voltak azok, amelyek etatista és antiliberalis gazdaságpolitikát követtek. Bottoni (2014: 252) ezt a jelenséget azzal a tényezővel összefüggésben tárgyalja, hogy a kommunista pártok többnemzetiségű vagy monoetnikus államon belül képviselték-e a nemzeti fejlődés politikáit. Egy régiós vagy a régió túlmutató összehasonlítás e tényezők változatosabb konstellációit tárná fel, mint amiből a román és magyar esetek szembeállítását látványosan kiemelkedik; a kontraszt a jelen érvelés szempontjából azt a célt szolgálja, hogy rávilágítson a hasonló globális környezetben ugyanabban az időszakban kifejlődő mozgalmak jellemzői és az integráció eltérő konstellációi közt meglévő kapcsolat jelentőségére.

A magyarországi politikai nyilvánosságban a rendszerváltás után a fejlődés egymással erőteljesen szemben álló liberális és nemzeti víziói alakultak ki, a liberális és nemzeti integrációs modellt támogató kétféle elitblokk kommunikációjának megfelelően. A szabadpiaci átalakulás szükségszerűségében, amit a strukturális függés körülményei is alátámasztottak, mindegyik párt egyetértett. Azt az ellentmondást azonban, hogy a demokratikus politikai intézményrendszer bevezetése a gazdasági átalakulásban a dolgozók érdekeinek erőteljes sérülésével kell hogy együttjárjon, mindegyik politikai blokk a saját pozícióinak megfelelő legitimációs diskurzusokkal igyekezett áthidalni.

A hetvenes években megerősödő disszidensmozgalom népi írók által képviselt ágának hagyományát az MDF vitte tovább (Papp 2012). A nép képviseletét a népi mozgalom ezen késői hulláma a szimbolikus, kulturális azonosság révén gondolta el, eltérően az 1945 előtti népi mozgalom gazdasági követeléseitől. Az MDF a privatizáció során kevésbé előnyös pozíciókat élvező középosztályt szólította meg, kommunikációjában a két háború közti középosztály sérelmi diskurzusára támaszkodva. A belső erőforrásharcban a volt szocialista bürokrácia és vállalati menedzsment, és a velük a privatizáció lebonyolításában együttműködő nemzetközi tőke érdekeivel szemben igyekezett egy új nemzeti tőkésosztály létrejöttének teret szorítani (Szalai 1994: 478). E gazdasági érdek irányával és a népre való hivatkozások szimbolikus-kulturális jellegével összhangban az MDF a kádári menedzsment és a nemzetközi tőke térnyerésével szemben a „nemzeti vagyon” megmentésére hivatkozott. Ennek a vagyonnak a konceptualizációjába egy-egy szimbólumértékű gesztussal azokat is bevonta, akiknek az érdekeit a nemzeti burzsoázia megteremtésére törekvő politikái egyébként sértették. Ilyen gesztus volt a termelői piacok létrehozása, vagy a privatizációval kapcsolatban a munkásrésztulajdon támogatása.

A munkásrésztulajdon az MSZMP szervezeti keretein belülről induló antibürokratikus marxista csoport, a Baloldali Alternatíva kezdeményezésére létrejött munkástanács-mozgalom követelése

volt a privatizáció folyamatán belül. Az MDF részéről a mozgalom támogatását az indokolta, hogy a szocialistákkal szövetséges nagyvállalati menedzsmenttel szemben megerősítse a pozícióit. A közvetlenül az első demokratikus választások után megkötött MDF–SZDSZ-paktumnak ugyanakkor része volt, hogy a munkásönkormányzat és munkástulajdon elvét az új alkotmány nem fogja tartalmazni. Az MDF-kormány a munkásrésztulajdon lehetőségét a menedzseri kivásárlás köztes állomásaként, a privatizációs folyamat már előrehaladott állapotában tette csak törvényesen lehetővé (Szalai 1994, Thoma 1998). Bár a Munkástanácsok Szövetsége keresztény szakszervezetként ma is létezik, a privatizációra vonatkozó követeléseit 1992-re feladta.

Az SZDSZ a liberális disszidens értelmiség 1989 előtti hagyományát folytatva az emberi jogok és demokrácia politikai értékeinek képviseletét a szabadpiac gazdasági körülményeihez kötötte. Bár a liberális disszidens hagyomány a szocializmus kritikájának egyik fő elemeként tárgyalta a szegénység problémáját, a rendszerváltás folyamatában a gazdasági rendszerváltás által sértett dolgozói érdekeket a párt nem képviselte (Bruszt 1995, Szalai 2000). Bár 1988-ban, mikor lehetségessé vált új szakszervezetek bejegyzése, a demokratikus ellenzék liberális szárnya is létrehozott egy szakszervezetet (LIGA), melynek elsősorban azt a szerepet szánta, hogy a szocialista párthoz kötődő korábbi országos szakszervezet infrastrukturális erejét csökkentse. A kerekasztal-tárgyalások idejére a LIGA felfüggesztette a munkavállalói érdekek képviseletét, s elsődleges célját a politikai demokratizáció elősegítésében jelölte meg (Thoma 1998).

A rendszerváltás utáni érdekharcban az SZDSZ az MDF-nek a saját gazdasági bázisának létrehozása és megvédése érdekében tett lépéseit a centralizáció veszélyével azonosította, és élesen támadta. E gazdasági szembenállás a disszidens értelmiség liberális és népi táborai közt zajló szimbolikus küzdelmek nyelvén a nyugati, demokratikus fejlődés vs. nemzeti polgári fejlődés ideológiai kettőssében nyilvánult meg, s ebben a formában uralta azokat a vitákat, amelyek a politika szimbolikus terében zajlot-

tak (mint pl. az állami címerről szóló vita, vagy az úgynevezett médiaháború). Bár szimbolikus tőkéjét nagyban a szocializmus kritikájának disszidens hagyománya adta, a nyugati működtető-bebefektetésekre épülő liberalizációs modell és a nyugati típusú demokrácia védelmében fellépve az SZDSZ álláspontja a rendszerváltást követő évek során közeledett a privatizáció helyi gazdasági hálózatait képviselő MSZP álláspontjához. Csurka István 1992-ben *Néhány gondolat...* című cikkében MDF-es parlamenti képviselőként úgy érvelt, hogy az MDF nemzeti gazdasági programja azért kudarcos, mert a volt kádári hálózatok és a külső hitelezők szövetsége a parlamenti felhatalmazástól függetlenül is képes meghatározni a gazdaságpolitika irányát, s ezt a tényezőt a nemzetközi zsidó összeesküvés keretében értelmezte. Erre válaszul az SZDSZ és az MSZP hivatalosan is egy frontként lépett fel a demokrácia védelmében a nacionalizmus és antiszemitizmus ellen. Az 1994-es választások után a két párt kormánykoalíciót alkotott. Mint Szalai Erzsébet (1995) rámutatott, ez az összeházas Csurka antiszemita függéskritikájával szemben végképp ellehetetlenítette a kétosztatú politikai nyilvánosságban a nyugati függés és gazdasági liberalizáció baloldali, demokratikus kritikáját.

A kilencvenes évek elejének elitkülzdelmeiben kialakuló két versengő elitblokk tehát a világ gazdasági integráció eltérő modelljeit javasolta: külföldi működtetőtőke-beáramlásra és gazdasági liberalizációra épülő modellt (és az ebben a folyamatban adódó közvetítő szerepeket) az SZDSZ és MSZP, míg az államilag támogatott nemzeti tőke modelljét az MDF, majd a kilencvenes évek során a nemzeti oldalra soroló Fidesz képviselte. Politikai diskurzusában a két oldal két különböző áthidaló megoldást dolgozott ki arra az ellentmondásra, ami a politikai demokratizáció mindkét oldal által képviselt értéke, és a gazdasági stratégiájuk által sérülő választói érdekek között feszült. A nemzeti oldal a nemzetközi tőke érdekével és a szocialista hatalom önátmentésével szemben egy általános nemzeti érdek képviseletére hivatkozott, amelyben a nemzet organikus közösségként való meghatározása elfedte a nemzeti tőke és proletarizált rétegek közti érdekellen-

tétet. Az MSZP és SZDSZ szövetsége, amely a nacionalizmus és antiszemitizmus fenyegetésével szemben álló demokratikus oldalként határozta meg magát, a demokrácia és szabadpiac nyugati modelljének nevében egyaránt szembeszállt a „nemzeti” érdekeknek és a proletarizált rétegek gazdasági sértettségének a kifejezéseivel. Ebben a felállásban a nemzeti oldal szimbolikus gesztusa, amellyel e két különböző társadalmi csoport érdekeit összemosta, lehetővé tette a szocialista-liberális koalíció számára, hogy a választók gazdasági sértettségének kifejezéseivel szemben a demokrácia védelmének nevében lépjenek fel (Gagyí 2014). A demokráciának ez a formális, aszketikus felfogása az 1994-ben kormányra lépő MSZP–SZDSZ-koalíció Bokros Lajos-féle meg-szorító csomagjával nyerte el politikai formáját. A rendszerváltás során kialakuló két, egymással szemben álló elitblokk versengő gazdasági és politikai stratégiáira vonatkozóan a „jobboldal” és „baloldal” kifejezések tehát itt más pozíciókat jelölnek, mint Románia esetében: a „jobboldal” kifejezést az MDF, majd a Fidesz nemzeti tőkés programjára, a „baloldalt” pedig az SZDSZ–MSZP neoliborális politikájára használták.

Míg a „nemzeti” és „demokratikus” oldalak vitája a két versengő elitblokk által dominált politikai nyilvánosságban sikerrel fedte el a rendszerváltás gazdasági feszültségeit, a liberalizáció szocialista-liberális koalíció által képviselt modelljének kimerülésével párhuzamosan a gazdasági integráció szerkezetében dominált pozícióban lévő nemzeti oldal tudatosan és egyre sikeresebben csatornáztatta a saját irányába a felgyülemelő társadalmi elégedetlenséget. Mint Halmai Gábor (2011) és Szombati Kristóf (2016, 2018) antropológiai munkái rámutatnak, a rendszerváltás utáni gazdasági folyamatokkal kapcsolatos elégedetlenséget a 2003-ban párttá alakuló Jobbik Magyarorszáért Mozgalom, illetve a 2002-es országgyűlési választások elvesztése után a polgári körök mozgalmát elindító Fidesz sikerrel tematizálta egy nemzeti politikai irány szükségességének üzenetével (ld. még Greskovits 2017). Eközben a szocialista-liberális koalíció a liberális gazdaságpolitika kritikáit továbbra is egységesen nacionalistának és antisze-

mitának bélyegezte, s mint ilyen, a nyugati mintákkal szembeni elmaradottság jeleként tüntette fel. A baloldali kritika terének ezt a hiányát a politikai „baloldalon” a kétezres évek során a globalizációkritikus mozgalom egy helyi aktivistája a liberális média „levégőtlen préseként” írta le, amely miatt „vigyázni kellett minden szavadra, mert a legkisebb társadalomkritika után megkaphattad az antiszemita jelzőt” (Gagyí 2011, 184).

A 2006-os tüntetések erőszakos leverése egyértelműen a politikai jobboldal erőforrásává tette az egyébként jobboldali kritika által dominált, de nagy részében spontán elégedetlenségi hullámot. A Kossuth térre a tüntetők ellen felhúzott kordon megbontásával a Fidesz sikerrel pozicionálta magát az elégedetlenek oldalán. A „szociális” vagy „háromigenes” népszavazás, amelyet a Fidesz 2007-ben kezdeményezett a Gyurcsány-kormány által bevezetett vizitdíj, a képzési hozzájárulás és a kórházi napidíj megszüntetéséről, a neoliberais reformok elleni harc szimbolikus sikere volt, s egyúttal az SZDSZ fölött aratott politikai győzelem is. 2008-ban a sikeres népszavazás eredményeként Gyurcsány menesztette az SZDSZ által delegált egészségügyi minisztert, amire az SZDSZ kormánytagjainak visszavonásával és a koalíció felbontásával reagált. A 2009-es európai parlamenti és 2010-es országgyűlési választások az SZDSZ és az MDF végét jelentették, míg a Fidesz a parlamenti kétharmad megszerzésével új fejezetet nyitott a rendszerváltás utáni politika történetében.

2010 után a Fidesz a belpolitikában a „centrális erőter” (HVG 2010), míg a külpolitikában a nyugati tőkétől való függés ellen folytatott gazdasági „szabadságharc” (Wiedermann 2014) programját hirdette meg. Ennek érdekében a politikai és az adminisztratív hatalom erőteljes centralizálásába fogott az alkotmány többszöri átalakításával, a választási törvény átirásával és a média fölötti ellenőrzés kiterjesztésével. A gazdaságpolitika a párthoz kötődő nemzeti tőke mozgásterének növelését szolgálta, egyfelől a bankszektor, telekommunikáció és más, állami politikáktól függő ágazatok kontrolljával, illetve az európai transzferek redistribúciója révén. Másfelől a nemzeti tőke mozgásterét az államadós-

ság csökkentésével, illetve más gazdasági nagyhatalmakkal, így Oroszországgal és Kínával való üzleti kapcsolatok révén igyekezett növelni. Emellett a külső finanszírozástól való függés fennmaradását a válság után az olcsó munkaerő irányába kiteleplülő nyugati ipari kapacitások bevonzásával próbálta kezelni, részben az adott cégeknek nyújtott állami támogatásokkal, részben az oktatási rendszernek és a munka törvénykönyvének a munkáltatók érdekeit szolgáló módosításaival.

A nemzeti tőkés felhalmozást és a globális értékláncok alsó szegmensében zajló újraiparosítást szolgáló politikák mellett a Fidesz osztálypolitikája a redisztribúcióban egyrészt a felső jövedelmi egyharmad támogatását hirdette meg, részben a politikai lojalitás reményében, részben azért, hogy a belső megtakarításokat az államadósság finanszírozásába csatornázzák. Másrészt a Fidesz redisztribúciós politikája a leszakadók erőteljes marginalizálását foglalta magában. 2012-ben az Európai Néppárt kongresszusán az MTI-nek adott interjújában Orbán Viktor kifejtette: a válság után

„minden államnak el kell végeznie a jóléti állam korrekcióját. Nyugaton nehezebb, mert ott fölépült jóléti államok vannak, Közép-Európában nem olyan nehéz, mert nem épült fel jóléti állam. Mi a posztkommunizmus gazdasági rendszerének romjai és félig kész épületei közt botladozunk, de itt nincs jóléti állam. A mi programunk az az, hogy a nyugati típusú jóléti állam helyett, ami nem versenyképes, egy munka alapú társadalmat alakítsunk ki?” (MTI 2012)

A jóléti állam gondolatával való explicit szakítás korszakot zárt le a rendszerváltás utáni szociálpolitika történetében. A rendszerváltás veszteségei által keltett társadalmi feszültségek kezelésének különböző régiós modelljei között Magyarországra kezdetben viszonylag kiterjedt, de a támogatásra szorulóknak különböző csoportjait fragmentáló, s az állami intézményrendszerek döntéshozói számára tág diszkrecionális hatalommal járó segélyezési

rendszer volt jellemző (Vanhuysse, Ferge 2017). Szalai Júlia (2007) elemzése szerint ennek a rendszernek a fejlődésében a redisztribúció a létező társadalmi hierarchiáknak megfelelően a segélyező apparátusban dolgozók infrastrukturális érdekei, illetve a középosztály redisztributív érdekei mentén torzult. A Fidesz politikája egyrészt explicitté tette a középosztály kedvezményezését, másrészt felmondta a rendszerváltás utáni szociálpolitikának a leszakadó csoportokra vonatkozó pacifikáló elvét, s azt egyértelműen a marginalizáció és karhatalmi kontroll elvével váltotta fel. Az újraiparosítás érdekében hozott oktatási és munkaügyi reformokon túl a „munka társadalmának” létrehozása a „jóléti állam” viszonyában elsősorban azt jelentette, hogy a munkanélküliség korábbi formáinak helyét gyakorlatilag átvette a közmunka intézménye. Az eredetileg az MSZP által 2008-ban elindított közmunkaprogram kiterjesztése és kötelezővé tétele, illetve az a körülmény, hogy a programban való részvétel a Fidesz által dominált helyi önkormányzatok személyes „meghívása” alapján történik, a közmunkát a gazdasági és politikai függés komplex rendszerévé tette (Ferge 2017), amely a válság és a Fidesz osztálypolitikája által felgyorsított társadalmi polarizáció alsó szegmenseinek az ellenőrzését szolgálja, s egyúttal a társadalmi feszültségek politikai kifejezésének a gátjaként is szolgál.

2017-re a felfelé tartó társadalmi mobilitás Magyarországon gyakorlatilag leállt (Eurofound 2017, Éber 2017), a súlyosan nélkülözők száma a Magyarországgal hagyományosan egy gazdasági csoportban szereplő régiós országok között kiugró (Eurostat 2016), míg a leggazdagabb magyarok vagyona évről évre gyorsabban növekszik (Domokos és Szakonyi 2017). A polarizáció és agresszív vagyonszűkítés által keltett feszültségeket a kormány szimbolikus redisztributív és politikai gesztusokkal igyekszik kezelni. A redisztributív gesztusok közé tartoznak az olyan intézkedések, mint a rezsicsökkentés (a háztartási energiaárak állami támogatása), a politikai lojalitás alapján kiosztott trafikengedélyek, illetve a „bankok elszámoltatása”, amely a 2008-as válság utáni árfolyamváltozás nyomán nehéz helyzetbe került

devizaadósok érdekképviselőit ígérte. A szimbolikus gesztusok ezzel párhuzamosan a korábbi szocialista-liberális kormányok és a nyugati tőke szövetségére tett utalásokkal továbbra is e korábban domináns szövetség politikai delegitimációját használják a jelenlegi rezsim legitimációjára. A 2010 utáni ciklusban ez a stratégia elsősorban a korábbi szocialista kormány által felvett IMF-kölcsönre, és háztartások devizában történő eladósodását megengedő hitelpolitikára mutatott rá mint a külső érdekeknek és a velük szövetséges szocialista-liberális koalícióknak a „gazdasági szabadságharcot” szükségessé tevő kártékony tevékenységére.

2014-ben a Fidesz újra kétharmadot szerzett, ami részben a választási törvény átírásának és az ellenzék fragmentáltságának volt köszönhető, részben viszont továbbra is annak a legitimációs erőforrásnak, ami a nyugati modernizációs modellek követését a megszorítások és a helyi elégedetlenség illegitimé nyilvánítása árán előíró szocialista-liberális politika delegitimációjából fakadt (Sebő 2016, Scheiring 2016, Böcskei 2016). Ugyanebben az évben Orbán Viktor a tusnádfürdői szabadegyetemen tartott beszédében az „illiberális demokrácia” jelszavával kihívást intézett a nyugati liberalizmus modellje ellen, a Fidesz nemzeti protekcionista modelljét szimbolikusan világpolitikai jelentőséggel ruházva fel. 2014 után az újabb megszorítási hullám és a társadalmi polarizáció növekedése mellett a liberális „baloldal” és a külső érdekek közti szövetségre hivatkozás a kormány szimbolikus politikájának szinte kizárólagos alapjává vált. Az infrastrukturálisan marginalizált „baloldal” jelenlétét a politikai nyilvánosságban részben éppen a Fidesz kommunikációja által terjesztett ellenségkép tartotta fenn, amely a Fidesz politikájának szociális hatásait jobboldalról kritizáló Jobbik erősödését volt hivatott elfedni. A 2014 utáni megszorítási hullám hatására elinduló népszerűségvesztést a 2015-ös migrációs hullámmal kapcsolatos erőteljes politikai kampányokkal sikerült megállítani. A 2018-as választási évre készülődve a Fidesz elsődleges témái a migráció és a nyugati liberális erők beavatkozásai ellen fellépő tiltakozás lettek. A külföldről támogatott civil szervezetek megbélyegzése, és az a narratíva,

hogy Soros György belföldi aktivisták támogatásával a migráció elősegítését, s ezzel a magyar nép és az európai kultúra felszámolását célozza, többek közt az uniós befogadási kvóta eszközeivel (kormany.hu 2017), a nyugati integráció vs. nemzeti fejlődés korábbi ideológiai ellentétét erősítette fel a nemzetvesztésnek a magyar politikában erős történelmi gyökerekkel rendelkező ideológiai fenyegetéséig. Az erőteljes politikai kampány hatására egy 2017-es felmérésben a migrációval a gyakorlatban nem érintkező magyarok a migrációt jelölték meg az első számú biztonsági fenyegetésként (Pew 2017). A gazdaságpolitika belső hatásait elfedni hivatott, xenofóbiára és összeesküvés-elméletekre épülő kampányok miatt a Fidesz kommunikációját egyesek a hanyatló Ceaușescu-rezsim kommunikációjához hasonlították (pl. Naumescu 2014), kontextusa és mozgástere azonban erősen eltért a rendszerváltás körülményeitől. A migrációra adott jobboldali válaszok megerősödése a régióban és Európában az Orbán-rezsim politikáját a nemzetközi politikai viták és szövetségi rendszerek szintjén is releváns hivatkozási ponttá tette. A Fidesz 2018-as kétharmados választási győzelme ugyanakkor megmutatta, hogy a 2010 óta kiépülő rezsim mai formájában nincs esély a kormányzó párt leváltására.

A nemzetközileg a 2008-as válság hatásaihoz kötődő mozgalmi hullám megjelenése Magyarországon a fenti körülmények között egy speciális politikai törés formájában jelentkezett. Egyrészt a rendszerváltás utáni, ekkorra már válságba jutott liberalizáló és megszorító politikákkal való elégedetlenség 2006-ban a politikai „baloldal” elleni tüntetések formájában tört ki, amelyek kritikájakat egy jobboldali, nemzeti szókinsz szerint fogalmazták meg. A 2008 utáni válságkezelést és a válság által lehetővé tett tőkés gazdaságpolitikai manővereket azonban már a Fidesz „jobboldali” kormánya hajtotta végre, amely szimbolikus politikájában erősen támaszkodott a 2006-os tüntetések örökségére. Míg a korábbi legitimációvesztés és a Fidesz centralizációs lépései nyomán a „baloldal” elvesztette korábbi politikai és infrastrukturális pozícióit, a Fidesz nemzeti tőkés stratégiájával szembeni elégedetlen-

séget a radikális jobboldalon tematizálva a Jobbik a legnagyobb ellenzéki párttá nőtt.

Ezek között a körülmények között a válsághatások közép-osztálybeli politizálódása a romániai kontextustól eltérő módon zajlott. Míg a Fidesz a (felső) középosztálynak kedvező gazdaságpolitikáját erőteljes jobboldali szimbolikus politikával és szegényellenes intézkedésekkel ötvözte, a korábbi liberális politikai és kulturális intézményrendszer leépítése és az azokban kiépült szakértői tudások és kulturális értékek marginalizálása erőteljesen sértette a korábbi integrációs modellen belül kedvező pozíciót elfoglaló középosztálybeli szakértők érdekeit. Ezzel párhuzamosan a magas iskolázottsággal és nemzetközi tájékozottsággal bíró fiatalabb középosztálybeli generáció, amely számára az Orbán-rezsim intézkedései nem a korábbi pozíciók elvesztését, hanem a jövőbeli esélyek korlátozását jelentették, ugyancsak az elégedetlenség kifejezésének fő szereplőjévé vált. A 2010 után elinduló, évenként rendszeresen kiújuló tüntetéshullámok elsősorban az iskolázott középosztályt foglalkoztató problémákról szóltak: az alkotmány átalakításáról (Helyzet van!, Az Alkotmány nem játék), a média centralizálásáról (Milla), a felsőoktatás átalakításáról (Hallgatói Hálózat, HaHa), az internetes adatforgalom megadóztatásának tervéről a 2014-es megszorítások keretében, vagy a CEU bezárásának tervéről. A „baloldal” romjain elinduló újabb politikai kezdeményezések által szervezett, illetve az 1956-os és 1848-as forradalom évfordulóin hagyományosan kialakuló spontán tüntetések mellett az új mobilizációs hullám részét képezték a szakszervezetek (elsősorban rendőri, egészségügyi és pedagógus-szakszervezetek) megmozdulásai, a devizahitelesek mozgalmai, illetve a kormány politikája ellen egy-egy kiemelt ügy miatt – így például a Városliget beépítése vagy a migrációs politika ellen – megszervezett tüntetések.

Bár a tüntetők a legtöbb esetben erőfeszítéseket tettek arra, hogy távol tartsák magukat a korábbi „baloldal” legitimációhiányos szereplőitől, a 2014-es választások idejére a korábbi „baloldal” ellenzékéből kinövő új pártkezdemény sikeresen integrálta

a 2010 utáni mozgalmakat. A Szolidaritás és a Milla vezetői belép-tek a korábbi neoliberais gazdasági miniszter és miniszterelnök, Bajnai Gordon által kezdeményezett Együtt Pártba. Az oktatási reform ellen küzdő, önmagát politikailag semlegesként meghatározó Hallgatói Hálózatot a kormánymédia sikerrel sorolta a „Bajnai-gárda” körébe (fidesz.hu 2013), miután több aktivistája 2013 tavaszán részt vett a Fidesz székházát elfoglaló akcióban, amit az alkotmány negyedik módosítása elleni tiltakozásként többek közt az akkor az Együttbe tagozódó Párbeszéd Magyarország párt tagjai szerveztek. Az Együtt választási kudarca után azonban a tüntetések újra elszakadtak a korábbi „baloldal” infrastruktúrájától. Szabó Andrea és Mikecz Dániel (2015) a 2014-es választások után az internetadó ügyéből kiinduló tüntetéshullám résztvevőivel készített kérdőíves kutatás alapján a tüntetőket „párt nélkül maradt szavazóknak” nevezik, arra utalva, hogy politikai preferenciáik a korábbi „baloldal” ideológiai profiljának felelnek meg, ez a preferencia azonban a jelen körülmények között nem jár konkrét pártválasztással.

Szabó és Mikecz hangsúlyozza, hogy a korábbi „baloldal” ideológiai pozíciójával való azonosság miatt a 2010 utáni tüntetéshullámot nem tekinthetjük sem valamiféle általános civil társadalmi aktivitás spontán kitörésének, sem az Occupy vagy Indignados szellemében megfogalmazott rendszerkritika megtestesítőjének, sokkal inkább a korábbi „baloldal” összeomlása után párt nélkül maradt szavazók protesztmozgalmának. Az, hogy a Fidesz válságpolitikájával szemben fellépő középosztálybeli tiltakozások a helyi politikai mezőben a korábbi „baloldal” pozíciójában jelennek meg, nem jelent feltétlen szociális elköteleződést. Bár a szegénység témáját a 2010 utáni tüntetések egyre inkább felkarolták, s a társadalmi polarizáció elítélése a szocializmus utolsó időszakához hasonlóan a rendszer liberális kritikájának a része lett, az ugyanebben az időszakban kifejezetten a szociális problémákból kiinduló mozgalmak közül sem a szakszervezeti, sem a devizahiteles tüntetésekkel nem alakultak ki tartós kapcsolatok. Bár külső jegyeikben és a demokrácia

kiterjesztésére vonatkozó követeléseikben a 2008 utáni nyugati megszorításellenes tüntetések elemeit idézték, a magyarországi középosztálybeli tüntetések politikai tájékozódását a korábbi „baloldal” liberális programja határozta meg; a politikai és gazdasági fejlődés nyugati modelljeinek követése, a középosztályt kevésbé érintő negatív társadalmi hatások figyelmen kívül hagyásával (Gagy 2011, Gagy 2014, Éber 2017).

A szocialista időszakhoz hasonlóan a nyugati média a tüntetéseknek nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint amennyi a reális hatásuk volt. Az Orbán „illiberális” programjával szembeni tüntetések, mintegy a Fidesz világpolitikai víziójának tükörképeként, egyes kommentárokból úgy jelentek meg, mint az egész nyugati világot fenyegető demokratikus hanyatlás sorsfordító mozzanatai (pl. Krugman 2012, Traynor 2014). Az ukrán válság után felerősödő „új hidegháborús” diskurzusok kontextusában az Orbán-kormány „illiberális” irányát és Oroszország irányába tett politikai és üzleti gesztusait a korábbi „baloldal” ideológiai hagyományát folytató ellenzék és a nyugati liberális reakciók egyaránt a nyugati demokrácia vs. keleti despotizmus hidegháborús oppozíciója szerint írták le (pl. Caryl 2015). 2017-ben a választási évre felkészülve a civil szervezetek külföldi támogatását és a CEU működését támadó intézkedésekkel a Fidesz a kampánynarratívája szerint nyugati érdekeket képviselő Soros György belföldi tevékenysége ellen kezdett szimbolikus küzdelmet. A rendszerváltás idején a „nyílt társadalom” programjával megalapított, nemzetközi rangú egyetem megtámadása erős nemzetközi visszhangot váltott ki. A nemzetközi kommentárok a Brexit és Donald Trump megválasztása utáni környezetben a CEU ügyét a liberális demokrácia elleni támadások szimbólumaként kezelte (Mudde 2017). A tüntetések gyakran használták az EU-zászló szimbólumát; visszatérő elem, hogy a tüntetők megpróbálják kitűzni, vagy ki is tűzik a zászlót a Parlament vagy más közintézmény épületére.

A CEU és a civil szervezetek ügyében elinduló, majd általános kormányellenes tüntetésekké torkolló 2017-es mobilizációs

hullám politikai tematizációja több mint 25 évvel a vasfüggöny leomlása után a rendszerváltás utáni egyenlőtlen fejlődés történetét újra visszaírta abba a rendszerváltás idején diadalmasnak hitt nyugati hidegháborús diskurzusba, amely a demokrácia és diktatúra ellentétét a fejlettség és elmaradottság ellentétének felelteti meg. A belpolitikai polarizációban a nyugati demokrácia/nyugati integráció vs. diktatúra és keleti kapcsolatok ellentéte egyrészt láthatatlanná teszi az összekapcsolt, egyenlőtlen fejlődésnek azt a történeti viszonyrendszerét, amely többek közt a Fidesz nemzeti tőkés programjának megerősödéséhez vezetett. Másrészt a korábbi „baloldal” intézményes jelenlétének hiányában is megerősíti a rendszerváltás utáni integráció elitharcaiban kialakult ideológiai ellentétet, amely a nyugatos vs. nemzeti felzárkózás modelljeinek ígéretével elfedte a világgazdasági integráció helyi nyertesei és vesztesei közt feszülő gazdasági érdeellentétet. Ebben a környezetben a válság utáni középosztálybeli mozgalmak a „rendszerváltás kudarca”, azaz a felzárkózási program sikertelensége ellen tiltakozva a felzárkózási program korábbi liberális modelljének az újradeklarációját hajtják végre, amit a rendszerváltáskori optimizmushoz képest elsősorban a veszteség és számonkérés gesztusai színeznék.

A romániai tüntetésekhez hasonlóan a magyarországi tüntetéshullámok által kifejezett elégedetlenség és követelések is tágabb spektrumot öleltek fel, mint a tüntetések üzenetének a politikai nyilvánosságban kikristályosodó értelmezései. A tüntetések szervezői rendszeresen megkérték a volt „baloldal” pártjait, hogy maradjanak távol az eseménytől, és az Orbán-kormány kritikájához gyakran a rendszerváltás utáni elitek kritikáját is hozzátették. Mivel a rendszerváltás utáni fejlődésnek a korábbi „baloldal” által dominált, liberális korszaka a „baloldal” delegitimációja miatt nem szolgálhatott hivatkozási alapul, a tüntetők gyakran a demokrácia és civil társadalom új modelljeit hirdették meg. Ahogy a 2014-es internetadós tüntetésekből kinőtt „Nem némulunk el!” csoport egyik szervezője megfogalmazta:

5. ábra. Transzparens az internetadó által kiváltott 2014-es tüntetéseken (LeftEast, 2014)

„Dühösek vagyunk, és fel vagyunk háborodva, amiért a politikai elitnek 25 éve volt rendbe tenni az országot, de nem tette meg. Nem egy ügy miatt tüntettünk, mint például az internetadó ellen tiltakozók, mi új rendszerváltást akarunk. Nem csak az Orbán-kormány lemondását akarjuk, a mi célunk az, hogy új közösségek alakuljanak, hogy paradigmaváltás legyen a politikában. Alulról jövő, civil kezdeményezésre lenne szükség, ahonnan utána aztán majd lehet építkezni.” (Dalbóczy 2014)

A demokrácia új modelljei egyrészt az Occupy-típusú mozgalmakhoz hasonlóan a részvétel kitágításának a célját tűzték ki. Ugyanakkor az előbbiektől eltérően ezekhez az elképzelésekhez nem tartozott egy valós horizontális szervezési gyakorlattal egybekötött vízió. A Milla esetében a Bajnai Gordon kampányához való csatlakozásról – ami egyúttal a mozgalom végét jelentette – egy szűk vezetőség döntött, elvileg egy több tízezres mozgalom nevében. A gyakorlatban a tüntetéseken és a Milla Facebook-csoportban való részvételen kívül a képviselteknek sem-

milyen kapcsolatuk nem volt a vezetőséggel. A Hallgatói Hálózat esetében az Occupy mintáját követő horizontális szerveződés egyik tudatos célja volt, hogy a külső politikai irányokhoz való csatlakozás helyett a belső demokratikus vita alakítsa majd ki a szervezet politikáját. A diáktüntetések besorolása a politikai „baloldalra” a nyilvánosságban ennek a tudatos erőfeszítésnek az ellenére történt; a HaHa tagjainak a székházfoglalási akcióban való részvétele a horizontális döntéshozataltól független volt. Bár a közösségi médián meghirdetett, tipikusan színpad és beszédek nélkül lefolyó romániai tüntetésekhez képest a magyarországi tüntetések megőrizték a színpadon, hangosítással elhangzó beszédek formáját, a tüntetéseket gyakran néhány fős, spontán összeállt szervezői csoport jelentette be, akik nem tudták megjósolni sem a megjelenők létszámát, sem céljaikat vagy motivációjukat. A tüntetések bejelentett keretein túlnyúló spontán vonulásokra, a tévészékház, a Parlament, vagy más szimbolikus épület megközelítésére gyakran a szervezők közvetlen befolyásán kívül került sor (Dalbóczy 2014, F. A. 2016). Az évek során a tüntetések körül kialakultak a szervezésben jártas, a médiában rendszeresebben szereplő csoportok. A mobilizációs hullám részeként kialakuló új baloldali médiafelületek (mint a *Kettős Mércse*, *Új Egyenlőség*, *Slejm*) a korábbi „baloldal” kommunikációs infrastruktúrájának összeomlása után a tüntetések megjelenítésében és értelmezésében növekvő szerepet játszanak. Ezzel együtt a tüntetések politikai értelmezésében máig a nemzeti vs. nyugati mintájú fejlődés korábbi ideológiai opozíciója játszik főszerepet – részben a volt „baloldal” megmaradt kommunikációs infrastruktúrájának, részben a Fidesznek a baloldal és a nyugati tőke szövetségét támadó kommunikációjának, részben pedig az ugyanezt az opozíciót erősítő nyugati kommentároknak köszönhetően.

Az új középosztálybeli tüntetэшullámok magyarországi és romániai kontextusát összehasonlítva elmondhatjuk, hogy míg Romániában a 2008-as válság idejére a szocialista utódpart nemzeti protekcionista programjának dominanciáját felváltotta a NATO- és EU-csatlakozással megerősödő neoliberális irány,

Magyarországon a már a rendszerváltás előtt elinduló liberalizációra, nyugati befektetésekre és hitelekre épülő fejlesztési politika kimerülése tette lehetővé a Fidesz nemzeti protekcionista projektjének előretörését. A válságkezelés, hasonlóan a nyugati mozgalmak által kritizált folyamatokhoz, mindkét országban a gazdaságpolitika demokratikus ellenőrzésének további erodálódását hozta. Romániában ez a szociális intézkedéseket a kommunizmus örökségeként megbélyegző, antikommunizmusra és korrupcióellenességre építő technokrata neoliberais irány megerősödésével történt. Magyarországon a válság tőkés felhalmozást segítő kezelését a korábban a demokrata jelzőt kisajátító liberalizáló politika delegitimációjára építő, „illiberális” nemzeti protekcionista rezsim végezte el. A világ gazdasági integrációnak ezek az eltérő projektjei a rendszerváltás után kialakult politikai mezőkben más-más pozíciót foglaltak el: míg a technokrata neoliberalizmust a középosztállyal szövetséges nyugatos fejlődés modelljeként beállító romániai jobboldal a szocialisták és a szegények politikai szövetségével szemben határozza meg magát, a Fidesz a liberalizáció e nyugatos politikáját a korábbi szocialista-liberális kormányok és a nyugati tőke közti kártékony szövetségként ítéli el, s az általa kezdeményezett nemzeti tőkés felhalmozás szimbolikus legitimációját nagyban e szövetség elleni kampányokra építi. Ebben a környezetben a válság nyomán a régióban is jelentkező középosztálybeli tüntetések Románia esetében a technokrata neoliberais fordulatot erősítették, míg Magyarországon az Orbán-rezsim elleni mozgalmakként a korábbi „baloldal” összeomlása után annak ideológiai pozícióját töltötték be, egyelőre jelentős politikai pozíciók kiépítése nélkül. A rendszerváltás mint felzárkózási ígéret kudarca ellen tiltakozó kritikák mindkét esetben a felzárkózási projekt új változatainak megerősítésében csapódtak le.

Hogy a teljes rendszerváltás utáni időszakot és a politikai elit egészét érintő kritikák ellenére a helyi konstellációkon belül a romániai középosztálybeli mozgalmak a politikai jobboldalhoz, a magyarországi mozgalmak a politikai baloldalhoz közeledtek,

többek közt a szegénységgel kapcsolatos álláspontokban is megjelent. Míg Románia esetében a szocialisták és szegények korrupción alapuló politikai szövetségének narratíváját a tüntetések is átvették, a gazdaságpolitikájában és szimbolikus politikájában egyaránt szegényellenes Orbán-rezsim ellen fellépő tüntetések – ha máig nem is alkottak tartós szövetségeket a szociális ügyek képviselőivel – nyitottak maradtak a szegénység problémájára. A korábbi „baloldal” a korábbi liberális politika kudarcának és a tüntetéshullámoknak a hatására egy erőteljes szociális irány kommunikációja felé fordult. A 2018-as választásra készülődve az MSZP a „Fizessenek a gazdagok!” szlogennel indított kampányt – a Jobbik „Ti dolgoztok. Ők lopnak.” kampányával versenyben.

A válság utáni politikai konstellációkba eltérő módon illeszkedő középosztálybeli tüntetések kontextusában a Magyarországon is megerősödő új baloldali kezdeményezések számára más lehetőségek és korlátok adódtak, mint a román esetben. Egyrészt a „baloldal” válsága és az Orbán-rezsimmel szembeni ellenállás a szociális kritikát korábban elnémító liberális politikához képest teret nyitott az új baloldali megszólalásoknak, s lehetővé tette, hogy a szociális kritika szövetségeket találjon a korábbi liberális blokk tagjai között, illetve az Orbán-rezsimmel szembeni ellenállást támogató nyugati nyilvánosságban. Másrészt viszont a tüntetések politikai interpretációját a korábbi „baloldal” pozíciója felé csatornázó szövetségi rendszer egyúttal az új baloldali ideológiák korlátjaként is működik. Míg az új baloldali csoportok tipikusan elhatárolódnak a korábbi „baloldalnak” a liberális és a nyugati modell felsőbbrendűsége nevében fellépő politikájától, s annak antipopulizmusa helyett egy populista új baloldal létrehozását sürgetik, a politikai konfliktusok létező rendjében elérhető szövetségi rendszer kevésbé teszi számukra lehetővé az Orbán-rendszer liberális és baloldali kritikái közti markáns különbségtételt. A magyarországi új baloldali csoportok nyilvános kommunikációjukban nem használják a „marxista” vagy „kommunista” jelzőket, és politikai kezdeményezéseik dominánsan egy

szociáldemokrata iránnyal azonosulnak. Míg nyugati recepció egyfelől az Orbán-rezsim autoriter irányával szembeni küzdelem szereplőiként gyakran a létező hatásuknál nagyobb jelentőséget tulajdonít e csoportoknak, másfelől viszont a nyugati vs. nemzeti fejlődésnek a Fidesz kommunikációja és az Orbán-rezsim nyugati kritikái által egyaránt fenntartott ideológiai oppozíciója újra meg újra a nyugati integráció programjával azonosítja a helyi baloldali kezdeményezéseket.

Az európai integráció viszonyaira, illetve a kapitalista rendszer válságának tágabb összefüggéseire vonatkozó kritika ebben a környezetben nem vált az új baloldal pozíciójának szerves részévé. Míg a romániai új antikapitalista baloldalnak a 2008 utáni politikai folyamatokra vonatkozó kritikája az Occupy-típusú mozgalmak neoliberalizmus-kritikájához áll közel, és a nyugati és a romániai neoliberalizmust egyazon, összekapcsolt jelenséggént bírálja, ezzel szemben a magyarországi új baloldali diskurzusok az Orbán-rezsim Nyugat-ellenességgel összekapcsolt antidemokratikus lépéseit dominánsan a nyugati típusú demokrácia visszafejlődéseként értelmezik, amely ellen az EU-integráció, az európai demokratikus politika, és a nyugati kapcsolatok megerősítése nyújthat megoldást. Az EU neoliberális politikájának kritikája ebben a pozícióban – bár a vitákban megjelenik ugyan – nem vált a helyi új baloldali álláspontok integráns részévé.

Végül, a rendszerváltás utáni időszak liberális értelmiségi közegeivel való kapcsolat ugyancsak eltérő lehetőségeket és korlátokat jelent a két esetben. Míg Románia esetében az új baloldal nyilvános fellépése kifejezetten a domináns antikommunista álláspont megtagadásához, s tágabban az értelmiségi szerep liberális értelmezésétől való elhatárolódáshoz kötődött, a magyar esetben az új baloldali csoportok a kulturális intézményekből az Orbán-rezsim által egyre inkább kiszorított liberális értelmiséggel közös ellenzéki térfélen találkoznak. Az, hogy az új „baloldal” létrehozásának célját ugyanaz a szó jelöli a volt „baloldal”, az azzal szövetséges korábbi liberális értelmiség és az új baloldali csoportok számára is, illetve hogy az új baloldal a szövetségi rendszer szerkezete miatt

az Orbán-rezsim kritikáját nem tudja szisztematikusan a nyugati integráció programjának kritikájához kapcsolni, újra meg újra azonosként tünteti fel a rezsim liberális és baloldali kritikáit. E közeledés a korábbiakhoz képest jelentős teret nyitott a szolidaritás diskurzusainak, az azokat korábban kizáró liberális diskurzusokon belül is. Ugyanakkor az új baloldali álláspontok közös nevezőjét az autoritarizmus elutasításával és a demokrácia és szolidaritás értékeivel való morális azonosulásra korlátozta, ami a helyzet értelmezése szempontjából egy folyamatos ingadozást jelent az európai demokrácia elvi értékei és a kapitalista felhalmozás hatásainak kritikája közt.

Bár Magyarországon léteztek a rendszerváltás óta folyamatosan aktív, illetve a 2008-at megelőző időszakban kialakult baloldali kezdeményezések, a tüntetéshullámok során megerősödő új baloldali álláspontok fenti jellegzetességeit ezek hatása nem módosította. Az *Eszmélet* folyóirat köre által a rendszerváltás utáni időszakban megfogalmazott kritikák és azóta közölt elemzések, az 1981-ben alapított Társadalomelméleti Kollégium baloldali kultúrája, a kétezres évek globalizációkritikus hullámában megfogalmazott kapitalizmuskritika, vagy olyan baloldali értelmiségiek munkái, mint Szalai Erzsébet, Tamás Gáspár Miklós, Melegh Attila vagy Böröcz József, részben hivatkozási alapul szolgálnak az új baloldali tájékozódás számára, de nem váltak egy új baloldali rendszerkritika szisztematikusan alapjává. Ugyanakkor a különféle társadalmi ügyeket képviselő csoportok, a kulturális mező átalakulásával különböző baloldali irányultságú projektek felé forduló értelmiségi csoportok, illetve az értelmiségi viták helyszínéül szolgáló online és offline terek egy, a különböző fragmentumokat egyre inkább integráló új baloldali nyilvánosság kialakulásának az irányába mutatnak, elsősorban a baloldal irányába tájékozódó értelmiségiek szimbolikus erőforrásaira építve.

Összefoglalás

A korábbiakban amellett érveltem, hogy a mozgalmakat érdemes úgy vizsgálni, mint a globális integráció változó konstellációival együtt átalakuló belső és külső szövetségi rendszerek részeként létrejövő jelenségeket. Bár a mozgalmak által tematizált problémák mögött ebből a szempontból az integráció globális és hosszú távú folyamata áll, politikai tájékozódásukat az integráció teljes tartományát rövid távú, helyi politikai projektekre lefordító politikai környezet alakítja. A fejezet ebből a szempontból mutatott rá az integrációs konstellációk és mozgalmi politikák összefüggéseire a késő szocializmus, a rendszerváltás és a rendszerváltás utáni felzárkózási erőfeszítések eltérő magyarországi és romániai modelljei esetében, különös tekintettel az integrációs modelleknek az 1973-as és 2008-as globális válságokhoz kötődő átalakulására.

A két ország szocialista rezsimjei az 1973-as válság utóhatásaira erősen eltérő válaszokat adtak. Magyarországon a desztalinizáció után a térség leginkább piaci jellegű reformját hajtották végre, az ideológiai kontrollt felváltották a materiális legitimáció eszközei, és a reformfolyamat az értelmiségieknek és szakértőknek redistributív előnyöket és valódi hatalmat juttatott. Ezzel szemben a válságot megelőző időszakban Románia a nyugati technológiaiimporttal egybekötött iparosításnak, a Szovjetuniótól való részleges függetlenségnek, az államigazgatás erőteljes centralizálásának, és az értelmiségiek és menedzserek marginalizálásának a politikáját követte. Az 1973-as válság után átalakuló cserearányok mindkét országban a szocialista iparosító felzárkózási program válságához vezettek, a válság nyomán kialakuló eladósodásra azonban a két ország eltérő módon reagált.

Míg Magyarországot a külső hitelezőktől való függés és a reform híveinek erős pozíciói a teljes liberalizáció útjára terelték, Romániában a centralizált iparosítási erőfeszítésre épülő rezsim hatalmának megmentése érdekében a hitel-visszafizetés szélsőséges megszorításokat és az ipari befektetések folytatását

írta elő. A szocializmus utolsó időszakában fellépő magyarországi környezetvédő és romániai munkásmozgalmak részben a világ-gazdasági integrációnak az 1973-as válság után előállt ugyanazon problémájára reagáltak: a szocialista iparosítás számára végzetes energiaár-változásokra, exportfüggőségre és keményvaluta-hiányra, amelyek Magyarországon az olcsó technológiával exportra termelő vegyipari beruházásokat és a dunai vízlépcső projektjét, Romániában pedig a szénbányászokra és ipari munkásokra nehezedő munkaterhelést, illetve az agrártermékek exportra irányítása miatti élelmiszerhiányt motiválta. Ugyanakkor a kétfajta mozgalmat létrehívó feszültségek és lehetőségek, a mozgalmak kifejlődése és későbbi politikai recepciója a kétfajta integrációs konstellációban eltérő volt.

Egyik jelentős eltérésként a fejezet az értelmiségiekkel, a rendszer általuk megfogalmazott politikai kritikáival, illetve az értelmiségi kritikákra különösen érzékeny nyugati nyilvánossággal való kapcsolatot emelte ki. Annak ellenére, hogy a mozgalmárok által vállalt kockázat és megtorlások szempontjából a romániai munkásmegmozdulások erősebb konfliktust vállaltak a rendszerrel, a rendszerváltás politikai narratíváit alakító nyugati és helyi értelmiségi diskurzusokban a magyarországi környezetvédő mozgalom a rendszerváltás fontos tényezőjeként őrződött meg, míg a román munkásmozgalmak alig kaptak szerepet a rendszerváltás utáni értelmiségi antikommunizmus narratíváiban. Utóbbiak elsősorban a diktatúra által marginalizált értelmiségiek konfliktusára koncentráltak, és az értelmiségi antikommunizmust a kommunista elitek és népi rétegek közti politikai szövetség rendszerváltás után is fennmaradó formáival helyezték szembe.

A kelet-közép-európai országok politikai diskurzusai a rendszerváltást a nyugati felzárkózás lehetőségéhez való visszakapcsolódásként értelmezték, s ennyiben egy új fejlődési szakasz szükség-szerű megnyílásaként. A rendszerváltásokra azonban erőteljesen függő pozícióban került sor. A második világháború utáni globális felhalmozási ciklus válságában a kései finanszírozási szakasz globalizációs diskurzusai ugyan az új lehetőségek fényében

tüntették fel a szocialista blokk összeomlását, a volt szocialista országok számára azonban ez az integrációs folyamat az értéklánc alsó pozícióiban való bekapcsolódást jelentett a jóléti rendszereket éppen leépítő nyugat-európai válságkezelési rendszerbe.

A 2008-as válság nyomán globálisan elinduló középosztálybeli mobilizációk kelet-közép-európai változatai a válság hatásait jellegzetesen a rendszerváltás felzárkózási projektjének a kudarcaként értelmezték. E projektek Magyarországon és Romániában eltérő pályákat futottak be. Romániában a szocialista utódpárt nemzeti protekcionista projektjének meggyengülésével a 2008-as válság a neoliberális reformok megerősödésére adott lehetőséget. Ezzel szemben a válság idejére a hetvenes évektől elinduló liberális fejlesztési irány kifulladás, s a hozzá kapcsolódó politikai projektek delegitimációja a Fidesz nemzeti protekcionista politikájának nyitott teret. Bár a válságkezelést mindkét országban a demokratikus ellenőrzés csökkentése, megszorítások, és a tőkefelhalmozás feltételeinek a védelme jellemezte, a válsághatások nyomán mobilizálódó tüntetők mindkét esetben a nyugati felzárkózási projektjeit erősítették meg – politikai kifejezéseik szerint Romániában a szocialista utódpárt és a szegények vélt „kommunista” szövetsége, Magyarországon az Orbán-rezsim illiberális nemzeti protekcionizmusa ellen.

A két kontextus eltérő adottságai a régió más országaihoz hasonlóan Magyarországon és Romániában is megerősödő új baloldali csoportok tájékozódását is befolyásolták. A romániai új baloldali csoportok a korábbi antikommunista értelmiségi konszenzussal szemben, a tüntetések szegényellenes felhangjaitól elhatárolódva, s a nyugati megszorításellenes mozgalmak baloldali neoliberalizmus-kritikájával erős összhangban alakítják ki saját pozícióikat. Magyarországon az Orbán-rezsimmel szembeni ellenállás egy ténfélre hozza a liberális és új baloldali ellenzék, egy olyan pozícióban, ami a leszakadó társadalmi csoportok cserben hagyásának kritikáját megengedi, a nyugati integráció és a kapitalizmus rendszerszintű kritikáit azonban korlátozza.

A különböző kontextusokban létrejövő mozgalmak politikai pozícióit vizsgálva a fejezet egyik fő következtetése, hogy a globális válságok helyi hatásaira reagáló mobilizációk formája és tartalma is a válságon belüli integrációs konstellációk szerint, azokba beágyazott módon változik. Ennyiben a mobilizációk által képviselt politikai fordulatok – bár résztvevőik gyakran a „politikai ébredés” élményeként élik meg – nem értelmezhetők valamiféle általános értelemben vett politikai érték (pl. demokrácia, liberalizmus vagy baloldaliság) felszínre töréseként. Ellenkezőleg: azt, hogy a mozgalmak politikai üzenetét milyen politikai értékek mentén általánosítják különböző szereplők szövetségi rendszerei, az integráció tágabb folyamatában zajló küzdelmek történeti vizsgálatának a részeként érdemes kezelnünk.

A történeti vizsgálat egy következő szintje az adott csoportok és egyének konkrét pályáját vizsgálná a fent felvázolt körülmények között. A könyv ezt a fajta monografikus leírást nem tartalmazza. Bár a dokumentáció szempontjából ez a fajta munka kétségtelenül értékes, a csoportok kis mérete a köztük levő, túlnyomóan informális viszonyok gyors változása a konkrét akciók és kapcsolatok leírását kevésbé teszi relevánssá jelen érvelés azon céljára nézve, hogy a jelenleg folyamatban levő vitákhoz egy, azok tágabb kontextusára néző kitekintést adjon hozzá. Hosszabb távon a csoportközi koalíciók és egyéni pályák alakulása kétségtelenül a mozgalom megértésének a része kell, hogy legyen. A 2010 utáni mobilizációs hullámmal, és azon belül az új baloldali csoportokkal kapcsolatos vitákhoz való hozzászólásként a könyv gondolatmenete már csak egy összefüggés tárgyalására tér ki: a rendszerszintű folyamatok és az új értelmiségi baloldal által megfogalmazott politikai pozíciók közti kapcsolat kérdésére.

VI. A régiós középosztálybeli mobilizációk hosszú távú jellemzői a kortárs új baloldali kezdeményezésekben⁴

Az államszocializmus bukása után hosszú évekig a kelet-közép-európai országok politikai nyilvánossága jellegzetesen elutasította a kapitalizmus kritikájának minden formáját. A 2000-es évek második felétől azonban újra hangot kaptak olyan új baloldali megnyilvánulások, amelyek a rendszerváltást és az azt követő integrációs folyamatokat a kapitalizmus kritikájának szemszögéből tárgyalták. A rendszerváltás óta aktív, de a helyi nyilvánosságban marginalizált baloldali hangokhoz képest ez az új hullám a nyugati baloldali áramlatokhoz csatlakozva új fórumokat, s idővel egy új baloldali nyilvánosság kezdetleges struktúráit hozta létre. Míg Európában és Észak-Amerikában az ugyanebben az időszakban megerősödő értelmiségi baloldal elsősorban a neoliberalizmus kritikájára koncentrált, az új kelet-közép-európai baloldali pozíciók kialakításában erősen szerepet játszott a szocializmus korábban illegitimnek bélyegzett örökségéhez való viszony újra-definiálása (Kalb 2012, Horvat és Štiks 2015, Poenaru 2013, 2017). A rendszerváltás mint felzárkózási projekt bukásának tapasztalata, amely a 2008 után elinduló középosztályi mobilizációs hullá-

⁴ Az értelmiségi mezőkön belüli baloldali fordulat értelmezésében a fejezet részben támaszkodik a Szarvas Mártonnal közösen írt *Válság, művészet és politikai aktivizmus – ma. A kortárs kulturális mező újrapolitizálódásának társadalmi környezete* című cikkre, amely az ERSTE Patterns kurzusfejlesztést támogató programjának segítségével előkészített *Válság, művészet és politikai aktivizmus* című egyetemi kurzus keretében született, valamint a Pulay Gergővel közösen írt *Szolidaritás, reprezentáció és képviselés a szegénységkutatásban és a középosztálybeli aktivizmusban* című cikkre, illetve a cikk nyomán kibontakozó vitákra.

moknak is fő témája lett, ugyancsak a baloldali tájékozódás egyik alapvető elemeként szolgált.

Florin Poenaru a romániai CriticAtac fórum körüli csoport megszületésével kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy a baloldali politikai tájékozódást az az összeférhetetlenség motiválta, amit a rendszerváltás utáni folyamatok negatív oldalát megtapasztaló értelmiségiek saját életrajzi pályájuk és a rendszerváltást a felzárkózás történeteként megjelenítő domináns narratívák között érzekelték. Mint Poenaru írja, ez a feszültség eltávolította őket a felzárkózás társadalmi programjában kijelölt értelmiségi szerepektől. A kulturális intézményrendszer által értékelt, elvont és átesztétizált értelmiségi tudásformák helyett saját helyzetüket a rendszerváltás utáni materiális folyamatok részeként kezdték elemezni. Ebben a megközelítésben a saját pozíciójukat más bér munkásokéval azonosként gondolták el, s a felzárkózás értelmiségi standardjait a posztoszocialista integráció által károsan érintett munkásokkal való szolidaritás politikai pozíciójára cserélték fel (Poenaru 2013: 324).

Poenaru értelmezésében tehát a rendszerváltás utáni kapitalista integráció új baloldali kritikájának megszületésében szükségszerűen és koherensen kapcsolódott össze a rendszerváltás felzárkózásígéretének kudarca, a rendszerváltás utáni folyamatoknak mint kapitalista integrációnak a kritikája, és az értelmiségi szerepnek a saját biográfiai tapasztalaton alapuló átértékelése, amely a bér munkás pozíciójával való azonosuláshoz, valamint a nyugati középosztálybeli standardokhoz való felzárkózás értelmiségi ambíciói helyett a munkásokkal való szolidaritás meggyőződéséhez vezetett. Ezt a folyamatot Poenaru úgy írja le, mint a posztoszocialista értelmiség osztályöntudatra ébredését, amely a felzárkózás illúziója mögött a térség globális kapitalista integrációjára, és azon belül az értelmiségiek valós pozíciójára ismer rá. Elemzésében kiemeli, hogy az általa vizsgált értelmiségi csoport (melyhez később ő is csatlakozott) biográfiai pályája a globális, régiós és helyi „rendszerváltások” három, egymásra rétegződő hullámát tükrözte: az agrártársadalomból ipari társadalomba

való átmenetet a régió szocialista felzárkózási erőfeszítése során, a második világháború utáni globális felhalmozási ciklus ipari fázisából a neoliberais fázisba való átmenetet, és a rendszerváltás után a szocialista iparosítási erőfeszítésből a neoliberais kapitalista struktúrákba való periferikus betagozódásba való átmenetet. Az értelmiség polgári szerepéből való kiábrándulás és a munkásokéhoz hasonló osztálypozícióra való ráébredés Poenaru értelmezésében a strukturális átalakulás e három különböző hullámának az egymásra tevődéséből következik egy-egy biográfiai tapasztalaton belül. Későbbi munkájában a romániai új baloldali mezőnek a CriticAtac elindulását követő fejlődését elemezve Poenaru úgy érvel, hogy az új baloldali értelmiség kispolgári osztályháttere és kultúrája nem tette lehetővé a bér munkások pozíciójával való azonosulást, annak ellenére, hogy anyagi körülményeik ehhez álltak közel (Poenaru 2017a).

Az ebben a könyvben alkalmazott elemzési perspektíva a Poenaru elemzésében kiemelt egybeeséseket nem annak a dilemmának a szempontjából értelmezi, hogy a strukturális folyamatokból következik-e osztálytudatra ébredés, vagy elmarad. Ahogy a második fejezet hangsúlyozta, ha a társadalmi mozgalmakat a kapitalista fejlődés teljes történeti összefüggérendszer felől közelítjük meg, azt látjuk, hogy a rendszer működése által kitermelt ellentmondásokra és feszültségekre reagáló rendszerellenes mozgalmak tipikusan nem tartalmaznak a rendszer teljes történeti kifejlődését leíró diagnózist. Inkább jellemző az, hogy a globális integráció adott konstellációjában megszülető mozgalmak a saját pozíciójukban tapasztalt feszültségeket a számukra elérhető és releváns politikai környezet fogalmai szerint ragadják meg, amelyek – Taylor (1982) fogalmával élve – a teljes rendszer globális és hosszú távú összefüggéseit helyi és rövid távú politikai fogalmakra lefordító „ideológiai” szint elemei. Így például a nyugati munkásmozgalmakat a kapitalizmust szükségszerűen meghaladó proletárforradalommal azonosító marxista hagyomány (amely nem azonos Marx teljes munkásságával, sem a marxista hagyomány egészevel) a strukturális pozíció és osztálytudat

összekapcsolódását a kapitalista viszonyokkal szembeni univerzális emancipáció kulcsfontosságú momentumaként gondolta el. A nyugati munkásmozgalomnak és a rendszerellenes mozgalmak más változatainak globális történetét nézve azonban azt látjuk, hogy e mozgalmak formáit, ambícióit és ideológiáit az ugyanazon globális folyamaton belül elfoglalt eltérő pozícióik határozták meg, és politikai konfliktusaikban és gazdasági programjaik összeháríthatatlanságában e pozíciók sajátosságai ütköztek ki.

Korábban amellet érveltem, hogy ebből a tanulságból kiindulva a rendszerellenes mozgalmak elemzésében nem a rendszerpozíció helyes felismerése vagy félreismerése közti dilemma kérdését érdemes követni. Az új baloldali helyzetelemzések kérdése kapcsán erre a problémára ismét vissza kell térnünk, mivel a helyzetelemzés, helyzetfelismerés és osztálytudat összefüggései az elsősorban értelmiségiekből álló új baloldali csoportok esetében többszörösen is előtérbe kerülnek – részben mint a csoportok saját tájékozódásának és politikájának elemei, részben mint a rájuk irányuló elemzés fogalmai.

A strukturális pozíció és az osztálytudat összekapcsolódásának emancipatív momentumára koncentráló megközelítések felől nézve az értelmiségi munka jelentősége abban áll, hogy a rendszerpozíciók és a politikai cselekvés közti összefüggések feltárásával leleplezi a rendszer hibás elemzésére épülő politikai ideológiákat, illetve segíti a helyes elemzésre épülő mozgalmak kialakulását.

Az osztályelemzésnek és a rendszerellenes mozgalmaknak ez az összefüggése a marxizmus hagyományában az értelmiségiek és a munkásmozgalom, illetve a párt és munkásmozgalom viszonyáról szóló kiterjedt viták és küzdelmek tárgya volt (pl. Gramsci 2009, Lenin [1902] 1929, Althusser 1976). Mint Fuentes és Frank (1989) hangsúlyozzák, az az elképzelés, hogy az értelmiségiek által megalkotott diagnózisnak befolyásolnia kell a mozgalmak irányát, a mozgalmakról szóló értelmiségi diskurzusoknak a marxista hagyományon kívül is visszatérő eleme. Ez a fajta kutatói szemlélet jelentős szerepet játszik a 2008 utáni mobilizációs

hullám, s azon belül az új kelet-közép-európai baloldali kezdeményezések értelmezésében is – többek közt a kutatók és mozgalmárok baloldali fordulata közti kapcsolatoknak, vagy éppen egybeesésének köszönhetően.

Így például az osztályelemzés új antropológiai hullámának (pl. Carrier és Kalb 2015, Kasmir és Carbonella 2014, Millar 2015) egyik képviselője, Don Kalb – aki az új baloldali fordulat támogatójaként is fellépett a kelet-közép-európai társadalomtudományokon belül – kutatásaiban különös figyelmet szentel a neoliberalizáció által okozott társadalmi sérelmek és új jobboldali populizmusok viszonyának. Míg az osztályelemzés fókuszába a globális történeti viszonyok helyi társadalmi, politikai és kulturális konstellációk formájában kikristályosodó „csomópontjait” állítja („critical junction”, ld. Kalb 1997, 2002, 2005, 2011, Kalb et al. 2000, Kalb és Tak 2005, Carrier és Kalb 2015), a kutatás tétjét illetően a helyi és globális történeti viszonyoknak ez a feltárása Kalb koncepciójában azt szolgálja, hogy rámutasson azon rendszeradottságokra, amelyek a baloldali rendszerkritika helyett a jobboldali populizmus elterjedését támogatják (Kalb 2015: 13). Kalb programjában tehát a populizmusnak a globális történeti „csomópontok” felőli vizsgálata mint elemzői munka azért fontos, mert a globális, rendszerszintű folyamatokból kiinduló, de a (jobboldali) politikai reflexió által elfedett összefüggések feltárásával a rendszerszintű folyamatok által táplált elégedetlenséget a rendszerelemzésből következő „helyes” politikai irányba terelheti.

A válság és a válság következtében felvirágzó populista politika baloldali elemzései gyakran élnek ezzel a feltételezéssel. Kalb saját diagnózisát Tilly diagnózisával rokonítja, amely az új politikai turbulenciákat a neoliberalizmus általi „demokráciátlanítás” (Tilly 2004, idézi Kalb 2015: 14) számlájára írja. Hasonlóan ahhoz, amit korábban Fraser (2014), Streeck (2014), Mouffe (2014), Stavrakakis (2014) és mások alapján a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásának narratívájaként írtunk le, Kalb is úgy gondolja, hogy a demokrácia és a baloldali politikai erők meggyengülésével a populizmus „egy baloldali álom helyét tölti be” (Žižek 2008:

275, idézi Kalb 2015: 14), és hogy a populizmus terjedése ellen a baloldali politika megerősítésével kell fellépni. A jelenlegi válság értelmezéseinek e szerint a vonulata szerint tehát a populizmus rendszerszintű háttérére rámutató értelmiségi gesztusok jelentőségét az adja, hogy hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a válság által keltett társadalmi feszültségek energiája ne a jobboldali populizmus, hanem a baloldali osztálypolitika irányába csatornázódjon.

Ez a helyzetértékelés a rendszerpozíció és osztálytudat összekapcsolódását kulcsfontosságú történeti fordulópontként kezelő hagyományba illeszkedik. Ha azonban a rendszerellenes mozgalmak rendszerszintű történetéből kiindulva sem a nyugati munkásmozgalmat, sem a rendszerellenes mozgalmak más ágait nem kezeljük úgy, mint a teljes rendszer ellentmondásait kifejező politikai tudatformát, a jelenlegi nyugati mozgalmak előtt álló populistá vs. baloldali választás is inkább különböző helyi konstellációkba beágyazott, partikuláris válaszokat generáló választásnak tűnik, mintsem egy rendszerszinten általánosítható fordulópontnak. Ahogy a korábbi fejezetekben érveltünk, az a narratíva, amely a populizmus terjedését és a baloldali politika szükségességét is a „demokratikus kapitalizmus” hanyatlásához köti, a „demokratikus kapitalizmus” történeti előzményét nélkülöző kelet-közép-európai helyzettel összehasonlítva éppen a populizmus vs. baloldal így megfogalmazott dilemmájának a partikularitására mutat rá. A helyi politika és a globális folyamatok közti kapcsolat vizsgálata az itt alkalmazott megközelítésben a strukturális reflexió és a politikai tudat közti szükségszerű vagy eltérített összefüggés dilemmája helyett annak a viszonynak a történeti alakulására figyel, amely a rendszerszintű integráció és a rá adott helyi politikai reakciók között létrejön. Ez a megközelítés nem feltételez közvetlen megfelelést a rendszerszintű ellentmondások és a helyi politikai válaszok között.

Az újabb kelet-közép-európai mozgalmaknak a globális és helyi kontextust egyaránt figyelembe vevő értelmezéséről létezik társadalomtudományos diszkusszió. Poenaru romániai új baloldali csoportokról szóló kutatásai mellett a globális, rend-

szerszintű integráció és a helyi baloldali/populista fordulat közti összefüggést Szombati Kristófnak a magyarországi új jobboldali mozgalmakról szóló disszertációja (Szombati 2016, 2018) vizsgálta a Kalb által megfogalmazott osztályelemzési program szelvében. Hasonlóan ahhoz, ahogy Poenaru a romániai új baloldallal megjelenését a helyi iparosodás, globális neoliberalizáció, és helyi rendszerváltás egymásra tevődő hullámaiban megképződő biográfiák és a rendszerváltás utáni felzárkózás antikommunista ideológiái közti ellentmondás felől elemzi, Szombati a cigányellenesség és a jobboldal megerősödését abból a szempontból vizsgálja, hogy a rendszerváltás, neoliberalizáció és EU-csatlakozás hatásai a magyar vidéken hogyan kapcsolódtak régiós és országos szintű politikai szerkezetváltásokhoz és diskurzusokhoz. Norbert Petrovici (2012), Bartha Eszter (2011a, 2011b), Halmai Gábor (2011) és mások (Halmai és Kalb 2011) hasonló szempontból tárgyalták a nacionalista mozgalmak megerősödése és a rendszerváltás, dezindusztrializáció és neoliberalizáció közti kapcsolatot.

Amellett, hogy jelen érvelés nem a rendszerszintű folyamatokat felismerő vagy félreismerő politizálódás közti dilemmára fókuszál, e diszkusszióhoz alapvetően három szemponttal járul hozzá. Az egyik a kelet-közép-európai középosztálybeli politikai mobilizációk hosszú távú hullámai és a félperifériás felzárkózási erőfeszítés közti összefüggés. A második, ebből következő szempont, hogy az új középosztálybeli mobilizációkat, és azon belül az új baloldali kezdeményezéseket is érdemes a globális integráció helyi társadalmi-politikai konstellációi, s azon belül a helyi középosztály-fejlődés dinamikái felől vizsgálni. Ez utóbbi kapcsolatot az előző fejezet a 2008 utáni magyarországi és romániai mobilizációk eltérő integrációs kontextusai és az azokban elfoglalt eltérő pozíciók által indukált különbségek bemutatásával illusztrálta. A harmadik szempont az új baloldali kezdeményezések ideológiai és szervezeti dinamikái és a középosztálybeli mobilizációk hosszú távú történeti sajátosságai közti összefüggés. Az új baloldali kezdeményezések politikai tájékozódását alakító komplex és sokszintű interakciók közül jelen fejezet csak ez utóbbi össze-

függésnek az illusztrálására koncentrálni. A rendszerszintű folyamatok és helyi politizálódás közti kapcsolat történeti elemzésének a követelményeit ez nem meríti ki – a Bartha, Szombati, Petrovici, Poenaru és mások által követett szempontok, valamint a mozgalmi mezőn belüli személyes és csoportszintű dinamikáknak az intézményes és mezoszintű dinamikákkal való monografikus egybevetése ehhez egyaránt szükségesek. Ez a fejezet kifejezetten azt szolgálja, hogy a régiós középosztálybeli mobilizációk hosszú távú dinamikái és a jelenlegi új baloldali kezdeményezések közti kapcsolat szempontját hozzáadja az új régiós mobilizációkat a rendszerszintű összefüggések felől megközelítő diszkusszióhoz. Bár e kapcsolat felmutatása önmagában egy komplex történeti elemzéshez képest egysíkú és absztrakt marad, a kapcsolat hangsúlyozásával éppen a további történeti elemzés lehetőségeit egészíti ki azzal, hogy elemeli az elemzést a rendszerszintű összefüggések helyes vagy helytelen politikai reflexiójának kérdéséről, és rámutat arra, hogy a mezoszintű kontextuális adottságok mellett a csoportszintű, habituális jellemzőket is a rendszer-integráció tágabb folyamata alkítja.

A külső rendszer-integráció mint a politikai tapasztalat belső szervezőereje: baloldali politika mint személyes tapasztalat

2015–2016-ban alkalmam volt a romániai és magyarországi új baloldali mezőkről elsősorban azok résztvevőjeként kialakított tudásomat módszeres kutatással kiegészíteni. Személyes és csoportos beszélgetések, a mozgalmi anyagok és médiamegjelenések elemzése, valamint különböző eseményeken való részvétel mellett több mint 20 életútinterjút készítettem magyarországi és romániai aktivistákkal. Míg Poenaru (2013) a rendszerszintű folyamatok és az új baloldali csoportok kialakulása közti kapcsolatot a rendszerváltás utáni felzárkózásideológiák és a személyes biográfiai tapasztalat közti ellentmondásra vezeti vissza, interjúim

során azt találtam, hogy bár a személyes narratívák a politikai formálódás folyamatát valóban életrajzi eseményekhez kötik, mind az adott életrajzi tapasztalatok, mind a belőlük levont politikai következtetések olyan erős eltéréseket mutatnak, amelyek lehetlenné teszik a rendszerkörülmények és politikai tudatformák valamiféle szükségszerű kapcsolatának a kirajzolását. Ahelyett, hogy az életrajzi pályák hasonló mintázata a politikai ideológiák hasonló mintázatát eredményezte volna, azt láttam, hogy a személyes tapasztalatok politikai relevanciával való felruházása komplex intellektuális és érzelmi folyamatok során történik, amelyek a személyes emlékezetet, attitűdöket és ambíciókat a helyi és nemzetközi aktivista szcénák folyamatosan változó viszonyaihoz képest pozicionálják, s amelyek eredményeként a politikai formálódás különböző biográfiai narratívái egymástól jelentősen eltérő variációkat alkotnak.

A személyes tapasztalat és politikai tájékozódás közti kapcsolat megfogalmazásai valóban gyakran kitérnek a posztoszocialista felzárkózási erőfeszítések kudarcára és a felzárkózási ideológiák és személyes tapasztalat közti ellentmondásra. Ugyanakkor ezen ellentmondások referenciái és a hozzájuk kapcsolt politikai következtetések között erős eltérések vannak. Így például a rendszerváltás és dezindustrializáció életrajzi tapasztalata kapcsolódhat a nemzeti fejlődésnek egy zöld-szociáldemokrata agendájához:

„Elkezdett kurvára érdekelni, hogy mi történik körülöttünk, mi az a globalizáció, hogy mennek tönkre az emberek, a családommal mi történt. [...] Akkor jöttem rá, hogy a saját élményeimet tulajdonképpen egy baloldali nyelven lehet normálisan elmondani.” (D. G. 2016)

Egy másik biográfiai narratívában a rendszerváltás utáni felzárkózási erőfeszítés tapasztalata kapcsolódhat egy olyan értelmiségi agenda melletti elköteleződéshez, ami a globálisan alárendelt pozícióból következő kulturális kisebbségek tüneteivel

szemben a kollektív büszkeség olyan kulturális formáit keresi, amelyek nem esnek a nacionalizmus csapdájába:

„A szélről beszélni, a marginalizáltak, az elnyomottak pozíciójából, de nem akárhogy! Büszkén, agresszíven, félelem nélkül [...] azokban az években a nyilvánosságban az a diszkurzus uralkodott, ami vagy a lenézésre épült, vagy az önsajnálatra, tudod, ezeknek a kombinációja, hogy mi sosem tettünk semmi különöset, ezek vagyunk mi, minket mindig kihasználtak, mi ilyen és olyan nyomorultak vagyunk. [...] Az önsajnálát és a lenézés kombinációja az elnyomottság tudata helyett, nagyon perverz szituáció. Erővel beszélni az elnyomásról, rájöttem, hogy ezt kell tennünk.” (B. P. 2015)

A baloldali tájékozódásnak az osztályelemzéshez kötött változata ebben a kontextusban csak egy a lehetséges irányok között. Hasonlóan ahhoz, ahogy Florin Poenaru a román CriticAtac szerkesztőjeként a rendszerváltás folyamatának osztályviszonyokként való felismerését tartja a baloldali politikai fordulat alapjának, a magyarországi Helyzet Műhely tagjaként magam is azt képviseltem, hogy a globális integráció társadalomtudományos vizsgálata az új baloldali politika nélkülözhetetlen feltétele (pl. Éber és Gagyí 2014).

Ugyanakkor a rendszerváltás utáni átalakulás életrajzi tapasztalata más esetekben kapcsolódhat a strukturális elemzés irrelevanciájának a gondolatához, és egy olyan ebből fakadó politikai következtetéshez, amely szerint a szenvedés és empátia valós érzelmi képessége és tapasztalata az, ami a baloldali tájékozódás valódi alapja lehet:

„Ha egyszer valóban átmentél ezeken a küzdelmeken, sokkal inkább megérted azokat az embereket, akik elnyomó elvárások között élnek – az ő szempontjukból, és nem a te elvárásaid szempontjából. Én azt gondolom, hogy ez a fajta érzékenység

fontosabb, mint az elmélet és a marxizmus. Az az érzékenység, ami miatt látni tudod a világ komplexitását.” (C. A. 2016)

A biográfiai tapasztalattal összekapcsolt különféle politikai következtetések a személyes cselekvés lehetőségeire és jelentőségére nézve is különféle pozíciókhoz és attitűdökhöz kapcsolódnak. Az egyik jellegzetes ilyen attitűd a sürgős, feltétlenül szükséges, releváns és lehetséges cselekvés programja: „Érzem, hogy értelmiségiként felelősségem van ebben”; „A politikában van, amikor nem lehet kompromisszumra menni [...] vannak pillanatok amikor nincsenek kételyek, és ahol a csatát meg kell vívni” (F. A. 2016). Más pozíciókat ugyanakkor éppen a helyes politikai program és annak gyakorlati korlátai közt húzódó feszültség határozza meg:

„Bonyolult dolog a társadalmi színház, mert kinyitod Pandóra szelencéjét, aztán nyitva marad, neked meg nincsenek megoldásaid. Odatartasz egy tölcseért, és a problémák hallhatóvá válnak. Frusztráló, mert valójában ezeket a problémákat mi nem oldjuk meg. Nem tudjuk megoldani.” (Pușcariu 2016)

Végül, a rendszerszintű összefüggések baloldali értelmezése az értelmiségi szerep tekintetében vezethet a személyes cselekvési lehetőségek korlátozottságának és irrelevanciájának érzéséhez is:

„aztán meg amikor elkezdtem gyakorlatban gondolkodni, azt sem tudtam igazán megélni. Nálam is közben betört a világ, a valóság, és [a művészet] elkezdett nem annyira fontos lenni, a lelkiismeretem leblokkolt egy csomósor. [...] Mivel az egész rendszert akartuk kritizálni, a valósággal foglalkozni és a művészetet annak az eszközévé tenni, ahhoz elengedhetetlen, hogy elkezdjen az ember olvasni. Volt egy iszonyat durva pillanat, mikor rájöttem, hogy ahhoz, hogy bármit gyakorlatban tegyek, mi mindent kell tanulni. Aztán megláttam, hogy az meg legyilkolja a gyakorlatot.” (T. A. 2016)

A politikai tájékozódás szempontjából relevánsként hivatkozott biográfiai tapasztalatok és az ezekkel kapcsolatban levont politikai következtetések sokfélesége tehát azt mutatja, hogy a globális integráció, rendszerváltás, életrajzi tapasztalat és politikai nézetek között nem áll fenn egy adott strukturális pozíciót adott politikai fordulathoz kötő, szükségszerű kapcsolat. Mindeközben a 2008 utáni mobilizációs hullám tágabb környezete, és az új baloldali hangok általános megerősödése a régióban mégis arra utal, hogy létezik összefüggés a strukturális változások és a politikai tájékozódás megváltozása között. Jelen könyv megközelítése ezt az összefüggést nem közvetlenül a konkrét tapasztalatok és konkrét politikai ideológiai formák között feltételezi, és nem várja azt, hogy strukturális feszültségeknek az azokat híven ábrázoló politikai ideológiák formájában kellene kiütközniük. Ehelyett arra figyel, hogy a válság idején megerősödő középosztálybeli mobilizációk energiája milyen történeti környezetben, milyen ideológiai és társadalmi szövetségek és konfliktusok mentén ölt formát. Az előző fejezet ebből a szempontból elemezte az 1989 előtti és 2008 utáni mobilizációk magyarországi és romániai környezeteit, rámutatva arra, ahogyan a környezet sajátosságai a mobilizációk belső sajátosságaiban is megjelennek. A következőkben az elemzés egy másik szintjén olyan tulajdonságokat emelek ki, amelyek a magyarországi és romániai új baloldali csoportok esetében is közösnek tekinthetők, s amelyek a válság idején megerősödő középosztálybeli mobilizációk hosszú távú strukturális adottságaihoz kötődnek. Ez az elemzés, mint fent jeleztem, a makro- és mikrokontextusok illeszkedésének csak egyetlen aspektusára koncentrálna, és ebből a szempontból egyoldalú – a cél az, hogy ezt az aspektust bevezesse az új mobilizációkról szóló diszkussziókba.

Az alább kiemelt jellemzők és példák nem hivatottak egy-egy csoport gyakorlatának vagy ideológiájának a komplex elemzésére. Mivel a könyv nem végzi el az egyes mezők monografikus elemzését, a példák szükségszerűen kiragadottak, és reprezentativitásuk az olvasó számára nem ellenőrizhető. Azon túl, hogy a monografikus elemzés a könyvnek nem célja, a tudományos érvelés

ezen hiányosságát azért is vállalom fel, mert a fejezet célja kifejezetten a baloldali vitákhoz való olyan hozzászólás, ami a viták jelenlegi dinamikáihoz egy külső szempontot ad hozzá. Az alább kiemelt tulajdonságok a különféle mezőbeli vitákban jellemzően adott csoportokhoz és konkrét programokhoz kapcsolódnak; az alábbi érvelés célja, hogy rámutasson a belső vitákban konkrét gyakorlatokhoz kapcsolt jellemzőknek az új baloldali mezők strukturális pozíciójából származó, általánosabb szintjére. Ezt a döntést joggal érheti az a kritika, hogy az adott csoportok közti konkrét különbségek elmosásával ez a fajta érvelés csak a parttalan vádaskodás dinamikáit táplálja. Ez megtörténhet; a vitához való hozzászólás lehetséges pozitív potenciáljával kapcsolatban azonban ennél károsabbnak tűnik egy-egy csoport vagy ideológia adott állapotának a kimerevítése egy olyan jelenség példjaként, amely ilyen vagy olyan formában, más elemekkel keveredve a teljes mező dinamikáinak a része.

Az egyik ilyen tulajdonság, amelyet az egyes új baloldali csoportok és ideológiák különbségeitől függetlenül mindenütt érzektem, s amelyet Poenaru (2017) és a csoportok tagjai gyakran maguk is kiemelnek, az autenticitás fölötti szimbolikus küzdelmek intenzitása. A baloldali politikai pozíció autenticitása fölötti viták mindegyik mezőben kiemelt jelentőséggel bírtak, függetlenül attól, hogy e viták konkrét erőforrás-konfliktusok eldöntéséhez kapcsolódtak-e. A viták szimbolikus jellegét jelzi, hogy mikor egymás politikai meggyőződésének és tevékenységének autenticitását mérlegelik, a mező szereplői az adott pozíciót tipikusan egy-egy lehetséges társadalmi jövőképben játszott szerepe felől értékelik, és nem az adott pozíció vagy kezdeményezés jelenlegi ereje és következményei felől. A vitákra emiatt tipikusan a jelenlegi pozíciók történelmi jelentőségének és az amiatti felelősségnek az irreális felnagyítása jellemző.

Az új baloldali mezőkben vívott szimbolikus küzdelmek a kívülről számára ezoterikusnak tűnhetnek, belülről azonban a kollektív figyelem és transzformatív potenciál sűrű közegét jelentik, amely a szereplők számára maximális figyelem- és

energiabefektetést követel meg. A mozgalmi környezeteknek ezt az állapotát Randall Collins (2001) Durkheimet idézve „kollektív pezsgésnek” nevezte, egy olyan állapotot írva le ezzel, ahol a szereplők a létező társadalmi kötések és normák átalakulását tapasztalják meg, s ebben az átalakulásban a csoportviszonyokat a csoporthatárok és normák iránti megnövekedett érzékenység, és általában erős egymásra figyelés jellemzi, ami egyúttal a kollektív figyelem erőforrásáért zajló intenzív versengéssel is jár. Ebben az állapotban a tájékozottság, politikai orientáció és viselkedés esetleges hibáit figyelmesen monitorozó közeg egyúttal az egyes álláspontok radikalizálódásának a tényezőjeként is hat, a külső társadalmi környezetben nem létező vagy nem jutalmazott álláspontok nyílt felvállalását jóváhagyással és szolidaritással jutalmazva. Collins koncepciója természetesen az adott mozgalmi momentumok tágabb környezetének és időbeli alakulásának függvényében árnyalandó – az új baloldali események és viták jellegzetes ingadozását a csoporton belüli ellenőrzés és kollektív szolidaritás kifejezései között azonban jól megragadja.

A szimbolikus verseny környezetében a baloldali politikai pozíció napi szinten bizonyítandó és fenntartandó szimbolikus tőkét jelent a csoportközi viszonyokban. Ez egyrészt motiválóan hat a teljesítményre és adott csoporton belüli szolidaritásra, másrészt viszont folyamatos kitettséget jelent az autentikus baloldali pozíció szimbolikus tőkéjét megvonó vagy károsító intervencióknak. Sokszor voltam tanúja olyan eseményeknek, amelyek adott pillanatokban leginkább egy perre hasonlítottak, ahol adott szereplők autenticitása megkérdőjeleződött, bizonyításra szorult, egy olyan retorikai konstrukcióban, amely e vita eldöntésének egyszerre sürgős és végleges jelleget kölcsönzött. A vita téje itt sem kötődött közvetlenül adott cselekvések konkrét hatásaihoz, sokkal inkább a baloldali mezőkön belüli politikai viták egyik rendszeresen visszatérő, szerkezeti sajátosságának bizonyult. Csoporton belül e viták megfelelője a más, csoporton kívüli szereplők inautenticitását leleplező tényezők felsorolása.

Bár ezt a fajta diskurzust a szereplők maguk is gyakran elítélik,

a neki dedikált idő és figyelem volumene arra utal, hogy nem csak a csoportdinamikák egy mellékjelenségéről van szó. Poenaru (2017) a romániai csoportok esetében ezt a jelenséget úgy írja le, mint a romániai új baloldali aktivista mezőnek a kispolgári és paraszti attitűdök specifikus keveredéséből fakadó, sajátos helyi minőségét. Saját tapasztalatom azt mutatja, hogy a magyarországi és romániai szcénák között nincs ebből a szempontból jelentős eltérés. Mark Fisher kultúrateoretikus a „vámpírkastély” metaforájával írja le a kortárs (brit) baloldali mozgalmi köröknek azt a dinamikáját, ami az identitáspolitikára korlátozott morális kritika egymást túllícitáló formáin, és ezek alapján folytatott „boszorkányüldözési” hadjáratokon alapszik (Fisher 2013). Az identitáspolitikai baloldal ezen változatai a román és magyar baloldali szcénáknak csak egy részét jellemzik, a szimbolikus verseny és ezzel kapcsolatos csoportdinamikák fenti jellegzetességei azonban más paradigmákra is jellemzők.

Az itt alkalmazott elemzési szempontból az új baloldali mezőnek ezt a tulajdonságát úgy értelmezem, mint egy olyan szituáció sajátosságát, ahol a korábbi középosztálybeli pozíciók megingása által mobilizált szereplők a mobilizáció által kijelölt projektekbe elsősorban intellektuális és szimbolikus tőkájukat tudják befektetni, e befektetések materializációja azonban késleltetett, s így a szimbolikus előnyök – amik a befektetések révén elérhetőek – gyorsan elévülnek a szimbolikus versengés inflációs környezetében. A fogyasztás területén a (gyorsan inflálódó) szimbolikus tőkére épülő verseny hasonló szituációját írják le a hipszterjelenséget értelmező kutatók (N+1 2014).

Az új baloldali csoportok esetében a szimbolikus küzdelmeket tápláló további tényező a mobilizációs bázist adó középosztálybeli szereplők és az általuk képviselni vagy segíteni kívánt elnyomott csoportok közti pozíciókülönbség. A kérdés, hogy e különbség ellenére az adott csoportok baloldali pozíciója autentikus-e, a szimbolikus küzdelmeken belül a kölcsönös támadások és kritikák eszközeként működik. E kritikákat egyszerre motíválja és megkönnyíti, hogy a mező logikája egyelőre elsősorban

a középosztályi pozíciók válságán és az ebből fakadó politikai vállalkozói befektetéseken alapul, így az a kérdés, hogy valaki autentikus módon fordul-e az elnyomottabb csoportok felé, mindig és mindenkivel kapcsolatban feltehető. Tapasztalataim szerint az autenticitást megkérdőjelező kritikák megoszlása nem követi a horizontalitás vagy reprezentáció valós garanciáinak skáláját az egyes szervezetekben: aki ma az autenticitás példájaként szerepel, holnap önérdékét követő politikai vállalkozóként állítható pellengérre, anélkül hogy tevékenységében szignifikáns változás állt volna be.

Az új baloldali mezők harmadik tulajdonsága, amit hosszú távú strukturális adottságaikkal kapcsolatban kiemelek, a politikai kifejezőmód teátrális jellege, amely a baloldaliság és a megszólaló saját pozíciója közti intim kapcsolatra épül. A baloldaliságnak erre a fajta politikai kifejezéseire egy olyan retorikai szerkezet jellemző, ami egy történelmi válság és fordulópont pillanatában a beszélő saját gondolatainak, cselekvésének, megszólalásának döntő jelentőséget és felelősséget tulajdonít. Hogy a történelmi válságról és a cselekvés sürgető szükségességéről alkotott kép rendszeresen a beszélő saját gondolatainak és cselekvésének relevanciája köré rendeződik, azt jelzi, hogy a történelmi helyzet értékelésének szempontja egybeesik a saját helyzet érzékelésének szempontjával.

A történelmi helyzetértékelés és saját helyzetérezékelés e kapcsolatára példa lehet, ahogyan a magyarországi *Kettős Mérce* blog által 2015-ben kezdeményezett „WTF baloldal?” sorozatba érkezett hozzászólások a történelmi fordulat diagnózisát és/vagy sürgető szükségességét az új baloldali értelmiségi szereplők saját tétjei felől ragadják meg. Ez a tét vonatkozhat a helyi politikai mezőben „baloldalként” jelölt téren belül a korábban domináns liberális értelmiség és az új baloldali hangok közti ellentétre, amely alapján az új baloldal létrejöttének feltételeként az látszik, hogy „a rendszerváltás utáni baloldali gondolkodást és időnként politikai gyakorlatot meghatározó »balliberális« értelmiségnek saját érdekében is hátrább kellene lépnie” (Gyenge 2015). Más

esetben ugyanez a tét vonatkozhat az új baloldalnak a politikai képviselőlet értelmében való önlétrehozására – innen nézve az új baloldal feladata az, hogy láthatóvá és elismertté tegye magát a potenciális választók előtt:

„A közönségnek/közösségnek mindkét irányból azt kell látnia, hogy nagyok vagyunk, erősek, ütősek és jól mozgunk, végig éreznie kell, hogy nem magunkért, hanem neki és érte bunyózunk. És a végén, amikor mindez előállt, hogy érthető legyen mindenkinek, kiszólhatunk a ringből: „Kez’csókolom, megjött a bal!” (Krasztev 2015)

Annak a perspektívának, amelyből a baloldali politika tétjeit a megszólalók saját pozíciójuk felől ragadják meg, egy másik példáját képviselik azok a megszólalások, amelyek a baloldaliságot mint személyes, belsővé tett habitusértékek kiteljesítésének a lehetőségét mutatják fel: „[a] baloldaliság a jelenlegi politikai környezetben jelentéktelenségre van ítélve. Idealisták ideológiája. Én idealista vagyok, és nem akarom, hogy kiégjen belőlem az idealizmus” (Eperjesi 2015); „[az] emberi értékeket szeretném kihangsúlyozni. A szakmaiságot kihangsúlyozni. Független, szabad civilként” (Ritók 2015); „baloldaliságom a mentálhigiéném alapja” (Cserháti 2015); „szavakként semmik, csak élni kurvajó így” (Selyem 2015); „a balosság nálunk családirag aligha több, mint zsigeri reakció mindenfajta premodern tradicionalizmus-sal, mitomániával, kirekesztéssel, társadalmi igazságtalansággal szemben, és valamivel tudatosabb szinten makacs ragaszkodás a »józan racionalitáshoz«, a felvilágosodás értékeihez, valamint a civilizációs folyamat vívmányaihoz, a jövőközpontú gondolkodáshoz és a közösségi felelősséghez” (Krasztev 2015).

A baloldali politika tétjeinek a saját helyzet és perspektíva szerinti megragadását mutatja az is, hogy értelmiségi megszólalóként a szerzők többsége az új baloldal fellépését értelmiségi témákhoz, értékekhez, cselekvéshez köti:

„A baloldaliság most elméletinek és finomkodónak hat, teli van árnyaltsággal, nem lehet például teli torokból üvölni. Ráadásul az igazi baloldalt szimpatikus, művelt és önreflektált egyének működtetik, akik rendre alulmaradnak a gonoszsággal, erőszakkal, pofátlan hazugságokkal és nyílt manipulációval szemben, hát tessék mondani, hogy lehetne így bízni bennük? Pedig nekem pont ezek a szelíd figurák jelentik a garanciát arra, hogy a baloldaliság ellenszere lehet az elhagyatottságnak, kiszolgáltatottságnak, kizsákmányoltságnak.” (Nemes 2015)

„De valami történik mostanában. Manapság úgy érzem, baloldalinak lenni cool. Megjelent egy új baloldali generáció. Elképesztően felkészültek és képzettek, következetesek és nem kötnek kompromisszumokat. Lenyűgöző határozottsággal képviselik mindazt, ami számomra a baloldaliság. Lehengerlő lazassággal használnak akár marxista terminológiákat, pontosan és helytállóan.” (Kósa 2015)

A baloldali politikát a neokeynesiánus gazdaságtan és a jóléti állam skandináv modellje alapján meghatározó értelmezés az iskolázott középosztály attitűdjét a baloldaliság alapfeltételeként mutatja fel:

„Csakis egy képzett és anyagilag független középosztály képes ugyanis a demokrácia intézményeit működtetni, fenntartani, megvédeni. A javarészt képzetlenekből álló társadalmak képtelenek érdemben részt venni korunk rendkívül komplexé vált közvitáiban, egyszerű sémákban gondolkodnak, és könnyen a populizmus áldozataivá válnak.” (Pogátsa 2015)

Amellett, hogy az új baloldali politika feltételeit és tétjeit az értelmiségi gondolkodás és cselekvés körén belül keresik és jelölik ki, az ilyen megszólalások tipikusan a megszólalók szakmai identitásának megfelelő szakmai horizonton belül megfogalmazható kérdések és programok formájában jelentik meg a baloldali

politikához szükséges cselekvést. Azok a szereplők, akik maguk is politikai ideológiával foglalkoznak, a baloldali álláspont megújításának szükségességét hangsúlyozzák. Akik elmélettel foglalkoznak, azt hangsúlyozzák, hogy a társadalmi és politikai tájékozódás elméleti újraértékelése elengedhetetlen a válságra adott politikai válaszokhoz:

„Képesnek kell lennünk felismerni, miféle *jelrezsím* nyilvánítja meg magát ezekben a változatos formákban [...], s a jelrezsím bírálatát kell célként kitűznünk, nem pusztán a lejáratódott figurák leváltását [...] szisztematikus kritikai elmélet nélkül a politikai fantázia üres.” (Sipos 2016)

Humán tudományokkal foglalkozók, oktatásban vagy segítő szakmákban dolgozók a méltóság, kreativitás és oktatás jelentőségét hangsúlyozzák a szükséges társadalmi újjáépítés szempontjából, amelynek közvetlen eszközeként többen egy új politikai képzelet kialakítását jelölik meg.

„Sokkal radikálisabban kell felfognunk immár a dolgot, egyrészt sokkal egalitáriusabb pedagógiát, másrészt sokkal bátrabb művészetet, filozófiát, tudományt létrehozni. A pedagógiának lokálisnak, részvételinek, demokratikusnak kell lennie, a művészetnek, filozófiának, tudománynak pedig egyetemesnek, nem-alkalmazottnak és megalkuvás-nélkülinek, de elsősorban konstruktívnek, új képzeletet termelőnek. [...] Képzeletet létrehozni lassú folyamat, de ha nem kezdjük el a termelést, mindörökre mások fantáziájának foglyai maradunk.” (Bagi 2015)

Politika- és társadalomtudományokkal foglalkozó megszólalók az empirikus és történeti kutatás jelentőségét hangsúlyozzák – pl. „szükség van a baloldali vagy a baloldali értékekkel összefüggésbe hozható magyar politikai hagyományok kritikai vizsgálatára” (Schein 2015). Bár a sorozatba én magam nem írtam, a külön-

böző baloldali vitákban jellemzően ezt az utóbbi álláspontot képviseltem, a történelmi helyzet és értelmiségi felelősség hasonló összekapcsolásával.

A „WTF baloldal?” sorozatot elemezve Szalai Erzsébet (2017) kiemeli, hogy a megszólalók közül csak ketten, az *Eszmélet* szerkesztőjeként dolgozó Koltai Mihály (Koltai 2015) és a hosszú távú civil tapasztalattal rendelkező Cserhádi Éva (Cserhádi 2015) fordulnak az új baloldali mező többi szereplője felé sorstársakként vagy munkatársakként. A megszólalások többségére ezzel szemben egy olyan pozíció jellemző, ahol a beszélők mintegy üres térben, egymással párhuzamosan hirdetik meg az új baloldal programját. Szalai hozzáteszi, hogy pragmatikus lépésekről egyedül az ugyancsak a 2010 utáni új baloldali hullámnál hosszabb távú aktivista tapasztalattal rendelkező Udvarhelyi Éva Tessza (2015) beszél. A sorozat maga nem feltétlenül tekinthető az új baloldal összes szereplőjét és viszonyát megjelenítő felületnek; a megszólalások összehangolatlansága többek közt abból a szituációból is adódhat, hogy a *Kettős Mércé* blog éppen az új baloldallról való párbeszéd első köreként hirdette meg a sorozatot. A hozzászólások, bár felkérésre, de önkéntes alapon történtek, így az új baloldali mező több aktív szereplője kimaradt a sorozatból. Mégis, Szalaival egyetértve a baloldali mező pillanatnyi állapotára nézve szignifikáns jellemzőnek tartom azt, hogy a megszólalók elsősorban elméleti, ideológiai, alapvetően az értelmiségi tevékenység tartalmi aspektusaira vonatkozó témákat érintenek, és hogy a politikai szerveződés relacionális és gyakorlati aspektusa a legtöbb megszólalásból kimarad. Ez a jellemző ismét csak az értelmiségi orientáció szubjektív pozícióját írja körül a baloldali programok kiindulópontjaként, egy olyan pillanatban, amikor e programok még nem illeszkedtek tágabb társadalmi-politikai együttműködések valós szerkezetébe, s ennyiben pusztán magának az új baloldali értelmiségi orientációnak a deklarálására szorítkoznak.

Az értelmiségi munka intézményes környezeteire és kánonjaira nézve az ezek korábbi formáitól való elidegenedés, és e kiágya-

zódással együtt járó politikai és szakmai reorientáció tapasztalata gyakran úgy kerül kifejezésre, mint a korábbi intézmények és paradigmák illúzióinak felszámolódása, amelyek helyét a közvetlen társadalmi intervenció veszi át, mint a valósághoz való visszakapcsolódás. Poenaru (2013) leírása szerint a CriticAtac csoport esetében ez a fordulat a rendszerváltás utáni felzárkózási paradigmákon belül domináns esztétizáló értelmiségi attitűdtől a saját helyzetnek a marxista osztálykategóriák szerinti értelmezéséhez vezet. Máshol a művészeti mező korábbi intézményeinek és kategóriáinak a jelentésvesztésével kapcsolatos: „ha nem kapcsolódik a valósághoz, a művészet csak önreferenciális metaforák halmaza marad” (h.arta 2013). Van, ahol az intézményrendszer illúziójának felszámolódása egyúttal a művészeti kritika érvénytelenségének élményéhez is vezet:

„Ez a kiábrándulás, az elhidegülés ettől az egész szakmaiságtól, annak is köszönhető, hogy [a kulturális intézményrendszer 2010 utáni átalakítása elleni magyarországi tüntetések időszakájában] egyéb dolgok is megtörttek. [...] Előtte nekem voltak ábrándjaim, hogy a Ludwigban dolgozni biztos jó lehet. Ez kibicsaklott, és hirtelen láthatóvá váltak a korábbi problémák, én akkor fogtam fel: vége van. [...] A kibicsaklás arra jó volt, hogy páran a generációnkból észrevették, hogy itt volt mit kigáncsolni. Hogy ez nem egy stabilan megszerkesztett valóság volt, hanem egy lufi, amit könnyű volt kipukkasztani.” (T. A. 2016)

„Volt egy videó amit kiállítottunk többször. És tényleg, akkor azt hittük hogy ez egy politikai mű, most meg semmi értelmét nem látom. És kínos.” (Z. A. 2016)

Míg az értelmiségi tevékenység korábbi intézményes formáiból való kiábrándulás élménye sokszor a külső, tágabb társadalmi-politikai válság élményével kapcsolódik össze, a kiábrándulás és válság élményének másik oldalán sok esetben az új baloldali pers-

pektívák által megnyitott újfajta értelmiségi cselekvés programjai állnak, amelyeket megfogalmazóik egyúttal a tágabb társadalmi-politikai válságra közvetlenül releváns programokként gondolnak el. Így például Mihaela Michailov dramaturg az új romániai dokumentarista politikai színházról írva úgy fogalmaz, hogy a színészek, akik a színház intézményes keretein kívül mindennapi embereknek játsszák el a saját élettörténeteiket, „a színész valódi feladatát fedezik fel újra” a játéknak a közönséghez való intim viszonyában. Ezzel – írja – „a színház leereszkedik az egzisztenciális szférájába” (Michailov 2013). Egy Lukács György életművéről szóló, 2017-es tanulmánykötet ajánlója így szól: „Nem lehetséges cselekvés politikai- és társadalomelméleti fantázia nélkül. A *forradalom végtelensége* szerzői reményeik szerint a lukácsi életműre vonatkozó filozófiai- és politikaelméleti rekonstrukciótól indulva a kortárs politikai cselekvés konkrétságának felmutatásáig tartó úton a politika, az élet születik újjá” (Böcskei 2017). Az új romániai baloldali dokumentumszínház egyik kiemelkedő figyelmet kapott darabja, a „Mivé lennénk, ha tudnánk?” (Ce-am fi dacă am ști?) kommunikéje szerint a színdarab „a kiszolgáltatottak ellenállásáról szól, akik a saját történeteik megjelenítése révén vesznek politikai elégtételt” (GAP 2015). Ezekben a példákban az „egzisztenciális szférájába” való leereszkedés, a kiszolgáltatottak politikai elégtétele, vagy a politika és az élet újjászületése a politikai filozófia és abból következő cselekvés újjászületése révén egy olyan folyamatra utalnak, ahol az értelmiségiek saját tapasztalata és cselekvése egy lényegi átalakulást indít el a társadalmi környezetben. Az értelmiségi tapasztalat és cselekvés szempontján kívülről nézve ugyanez a folyamat egy olyan helyzet képét mutatja, ahol értelmiségi szereplők saját válságtapasztalatuktól indítva tágabb társadalmi környezetük felé fordulnak, és a saját egzisztenciális tétjeiknek egyfajta egybeolvadását érzékeli azzal, amit (e reorientációjuk révén) a külső környezet problémáiként tapasztalnak. Ebből a szempontból nézve az értelmiségi perspektíva a külső társadalmi környezet válságának, illetve az erre releváns társadalmi cselekvésnek a képét saját válságának és reorientáció-

jának a kivetüléseként alkotja (és tapasztalja) meg. Mindez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne létezhetnének valós egybeesések vagy szövetségek az értelmiségi és más csoportok pozíciói között: ennek az összefüggésnek a kiemelése pusztán arra mutat rá, hogy a baloldali pozícióknak ez a fajta megjelenítése az értelmiségi perspektíva megváltozásának szubjektív tapasztalatát egyúttal a külső történeti folyamat lényegi fordulópontjaként érzékeli.

Az új baloldali megnyilatkozások teátrális jellege sokszor ebből a kapcsolatból fakad. A politikai megnyilatkozások teatralitásán itt egy olyan retorikai szerkezetet értek, ahol a politikai megnyilatkozás és annak társadalmi jelentősége közti kapcsolatot csak maga a megnyilatkozás tartalmazza és garantálja. Ez a fajta retorika egy olyan helyzet sajátja, amelyben az új baloldaliság programját meghirdető értelmiségi szereplők még nem támaszkodhatnak tágabb társadalmi szövetségek létező anyagi és kommunikációs infrastruktúráira, hanem csak szimbolikus megnyilatkozásokban utalnak ezek létrehozásának különböző programjaira.

E teátrális megszólalási forma egyik tipikus példája a „mi” névmás használata. A „mi” a jelenlegi közegekben nem vonatkozatható valós politikai jelentőséggel bíró, közös mozgalmi szervezetre, a különböző megszólalásokban azonban éppen e tágabb egységre való performatív utalások teremtik meg azt a referenciát, amely a jelen viszonyok közt zajló szimbolikus küzdelmek súlyát megadja – többek közt olyan tétek mentén, hogy ki, milyen alapon képviselheti az új baloldal „mi”-jét, vagy hogy milyen stratégiát kellene ennek a közös platformnak képviselnie. Az, hogy a teljes mezőre vonatkozó viták a valós mozgalmi szervezet (és az ennek való elszámoltathatóság) hiányában, gyakran egymással párhuzamos nyilvános értelmiségi monológok formájában zajlanak, e performatív „mi” fölötti szimbolikus küzdelmek esetében jól mutatja a szimbolikus küzdelmek és a politikai teatralitás közti kapcsolatot.

A tágabb társadalmi szövetségek hiányában a szövetségek programjának kijelentésére épülő, teátrális megnyilatkozási for-

mák mellett a szimbolikus szférára korlátozódó cselekvés másik tünete a létező tereptapasztalatokra és akciókra való szimbolikus hivatkozások megsokszorozódása. Az aktivista munkán belül az ilyen hivatkozási láncok meghosszabbodása tipikus probléma, ami a szimbolikus szinten kevésbé jelentős napi aprómunka és az erre hivatkozó nyilvános szimbolikus megnyilatkozások közti hierarchia problémájához kapcsolódik. Azt a jelenséget, hogy egy-egy, önmagában kis hatással bíró gyakorlati beavatkozásra szimbolikus megnyilatkozások tömege hivatkozik, ezzel egyfelől kihangsúlyozva a beavatkozásnak a napi aprómunkában nem annyira látványos szimbolikus jelentőségét, másrészt azonban elemelve azt attól a gyakorlati kontextustól, amely valós feltételeit, s a benne dolgozó aktivisták napi munkáját jelenti, egyik budapesti interjúbeszélgetés során beszélgetőpartnereimmel „szimbolikus dzsentrifikációnak” neveztük. A beszélgetés során a jelenség közvetlen hivatkozásául az a folytonossághiány és ellentmondás szolgált, amit beszélgetőpartnereim saját mindennapi munkájuk és az új baloldali mezőben arra történő hivatkozások között éreztek. A projektjük, mint mondták, „nagyon jól felépítette azt az imidzset [...] aminek a fele se igaz. [...] Olyan jól kommunikált, pedig nem is kommunikált erősen, hogy sok szakma által ekként lett kifele tolva, ahol ezzel a balossággal valamilyen pozíciót lehetett megszerezni. És akkor ez most egymást erősíti” (T. A. 2016).

Úgy látom, a politikai megszólalás teátrális formái és a valós cselekvésre való szimbolikus hivatkozások megsokszorozódása egy olyan helyzet sajátosságai, ahol a korábbi intézményes, szakmai és ideológiai beágyazottsági formáktól elidegenülő értelmiségi szereplők egy történelmi fordulópont tapasztalatát élik át, és ennek nevében szólnak fel úgy, hogy még nem támaszkodhatnak a szövetség és képviselő új szerkezeteire. A megnyilatkozások teátrális jellegét az adja, hogy ebben a helyzetben az értelmiségi megszólalást és annak tágabb társadalmi hivatkozásait kizárólag maga a kijelentés performatív gesztusa kapcsolja össze, egy nagyon ambiciózus, ugyanakkor nagyon törekény konstrukcióban.

Új szakmaiság és új társadalmi kapcsolatok: mozgalmi gyakorlatok az ideológiai vitákon túl

Bár a 2010–2017 közti időszakban a teljes baloldali mezők állapotára nézve a szövetségkeresés fenti, szimbolikus fázisából fakadó vonásokat láttam dominánsnak, emellett a különböző projektek mentén elindult az új társadalmi kapcsolatoknak és egyfajta új szakértőiségnek a kialakulása is. A különböző gyakorlati projektek során létrejött társadalmi kapcsolatok által formált új politikai gondolkodásnak és új szakértőiségnek a különböző formái ma egyelőre nem kapcsolódnak össze a mezőt egységesen formáló szimbolikus diskurzussá, az adott szereplők saját gyakorlati tapasztalata és társadalmi beágyazódása révén azonban a jelenlegi vitákat domináló szimbolikus-ideológiai szinttől eltérő tudásokat és diskurzusokat alakítanak ki. Ezek a kezdeményezések mind a társadalmi aktivizmus, mind a kulturális reflexió projektjeiben az új baloldali politika gyakorlati és elméleti innovációs terepékként működnek.

A politikáról és társadalmi folyamatokról szóló szakmai tudás terepén a régió más országaihoz hasonlóan Magyarországon és Romániában is új hulláma jelentkezik a baloldali politikai szempontokat valamilyen módon figyelembe vevő kutatásoknak. Bár az ezzel foglalkozó körök beágyazottsága a helyi formális szakmai mezőbe kontextusonként eltérő, a 2010 előtti helyzethez képest az utóbbi évek során mindkét országban kitágult ennek a fajta szemléletnek a tere. Romániában ezt többek közt kifejezetten a baloldali társadalomkritikára fókuszáló Tact Kiadó megjelenése és az általa publikált helyi kutatások, a kolozsvári szociológiai tanészék nyilvánosságát is megszólító programjai, a Tranzit Ház baloldali társadalomelméleti sorozata, illetve a telciu-i nemzetközi nyári egyetem jelzik. Magyarországon a baloldali kritika korábbi fórumain túl (mint az *Eszmélet* vagy *Fordulat* folyóiratok) ezt az új hullámot jelzik a Helyzet Műhely, a Polányi Intézet, a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyében fiatal kutatók bevonásával folyó munka, vagy a véleménycikkekben szakértőket

megszólatató *Új Egyenlőség* vagy *Kettős Mércé* fórumai. A kulturális szakmákban hasonló módon a baloldali szempontokhoz kapcsolódó tudástermelés új hullámának vagyunk tanúi, gyakran a társadalmi kapcsolódási pontokat kereső művészeti modelleknek a szakmai standardok szerinti feldolgozása révén (pl. Lődi 2016, Michailov és Schwartz 2017). A baloldali értelmiségi fordulatnak ezek a humán- és társadalomtudományi szakmákon belüli formái a mező alakulása szempontjából egyelőre elsősorban legitimációs szerepet játszanak. Egy átfogóbb mozgalmi szerveződés, és a tudástermelésnek ezen belül létrejövő tágabb formái hiányában egy-egy kutatás szempontrendszere és tanulsága ma nem válik egy közös vitatér szerves részévé. Tartalmi szempontból az egyes kutatások és kutatói körök, illetve a különböző aktivista közegekben folyó politikai viták közti viszonyt inkább a párhuzamosság jellemzi. Az új kutatói hullám és a politikai cselekvés között egyelőre ott figyelhető meg kapcsolat, ahol valamilyen konkrét szervezeti, biográfiai átfedés révén a kutatók maguk ültetik gyakorlatba az általuk feltárt tanulságokat. Ez a viszony a tudástermelés és a mozgalmi szerveződés és cselekvés között másképp merül fel azokban az esetekben, ahol a különféle új baloldali projektek a tudástermelés létező szakmai kereteit felváltják a tudástermelés társadalmi beágyazásának új kísérleteire.

A művészet területén a kulturális intézményrendszer kereteit elhagyó, a közvetlen társadalmi beágyazódás különféle formáit kereső kezdeményezések mára a kultúráról való gondolkodásnak új formáit alakították ki, ahol a fiatal művészek bizonytalan munkakörülményei és az intézményes művészeti paradigmáktól való elidegenedése a művészet társadalmi szerepét újjáalkotó új ideológiai és esztétikai formák kereséséhez kapcsolódik. Romániában a politikai dokumentumszínház gyors fejlődése az elmúlt években a színház társadalmi beágyazottságára vonatkozó viták sorozatát indította el (Michailov és Schwartz 2017). Ezekben az elnyomott csoportok megjelenítésével kapcsolatban kulcsfontosságú témává vált a beszélő pozíciójának kérdése (ki beszél kinek a nevében), a sérülékeny emberi helyzetek megjelenítésében rejlő felelősség,

vagy az adott közönség saját megélt történetét eljátszó előadás egyszerre esztétikai és politikai felelőssége. A politikai dokumentumszínház mellett a művészet társadalmi beágyazottságával kapcsolatban hasonló viták és innovációk forrásaként működnek más hasonló kezdeményezések, mint például a különböző társadalmi problémák kapcsán készített interjúkat nyomtatott formában publikáló *Politikai Művészet* újság (Gazeta de Artă Politică), a rahovai nemzetközi buszállomáson a romániai vendégmunkások tiszteletére felállított Migráns Emlékmű, az abortusz korlátozásának problémájára fiktív abortusz utazási iroda létrehozásával reagáló magyar Abortourism művészeti projekt, vagy a budapesti Szabadság téren 2014-ben felállított német megszállási emlékmű által elfedett társadalomtörténeti tapasztalatokat feldolgozó Eleven Emlékmű kezdeményezés, ami nem művészeti alkotásként, hanem mozgalmként határozza meg magát. Ugyanide sorolhatók a szocialista kultúrházak intézményét valamilyen formában újraaktualizáló kezdeményezések, mint a kistélepülések művelődési házaiba kortárs művészeti vendégkiállításokat szervező Csak oda, vagy a művelődési házakat mint kulturális tereket közösségi művészeti projektekkel újraélesztetni kívánó Vidéki turné (Turneu la țară). A művészeti kezdeményezéseket létező mozgalmi szervezetekhez kapcsoló projektekre példa a Közélet Iskolájának a magyarországi lakhatási mozgalmak történetét bemutató Tetek Ideje kiállítása, amely lakhatási szegénységben élő emberek és társadalomtudósok közös akciókutatásának eredményeként született, azzal a céllal, hogy a mozgalmak történetét mutassa be, elsősorban lakhatási szegénységben élő embereknek. Hasonló projekt Michel Lancione rendezőnek egy bukaresti kilakoltatás elleni küzdelem történetét megörökítő filmje (*Esni kezdett/A început ploaia*), amelyet lakhatási aktivizmussal foglalkozó csoportok a rendezővel közösen mozgalmi kommunikációra használnak, vagy a Vasas Szakszervezet és egy kurátori csoport együttműködésében szervezett Könyvbarátság kiállítás, amely a művészek és a szervezett munkásság együttműködésének történetét dolgozza fel, és kívánja egyben folytatni.

A kulturális szakmához való belső viszony átalakulása és a külső társadalmi tér iránti nyitás közti szerves kapcsolatot ezekben a fajta együttműködésekben jól illusztrálják a Zsil-völgyi bányászokkal készített oral history interjúkra alapozott *Földalatt. A Zsil völgye 1989 után* (Sub Pământ. Valea Jiului după 1989) című darab színészeinek élménybeszámolóí azokról az előadásokról, amikor a darabot a bányászoknak játszották:

„Nagyon megható volt. Felismerte a saját történetét, és elkezdte az előadás közben kiegészíteni. Éreztem, hogy ott helyben, abban a pillanatban születik a szöveg, mindkettőnk együttműködéséből. [...] Nagy felelősség. [...] Akkor értettem meg, mi a színészi munkám tétje. Nem csak rólam szól, hanem a másikról is.” (GAP 2015)

„Az arcán minden ott volt: meghatottság, egyfajta csodálkozás, öröm, megrázkódtatás. Mi mindent le lehetett olvasni róla! Teljesen átalakult, megfeszült, aztán elkezdtek patakokban folyni a könnyei. Mintha nem jönne, hogy elhiggye, ami történik. Andrei és én is elkezdtünk sírni. Hihetetlen volt.” (GAP 2015)

A társadalmi aktivizmus területén a középosztálybeli aktivisták és más társadalmi csoportok közti viszony szempontjából hasonló, egyszerre gyakorlati és elméleti politikai innovációs terepként működik a magyarországi A Város Mindenkié csoport (AVM), vagy a romániai Lakhatási Jogokért Front. Az AVM alapelve, hogy a lakhatási szegénységben élők saját küzdelmeit segítse, és ne csak az ő nevükben lépjen fel. A szervezetet együtt alapították a hajléktalanság által érintett emberek és középosztálybeli aktivisták. Napi működésében súlyt helyez arra, hogy tagjai között többségben legyenek a hajléktalanság vagy lakhatási szegénység által érintett emberek, és komplex belső szabályrendszer szolgál az érintettek és szövetségesek közti viszony horizontalitásának garantálására és a külső reprezentáció torzításainak elkerülésére (Udvarhelyi 2010, Misetics 2017). Az AVM az érintettek

és középosztálybeli szövetségeseik közti viszonyt úgy értelmezi, mint eltérő társadalmi privilégiumokkal rendelkező, politikailag egyenlő állampolgárok szövetségét, ahol a szövetségesek a saját privilégiumaik átcsatornázásával segítik a közös küzdelmet. A küzdelem tétjét kommunikéikben úgy határozzák meg, mint állampolgárok küzdelmét azért, hogy az államot rászorítsák szociális feladatainak az ellátására. A romániai Lakhatási Jogokért Front ugyancsak használja az állampolgári nyomásgyakorlás eszközeit, és tagjai az AVM-hez hasonlóan különböző társadalmi pozíciókból kerülnek ki. A különböző társadalmi háttérből származó tagok közti viszonyt azonban a Front az AVM-től eltérően nem az állampolgárok közti politikai egyenlőség alapján határozza meg, hanem, a dekolonális és interszekcionális kritika által inspirálva, úgy, mint az elnyomás különböző pozíciókban meg tapasztalt változatai közt meglévő empátián és a mások másféle elnyomottságával való politikai szolidaritáson alapuló viszonyt.

Míg a helyi viták szimbolikus hivatkozásaiban ezek a csoportok az új baloldali politika gyakorlati alkalmazásának egyik paradigmatisztikus példájaként szerepelnek, a baloldali mezők jelen állapotukban nem jelentenek olyan stabil erőforrást e csoportok számára, ahol ezek egy tágabb baloldali mozgalom gyakorlati infrastruktúrájára kapcsolódhatnak rá. A helyzet mindkét esetben inkább úgy írható le, hogy a lakhatással foglalkozó csoportok saját munkájuk révén saját infrastruktúrát és szövetségi rendszert alakítanak ki, amely később az új baloldali hullám energiáját is felhasználva, de a saját gyakorlati megfontolásai mentén növekszik. Az elmúlt években az AVM tapasztalatai és segítségével nyomán kialakult civil szervezetek együttműködését Udvarhelyi Éva Tessza (2015), az AVM tagja egy olyan „erős alapokon álló civil infrastruktúra” kezdeti példájaként írja le, amely egy széles körű baloldali mozgalomba beágyazott politikai képviselő alapja lehet. A romániai Front hasonlóképpen aktív a lakhatással foglalkozó csoportok közötti országos háló kialakításában, a politikai képviselő formális modelljét azonban határozottan nem támogatja. A két csoport együttműködik egymással egy lakhatási jogokért

küzdő európai szövetség keretén belül; az együttműködésnek ebben az esetben nem feltétele a politikai innováció ideológiai formáinak pontos egybeesése.

A tudástermelésnek a szakmai kereteken belüli változatoktól eltérő beágyazottságára példa az AVM belső gyakorlatában a közösségszervezés, szervezetfejlesztés, érdekérvényesítés vagy részvételi kutatás kapcsán kitermelődött képességeknek a megosztása más szervezetekkel. 2014 óta ezt a tevékenységet a Közélet Iskolája végzi, azzal a tágabb céllal, hogy elnyomott csoportokat megerősítsen abban, hogy saját érdekeiket képviselni tudják. A tudástermelésnek és -megosztásnak ezek a formái nemcsak tartalmukban, de prioritásaikban és beágyazottságukban is eltérnek a szakmai keretek között kitermelt társadalomkritika logikájától.

Az értelmiségi tevékenység alternatív társadalmi beágyazásával kísérletező projektek közé sorolhatók végül azok a kezdeményezések, amelyekben az új baloldali értelmiségi szereplők a saját mindennapi, anyagi feltételeiket, és ezzel együtt a további szövetségkeresés alapjául szolgáló társadalmi pozíciójukat is megkísérlik átrendezni a politikai meggyőződésüknek megfelelően. Ezekre a kísérletekre példák a szolidáris gazdaság új formáival kísérletező kezdeményezések, amelyek az értelmiségi cselekvés és képviselő létező – elsősorban szimbolikus – intézményein túl a megélhetés és együttélés hosszú távú, szolidáris formáit igyekeznek kialakítani.

Az ilyen kezdeményezések, amelyek az új baloldali értelmiségi szerepeknek Poenaru által kulturális polgárosodásként jellemzett intézményesedésétől eltérő, a politikai meggyőződést az adott szereplők teljes életvilágára alkalmazó megoldásokat keresnek, hasonlóak egyfelől a mozgalmi infrastruktúrák olyan korábbi szubkulturális változataihoz, amelyeket a mozgalomkutatás 1960-as évek utáni irodalma a posztmaterialista, zöld, feminista vagy anarchista életmódkísérletek esetében tárgyal (pl. Pickerill és Chatterton 2006, Haenfler 2012, Litfin 2014). Másfelől a középosztálybeli politizálódásnak az alternatív gazdasági szerveződések kiépítő változatai a nemzetközi mozgalmi hullámok szempontjából a

válságidőszakok kísérőjelenségei. A huszadik század során Európában a szövetkezetek és közösségi kezdeményezések felívelése a két világháború közötti, illetve a 70-es évekbeli gazdasági válság idején történt. Magyarországon a két világháború közötti szövetkezeti mozgalom hasonló hullámnak tekinthető, amelynek előkészítésében az értelmiségi kezdeményezések ugyancsak nagy szerepet játszottak. A 70-es évek válságára reagálva a magyarországi pártállami vezetés ugyancsak támaszkodott a szolidáris gazdaság formáira, például a lakásépítések költségeinek kiszervezésével a lakószövetkezetekbe, vagy a második gazdaság intézményesítésével. Az ilyen kezdeményezések válságkorszakonkénti megszokasodását a gazdasági fellendülés fázisaiban ezek megritkulása, illetve a rendszerszinten kiépülő struktúrákba történő betagozódása követte (Laville 2010). Ugyanakkor azok a fennmaradó szolidáris infrastruktúrák, amelyeket a nyugati jóléti demokráciákban a második világháború utáni középosztály-fejlődés megakadása által gerjesztett középosztálybeli mobilizációk alakítottak ki, a kilencvenes és kétezres évek során a globalizációkritikus mozgalom fontos intézményi háttereként működtek, s a szolidáris gazdaság félperifériás és perifériás formái mellett ma erős szerepet játszanak a jelenlegi válságra reagáló mobilizációs ciklus során világszerte megszokasodó szolidáris innovációk mintáiként.

Azon a tágabb folyamaton belül, amely során a válságfolyamatok előrehaladása a dolgozók egyre tágabb körét arra kényszeríti, hogy informális alternatív forrásokat keressenek a piaci és állami rendszerek által egyre kevésbé biztosított megélhetéshez és szociális biztonsághoz, a középosztálybeli szolidáris gazdasági projektek a társadalmi együttműködés informális forrásait felhasználó válságreakciók tágabb körébe illeszkednek. A válságidőszakokban elterjedő informális megoldások sok szempontból a globális felhalmozási rezsimek folyamatos válságokkal küzdő perifériáinak informális gyakorlataira hasonlítanak (Comaroff és Comaroff 2015). E tágabb környezetben vizsgálva azt látjuk, hogy a társadalmi önvédelem és önreprodukció informális megoldásai gyakran egyszerre szolgálják a nyomás alá kerülő szociális igényeket, és

a felhalmozás fenntartását a társadalmi reprodukció és biztonság költségeinek az informális szektorba való kiszervezésével. Ebből a szempontból a perifériás pozíciók informális önfenntartási megoldásai, illetve a világgazdasági ciklusok válságidőszakaiban világszerte megszokasodó szolidáris önszolgáltató formák a rendszer történetében a társadalmi reprodukció területéről visszavonuló tőkés felhalmozás fenntarthatóságát biztosították. A mai hegemóniaválságnak a harmadik fejezetben jelzett sajátosságai miatt e viszony jelenlegi kifutása kérdéses marad.

E szituáción belül a mai válság környezetében létrejövő új középosztálybeli kezdeményezések sajátossága, hogy kiemelt forrásokkal rendelkeznek arra, hogy az adott kezdeményezések nagyobb léptékű elterjedéséhez szükséges jogi és szervezeti formalizálást elvégezzék, illetve hogy az új szervezeti formákat speciális politikai elvek mentén alakítsák ki, és ekként tematizálják nyilvánosan. Egy olyan időszakban, amikor mind a rendszerszintű folyamatok nyomása, mind az azokkal szemben mobilizálódó társadalmi kezdeményezések a megélhetés és szociális biztonság informális megoldásai felé mutatnak, az ezzel a tágabb folyamattal kapcsolatba lépő középosztálybeli szolidáris kezdeményezések szerepet játszhatnak abban, hogy a társadalmi önvédelem új formái milyen intézményes és politikai szerkezeteket alakítanak ki. A magyarországi és romániai kezdeményezések jelenlegi formái nem rendelkeznek ilyen tágabb befolyási kapacitással, de a középosztálybeli státusból fakadó kiemelt formalizálási/politizálási képesség, valamint az informális megoldások jelentőségének növekedése a tágabb társadalmi környezetben az esetükben is adottak.

Új pártkezdeményezések: politikai képviselői korlátozott térben

A formális politikai kezdeményezések szintjén az új mobilizációs ciklusból a kétezres évek közepe óta mindkét országban új pártok és pártkezdeményezések nőttek ki. Magyarországon a

2006-os tüntetések energiája a Jobbik parlamenti bejutását segítette. 2010-ben a globalizációkritikus mozgalom és a zöld mozgalom örökségét összekapcsoló LMP is bejutott a parlamentbe. Az LMP zöld programjában a jobb- és baloldali jelzőket egyaránt elutasította, a kétosztatú politikai mezőben azonban ezt a pozíciót nem tudta megtartani, és a 2014-es választások előtt a Bajnai Gordon Együtt-mozgalmához való csatlakozás dilemmája mentén kettészakadt. A szakadás után az ökopolitikát baloldali irányként definiáló szereplők az Együthöz csatlakozó Párbeszéd Magyarországért (PM) oldalára kerültek. Az elkövetkező években a PM a Fidesz-kormány ellenzékeként a szociális érzékenység és a liberális demokrácia védelme értelmében képviselt baloldali álláspontot, a globalizációkritikus baloldali rendszerkritika elemei nélkül. A 2018-as országgyűlési választások során az LMP önállóan 7%-ot, a PM az MSZP-vel szövetségben 11%-ot szerzett. 2006 után részben a globalizációkritikus mozgalom tapasztalataira, részben a 2006-os tüntetések jobboldali túlsúlyának a tapasztalatára építve indult el a Negyedik Köztársaságot! (4K!) mozgalom, amely hosszú távon egy baloldali politikai mozgalom felépítését célozta. 2010 után a Fidesz kétharmados győzelmére és az MSZP-SZDSZ-koalíció összeomlására reagálva a mozgalom a párttá alakulás mellett döntött. Miután 2014-ben a 4K! nem csatlakozott az Együtt szövetséghez, a tüntetéshullám során nyert láthatóságát elvesztette, és 2014-ben nem sikerült megszereznie az induláshoz szükséges aláírásokat.

A rendszerváltáskor az MSZMP-ből kivált Munkáspárt az MSZMP ideológiai örököseként és továbbvivőjeként tekintett magára – szignifikáns választói támogatottság nélkül. 2006-ban a párt kettészakadt, a kilépők pedig megalapították a Munkáspárt 2006 nevű formációt. Ez 2009-ben támogatta a Zöld Baloldal párt megalakulását. A parlamenti bejutási küszöböt egyik formáció sem érte el. A rendszerváltás óta folytonos baloldali politikai hagyománynak ezekhez a megújítási kísérleteihez tartozik a 2014-ben alapított Balpárt (A BAL.) is, amelyet a 2011-ben a Zöld Baloldal tagjaival újraalapított *Munkások Újsága* szerkesztői kez-

deményeztek, és a Zöld Baloldal volt főpolgármester-jelöltjének elnökletével indult el. A rendszerkritikus baloldal e folytonos hagyományát képviselő kezdeményezések mindvégig az új baloldali mező peremén maradtak, amit jól jelez, hogy az új baloldal a baloldaliság újjászületését kifejezetten új fejleményként, a volt szocializmus örökségétől független tényezőként határozza meg, a folytonos hagyomány képviselőit ezzel is kizárva a meghatározás köréből.

Romániában a 2010-es tüntetések energiáját használta fel a Mentsétek meg Bukarestet! választási szövetség, amely 2015-ben a helyhatósági választásokon 25%-ot szerzett. 2016-ban Mentsétek meg Romániát! néven ugyanez a szövetség 8,29%-kal 13 képviselői helyet nyert a szenátusban. A szövetség hivatalos álláspontja a 2017-ben párttá alakult Momentum Mozgalomhoz hasonlóan az, hogy nincs politikai ideológiája; programjában a nyugati modelleket követő, technokrata fejlesztés modelljét javasolja. Ugyanakkor a szenátusba bekerült képviselők közül kettő az új baloldali mező szereplője, akik megszólalásaikban e mező témáira is hivatkoznak. 2016-tól kezdve a civil mobilizációk politikai formalizálására tett újabb kísérletet a Demos platform, amit a 2010 utáni tüntetések során médianyilvánossághoz jutó civil aktivisták alapítottak. A Demos saját programját szociális és ökológiai programként határozza meg, olyan értékeket képviselve, amelyek Románia felzárkózását támogatják egy szociális Európán belül (Demos 2016). 2018-ban a Demos párttá alakult. Magát a baloldali alternatívaként és Románia egyetlen „autentikus” pártjaként meghatározva első számú céljának a politikai patrónus-kliens rendszer leépítését és a részvételi demokrácia megerősítését jelölte meg (Demos 2018). Végül, a tüntetéshullámokhoz kapcsolódva a londoni román emigránsok által a Trockista Munkásinternacionálé Bizottság (Committee for Workers' International) tagjaként megalapított Munkáskéz (Mâna de lucru) csoport is különböző akciókkal kapcsolódott a tüntetésekhez, és 2016-ban meghirdette egy szocialista párt tervét. A pártkezdemenyezés programja a dolgozói érdekek képviselétét támogatja, a kétebesség Európá fel-

számolásának és az Európán belüli felzárkózásnak a keretén belül. A tervet a CriticAtac szerkesztőisége támogatta, a tágabb baloldali mezőt azonban a kezdeményezésnek sem sikerült összefognia.

A tüntetés hullámokból kinőtt új baloldali pártok általános jellemzője, hogy a politikai reprezentáció létező intézményein belül elsősorban az újonnan mobilizált középosztály erőforrásaira és figyelmére támaszkodnak. Ezek az adottságok egyrészt kijelölik a mozgósítás infrastrukturális kereteit: ezek a kezdeményezések elsősorban a rendelkezésükre álló szimbolikus tőkére és a szimbolikus kommunikáció eszközeire épülnek, egy olyan környezetben, ahol a szimbolikus politikai kommunikáció infrastruktúráit a közösségi média keretein kívül más politikai szereplők kontrollálják, ezért különösen sérülékenyek a tágabb politikai nyilvánosság tőlük független dinamikáival szemben. Másrészt az az adottság, hogy e kezdeményezések mind összetételükben, mind közönségükben elsősorban a politikailag mobilizálódó középosztály tagjaira támaszkodnak, kijelöli a pártok programjainak határait is: a baloldali politikai szociális igazságossággal kapcsolatos programja mindegyik esetben a felzárkózás ígéretéhez kötődik.

A globális versenyen belüli pozícióváltozásokra természetesen egy munkásbázisra támaszkodó párt is érzékeny lehet – emellett szólnak a „fehér munkásosztály” konzervatív tendenciájáról szóló viták a volt jóléti demokráciákban (pl. Ernst 2017), vagy efelé mutat a Bernie Sanders vagy Jeremy Corbyn által képviselt új politikai baloldali hullám protekcionista vonala (kelet-európai szempontból ehhez tartozik az az ígéret, hogy a Labour felszámolná a „nagybani” munkaerőimportot Közép-Európából, Elgot 2017). A kelet-közép-európai középosztály hosszú távú globális mobilitási ambíciójára építő baloldali pártkezdemenyyezések esetében ez a dilemma ugyanakkor egy sajátos helyi osztályellentétként is kódolva van a globális felzárkózás ígéretét megfogalmazó programokba. A globális gazdaság jelenlegi szerkezetén belül a felzárkózási erőfeszítések feltétele a helyi munkaerő versenyképes igénybevétele, ami a mobilitás jobb esélyeinek megnyitásával is a középosztályra korlátozza egy „baloldali felzárkózás” előnyeit.

Ennek hatásait az újraelosztás részben ellensúlyozhatja, és az újraelosztás célja jelenleg része is az új baloldali programoknak. A középosztálybeli mobilizációk történeti hullámai ugyanakkor azt mutatják, hogy a felzárkózás programján belül az újraelosztásért a középosztály és a szegényebb rétegek között verseny alakul ki, és e versenyt jellemzően a középosztálybeli szereplők a saját „felzárkózásuk” érdekében torzítják. A középosztálybeli bázison elindított baloldali kezdeményezések jóléti programjai hosszabb távon ezért ellentmondásosak. Tágabb, globális szempontból nézve a felzárkózást és az újraelosztás növelését célzó programok a termelés és kereskedelem jelenlegi viszonyain belül a többi globális régióval való versenyt, a globális perifériák és természeti erőforrások kizsákmányolását, illetve az emberiség egészére veszélyt jelentő klímaváltozást előidéző anyagi körforgás fenntartását vagy növelését feltételezik. Az újonnan mobilizált középosztálybeli szereplők által meghirdetett, a kezdeményezők szimbolikus tőkéjére és középosztálybeli hallgatóságukra épülő politikai kezdeményezések esetében nem látszik, hogyan ellensúlyozhatnák ezeket a tendenciákat a nem középosztálybeli csoportokkal kötött szövetségnek a szimbolikus képviselőt önkéntes gesztusain túlmutató, konkrét szerkezeteti, illetve hogy a felzárkózás programjai hogyan lépnének túl a globális polarizációhoz és klímakatasztrófához hozzájáruló jelenlegi tőkés növekedési modellen.

Annak, hogy e programokban megjelenő rendszerkritikus elemek ellenére a programok dominánsan a rendszeren belüli felzárkózás irányát képviselik, egy másik aspektusa, hogy a rendszerváltás felzárkózási ígéretével kapcsolatos csalódásból nem következtetnek olyan alternatívák irányába, amelyek a felzárkózási illúzió feladását, és a jelenlegi rendszerben zajló verseny ellenében ható gazdaság- és társadalomszerveződési formák építését implikálná. Az újraelosztás és rendszer-integráció összekapcsolódása a baloldali programokban természetesen nem kizárólag az új kelet-közép-európai baloldal problémája, hanem a politikai baloldal történetét általában átható probléma, amennyiben a külön-

bőző baloldali pártok a világszintű felhalmozási folyamatokba való integráció körülményei között igyekeznek a felhalmozás polarizáló hatásával szemben az adott állam szintjén fellépő politikákat követni. Az itt tárgyalt esetekre nézve a probléma specificitását egyrészt a baloldali programok és a felzárkózási illúzió hosszú távú politikai hatása közt meglévő viszony adja: ugyanaz a viszony, ami félperifériás körülmények között a baloldali programokat is a felzárkózás ígéretéhez kapcsolja, a felzárkózási erőfeszítések ismétlődő kimerülésével a baloldali politikai célok legitimitását is felszámolja. Másrészt ugyanennek a problémának a helyi kezdeményezésekre releváns aspektusaihoz tartozik, hogy a baloldali társadalmi célokat a felzárkózás ígérete mellett az újraelosztás eszközei révén garantálni igyekvő baloldali politika középtávon a középosztálybeli és munkásosztálybeli pozíciók ellenérdekeltségének a politikai problémájával szembesül.

Összefoglalás

Hasonlóan más észak-amerikai, nyugat-európai vagy kelet-közép-európai környezetekhez, a romániai és magyarországi új baloldali kezdeményezések az értelmiségi középosztálybeli nyilvánosságban ma növekvő sikerrel lépnek fel. Az egyes intellektuális, művészi vagy politikai kezdeményezések komplexitása, valamint az új baloldali mezőkben mobilizálódó innovációs potenciál arra mutat, hogy a politikai, társadalmi és művészi gondolkodás új eszmetörténeti hullámának vagyunk tanúi a régióban, hasonlóan a globális integráció átrendeződéseire reagáló, szociális érdeklődésű értelmiségi irányzatok olyan korábbi hullámaihoz, mint a polgári radikalizmus, népiesség, kommunizmus, reformszocializmus, vagy a késő szocializmus értelmiségi disszidenseinek liberalizmusa.

Az új baloldali követelések értelmezésében Nyugaton és a régióban egyaránt hangsúlyos az a megközelítés, amely a baloldali társadalomtudományi hagyomány alapjáról kiindulva és az

új baloldali kezdeményezések által képviselt politikai célokkal szimpatizálva az új mozgalmakat úgy értelmezik, mint egyfajta történelmi szükségszerűség megnyilatkozásait, ahol az új baloldali politikai álláspontok a strukturális folyamatok tapasztalatából és reflexiójából következnek. A fejezet amellet érvelt, hogy a kapitalizmus mint globális történelmi rendszer fejlődését és ezen belül a rendszer ellentmondásaira reagáló rendszerellenes mozgalmak történetét vizsgálva azt látjuk, hogy a rendszerellenes mozgalmak nem a teljes rendszer történetére reagálnak, hanem a mozgalmak közvetlen környezetében ható rendszerfeszültségekre és lehetőségekre. A reakcióikban megfogalmazott politikai programjaik ezt a rendszer teljes története szempontjából partikuláris pozíciót és abból fakadó prioritásokat tükrözik. Ennek a megközelítésnek az alapján a mozgalmakra vonatkozó elemzés tétjét jelen érvelés nem abban látja, hogy a kutatás rámutatna a rendszer működés és politikai tudat történelmi jelentőségű összekapcsolódására (vagy éppen ennek kulcsfontosságú hiányára), hanem abban, hogy megmutassa az új baloldali politikai orientációk társadalmi környezetének olyan elemeit, amelyekre a pillanatnyi rendszerhatásokra reagáló megközelítések kevésbé érzékenyek, és ezeket hozzáadja az új baloldali mezőkben jelenleg zajló vitákhoz.

Ebből a szempontból a fejezet az új baloldali mezőkben megjelenő társadalmi-politikai programok és a régiós középosztálybeli mobilizációk hosszú távú strukturális jellemzői közt meglévő kapcsolatot tárgyalta. Eltérően azoktól a megközelítésektől, amelyek az új értelmiségi baloldali hangok megjelenését egyfajta osztálytudatra ébredés jeleként értelmezik, a fejezet az új baloldali hullámot a középosztálybeli mobilizációk régiós hullámainak a részeként értelmezte, amely e hullámok speciális momentumának a jegyét viseli magán: azét a momentumét, amikor a korábbi elitekkel kötött szövetségekből és az azokhoz kötődő felzárkózási programokból, intézményes és kulturális paradigmákból való kiábrándulást a politikai és társadalmi rend gyökeres átalakításának programjai és a populáris szövetségek keresése követi, a felzárkózás (a centrum középosztályához viszonyított státusz-

egyenlőség) programjának megőrzésével. A fejezet a különböző baloldali csoportok ideológiáinak és gyakorlatainak olyan közös jellemzőit emelte ki, amelyek a régiós mobilizációk e fázisaira jellemző perspektívát és habituselemeket tükrözik. Ennek az összefüggésnek a felmutatása nem tekinthető a baloldali kezdeményezések teljes körű elemzésének. Ehhez a mező tágabb beágyazottságának monografikus elemzésére lenne szükség, beleértve az itt tárgyalt kezdeményezésekkel párhuzamosan a politikai jobboldalon mobilizálódó középosztálybeli kezdeményezések elemzését.

A fejezetben tárgyalt tulajdonságok egyike a történelmi válság és fordulópont olyan ábrázolása, amelynek központjában az új baloldali szereplők saját helyzetértékelése, válsága, politikai és szakmai reorientációja, gondolkodása és cselekvése áll. A fejezet olyan példákat emelt ki, ahol az új baloldali pozíciónak ebben a fajta, a megszólaló perspektívájára szabott kifejezéseiben a baloldali politika körvonalaait az iskolázott középosztálybeli megszólalók saját problémaérzékelése, gondolkodási és cselekvési kapacitása rajzolja meg. Másik hasonló tulajdonság az új baloldali mezőket jellemző intenzív szimbolikus versengés, amelynek egyik kiemelkedő témája a más társadalmi csoportokkal való képviselési vagy szövetségi viszony hitelessége. Ezt a jellemzőt a fejezet egyrészt a mobilizációs környezet „kollektív pezsgéséhez” köthette, ahol a szereplők számára releváns normák és intézmények átalakulásának tapasztalata a kölcsönös figyelem gyorsan alakul és intenzív részvételt követelő környezetét hozza létre. Másrészt a szimbolikus versengés erős jelenlétét ez az értelmezés a középosztálybeli mobilizációnak azon fázisához kapcsolta, ahol a mobilizáció még csak a szimbolikus befektetések reorientációjára épül, és a szimbolikus tőke konkrét intézményes formákra való lefordítása késleltetett, így a „kollektív pezsgés” fluid környezetben folyamatos inflációnak van kitéve.

A baloldali politika és az értelmiségi reorientáció perspektíváinak egybeeséséből következő másik aspektus az új baloldali megnyilatkozások teátrális jellege: az a retorikai pozíció, ahol a

más társadalmi csoportok érdekében fellépő megszólalások a saját történelmi és társadalmi relevanciájukat a más csoportokkal kötött szövetségek valós szerkezetei hiányában a megszólalás gesztusán belül hozzák létre. E megszólalások sajátja, hogy tartalmukban saját jelentőségüket és felelősségüket túlértékelik valós társadalmi hatásukhoz képest. Végül, az ebből a pozícióból megfogalmazott programok sajátja, hogy bár a válság körülményeivel az azon belül mobilizálódó iskolázott középosztály szempontjából foglalkoznak, ezt a szempontot – az iskolázott középosztály régiós pozíciójára hosszú távon jellemző módon – nem a megszólalók saját nevében, hanem az egész társadalom nevében, köztük az újonnan megszólított szövetségesjelöltek, a populáris rétegek nevében fejezik ki.

Ha az új baloldali pozíciókban az osztálytudat mint a strukturális pozíciónak megfelelő politikai tudat kifejeződését keressük, a középosztálybeli mobilizációk hosszú távú hullámai felől nézve az új baloldali megszólalásokban nem annyira a strukturális pozíció politikai kifejezését, hanem inkább annak elmaszkolását találnánk, amely a strukturális pozíció elrejtése révén szolgálja annak fenntartását, a régiós középosztálybeli pozícióharcokat jellemző hosszú távú mintázatnak megfelelően. Az itt alkalmazott megközelítés ugyanakkor a mozgalmak kialakulására és történeti hatására nézve nem a strukturális pozíció és politikai tudat közti megfelelést tartja döntő tényezőnek. Ebből következően a politikai elköteleződés meglétét, illetve a cselekvés lehetőségét és esetleges hatását sem kérdőjelezi meg pusztán amiatt, hogy az explicit politikai program és strukturális pozíció között nincs közvetlen megfelelés. A középosztálybeli pozíciók válsága idején mobilizálódó politikai kezdeményezések ideológiai céljait és társadalmi hatását a középosztálybeli mobilizációk hosszú távú, általános strukturális jellemzői mellett nagyban befolyásolják az egyes kezdeményezések konkrét ideológiái, cselekvése, s különösképpen a más társadalmi csoportokkal kiépülő koalíciók, és ezek beágyazódása a társadalmi átalakulás későbbi folyamataiba. A rendszerkritikus mozgalmak korábbi történeti példái alapján

az új baloldali kezdeményezések hatásával kapcsolatos vitákra nézve ez a megközelítés nem annyira az új politikai szövetségekre vonatkozó programok tartalmát tartja döntő fontosságúnak a vita jelenlegi szakaszában, hanem azt, hogy a jelenlegi mobilizációk energiája és a bennük megfogalmazott különböző ideológiák milyen valós társadalmi szövetségekbe és az ezek sorsát alakító tágabb történeti együttállásokba épülnek be. Az új baloldali mezőket jelenleg domináló viták elméleti-ideológiai fókuszához képest ez a perspektíva egyrészt a gyakorlati mozgalmi építkezés, másrészt az ennek feltételeit megszabó külső körülmények jelentőségét helyezi előtérbe.

Ebből a szempontból a mozgalmakra és környezetükre vonatkozó elemzés haszna, így ennek a könyvnek a hozzájárulása is az lehet, hogy az új baloldalról folyó vitákon belül felhívja a figyelmet a cselekvés feltételeinek olyan elemeire, amelyek a mozgalmi perspektívákból kevésbé láthatóak. A jelen érvelés esetében ezek a régiós középosztálybeli mobilizációk hosszú távú strukturális jellemzői voltak – elsősorban az, hogy a nyugati középosztályokhoz mért felzárkózás programjain belül a középosztálybeli mobilizációk hullámai során a mobilizációs fázisok populáris szövetségekre irányuló programjainak helyét idővel jellegzetesen az állami redistribúció középosztályt fenntartó programjai vették át. Ebből az elemzésből egyrészt az következik, hogy a jelenlegi baloldali mobilizációk nem bízhatnak abban, hogy saját ideológiai meggyőződésük változatlansága biztosítja majd a baloldali politikai irány hosszú távú fenntartását. Másrészt az, hogy e garanciákat – tágabban: a baloldali politika gyakorlati lehetőségeiről szóló vita vonatkoztatási keretét – az iskolázott középosztály új mobilizációs hullámának belső ideológiai vitái helyett érdemes a tágabb társadalmi szövetségek gyakorlati formáiban és azok társadalmi-gazdasági beágyazottságában keresnünk. A mozgalmakutatás lehetséges hozzájárulására nézve ez egyrészt azt jelenti, hogy az adott szövetségek feltételeire, szerkezetére és működésére vonatkozó elemzések hasznosak lehetnek e szövetségek alakulása szempontjából. Másrészt viszont azt, hogy a szakmai és

értelmiségi viták csak erősen korlátozott lehetőséget jelentenek arra, hogy az elemzések tanulságait e szövetségek alakulása szempontjából releváns módon lehessen megosztani.

A fejezet utolsó része a valós szövetségek hiányában megfogalmazott középosztálybeli baloldali programok jellemzőin túlmutató új gyakorlatok és tudásformák kialakulására mutatott rá az értelmiségi tevékenység intézményes kereteiből kilépő projektek esetében – ezeket nevezte „új szakmaiságnak”. Tágabb értelemben a tudományos, kulturális, művészeti vagy politikai intézményrendszeren kívül, más társadalmi szereplőkkel együttműködésben zajló aktivista vagy kulturális projektek mellett a középosztálybeli társadalmi-gazdasági beágyazottság megváltoztatására törekvő életmódprojektek is idesorolhatók. Ezek a fajta kísérletek megváltoztatják a tudástermelés, önreflexió és ideológiaképzés viszonyait, amennyiben a középosztálybeli reflexió korábbi intézményes keretei helyett olyan kereteket állítanak fel, ahol a reflexió más társadalmi szereplőkkel való érintkezésben születik. Ennyiben az „új szakértőiség” mind a kultúra, helyzetelemzés, politikai képzés, mind a napi gyakorlat területén az innováció terepeként működik. Hogy ezek a ma elszórt kezdeményezésekként működő kísérletek hogyan, és milyen irányba befolyásolhatják a középosztálybeli politika későbbi formáit, egyelőre kérdés marad.

VII. Összegzés: kortárs kelet-közép-európai mobilizációk a hosszú távú világgazdasági és geopolitikai integráció kontextusában

A könyv arra kereste a választ, hogyan viszonyíthatóak a 2008 utáni időszak kelet-közép-európai politikai mobilizációi és az általuk megszólaltatott politikai témák a globális gazdasági válság nyomán elinduló nemzetközi mozgalmi hullámhoz. Az első fejezet úgy érvelt, hogy a kortárs mozgalmak értelmezésében domináns narratíva, amely a jelenlegi mozgalmi hullámot a „demokratikus kapitalizmus” (Streeck 2011, 2014) hanyatlásából vezeti le, a második világháború utáni világgazdasági cikluson belül a nyugati jóléti demokráciák pozíciójára és tapasztalatára fókuszál, és figyelmen kívül hagyja más globális pozíciók tapasztalatát ugyanazon a cikluson belül. A fejezet következtetése az volt, hogy a jelenlegi mozgalmi hullám komparatív értelmezéséhez szükség van annak elemzésére, hogy adott mobilizációk hogyan, milyen pozícióban és milyen helyi társadalmi-politikai konstellációkon keresztül ágyazódnak be ugyanazon globális folyamatokba. Ennek a fajta vizsgálatnak a szemléleti és módszertani keretként a könyv a vilárendszer-kutatás tágabb hagyományára támaszkodott.

A második fejezet azt mutatta be, milyen következtetések adódnak ebből a megközelítésből a mozgalmak vizsgálatára nézve. Az egyik következtetés az volt, hogy míg a helyi társadalmi viszonyok tágabb világgazdasági és geopolitikai viszonyokba beágyazva, és azok részeként alakulnak, e viszonyok politizálódása tipikusan az állami politika szintjén történik. A tágabb folyamatokból fakadó konfliktusokat és feszültségeket a helyi politikai küzdelmek rövid távú és az állam területére korlátozott

ideológiáira fordítja le. Egy másik következtetés arra vonatkozott, hogy a rendszerellenes mozgalmak – azok a mozgalmak, amelyek a kapitalista világrendszer működése által előidézett kényszerekkel szembemenő célokat fogalmaznak meg, s ezeket a rendszer tágabb működésére vonatkozó kritikákkal társítják – a saját rendszerszintű beágyazottságuk, és az abból fakadó érdekek és szempontrendszer sajátosságait tükrözik. A 20. század három paradigmatisztikus rendszerellenes mozgalmának, a szociáldemokrata, kommunista és nemzeti felszabadító mozgalmaknak példáján keresztül a fejezet azt mutatta meg, hogy e mozgalmak életútját a centrum, félperiféria és periféria pozícióira jellemző rendszernyomások, lehetőségek és ezekre épülő ideológiaformák határozták meg. A rendszerellenes mozgalmaknak ez a felfogása eltér attól a felfogástól, amely az angol ipari forradalom munkásmozgalmainak példájából kiindulva a rendszer működésére és az azon belül elfoglalt pozícióra való helyes (általános) diagnózist tekinti a rendszerellenes mozgalmak feltételének. A könyvben követett megközelítés a rendszerellenes mozgalmakat sokkal inkább az ellentmondásos rendszerfolyamatok helyi pozícióiban kifejlődő történeti formákként fogja fel, amelyek kialakulása és hatása a teljes rendszer működésével való interakcióban vizsgálható.

A kortárs mozgalmi ciklus értelmezéséhez azt a rendszerszintű környezetet, amelyen belül a különböző mobilizációk eltérő formáit összehasonlítottuk, a könyv a második világháború utáni, USA által dominált felhalmozási ciklus válságidőszakaként határozza meg. Ahelyett, hogy egyes országok válságait és mozgalmait mint ugyanazon jelenség változatait vetné össze, ez a megközelítés az egyes mozgalmakat és azok közvetlen környezetét a teljes második világháború utáni ciklus átalakulásán belül elfoglalt pozícióik szerint hasonlítja egymáshoz. E meghatározás másik sajátossága, hogy a „válság” fogalmát az adott politikai környezet vitáiban szereplő rövid távú és helyi viszonyokra korlátozott változatokhoz képest (pl. az európai szociáldemokrácia válsága; a kelet-közép-európai rendszerváltások felzárkózásprogramjainak válsága) a második világháború utáni felhalmozási ciklus globális

szerkezeteinek a válságaként határozza meg, és az adott politikai válságdiskurzusokat e tágabb folyamat részének tekinti. A rendszerszintű hegemoniaválságok jellemzőit, és azon belül a jelenlegi válság sajátosságait a harmadik fejezet tárgyalja. A középosztálybeli mobilizációkra nézve az egyik tanulság, amit a kapitalista világrendszer egymás utáni hegemoniaciklusainak válságidőszakait összehasonlító vizsgálatok alapján a fejezet kihangsúlyoz, az, hogy amikor a ciklus hanyatló időszakában a korábban kiépített anyagi és intézményes infrastruktúrákba való további befektetés profitabilitása csökken, és a tőke az anyagi termelésből a pénzpiacokra vonul vissza, a korábbi hegemon struktúrákban elfoglalt társadalmi-gazdasági pozíciók felszámolódása a politikai szövetségi struktúrák átrendeződését vonja maga után. A középrétegekre nézve a hegemoniaválságok hosszú távú összehasonlításából az látszik, hogy a „junior” pozíciót elfoglaló szereplők korábbi előnyeiket elveszítik, ennek nyomán gyakran elfordulnak korábbi elit szövetségeseiktől, és korábbi előnyeik visszaszerzése érdekében megszervezett politikai kezdeményezéseikben új szövetségeseket keresnek, a potenciális szövetségeseik körébe gyakran az elnyomott csoportok egyes frakcióit is beemelve.

A negyedik fejezet a kelet-közép-európai politikai folyamatoknak a tágabb rendszer-integrációval összefüggő néhány jellemzőjére tér ki. Az egyik ilyen jellemző, hogy a gazdasági és politikai változások a modern kapitalista világrendszerbe való integráció során elsősorban nem a helyi folyamatokból, hanem a nyugati centrumországokkal való függő interakció viszonyaiból következtek. A világgazdasági és geopolitikai integráción belüli függő viszonyt a könyv által követett kutatói hagyomány nem egy külső viszonyként értelmezi az adott ország társadalmához képest, hanem mint a belső társadalmi, gazdasági és politikai relációkat átható, a tágabb rendszerfolyamatokba beágyazott helyi szereplőkön és intézményeken keresztül működő viszonyt – azaz „belső szervezőerőként” működő külső integrációt (Cardoso és Faletto 1979: xvi). A külpolitika és belpolitika viszonyára nézve a gazdasági és politikai függést Kelet-Közép-Európában egyszerre

jellemzik a globális és régiós hatalmak által előírt normák, és az azoknak való „színlelt engedelmisség” (Janos 2000: 411), amelyek a különböző külső és belső érdekszövetségek mentén a helyi politika formáit alakítják.

A másik jellemző, amit a kelet-közép-európai politikának a függő fejlődésből fakadó tulajdonságaként a negyedik fejezet kiemel, az utolérő fejlődés meg-megújuló politikai programjai. Az ezekhez hasonló félperifériás utolérő erőfeszítéseket a könyv nem a globális centrum utolérésének valós esélye felől értelmezi. A világrendszer-szemponturn kutatók azt mutatják, hogy a félperifériás utolérő erőfeszítések állandósága mellett a kapitalista felhalmozás világszintű folyamatain belül elfoglalt pozíciók hierarchiája nem változik; egy-egy félperifériás erőfeszítés kivételes sikere a pozíciók hierarchikus eloszlását nem változtatja meg. Az utolérési erőfeszítésnek ez a felfogása eltér a modernizációelmélet azon feltételezésétől, miszerint a felhalmozási folyamatok előbb-utóbb mindenütt a centrumhoz hasonló gazdasághoz és életszínvonalhoz vezetnek. A rendszer teljes működését szem előtt tartó kutatók a félperifériás felzárkózási erőfeszítések jelentőségét nem abban látják, hogy ezek a felhalmozási folyamaton belül a félperifériás pozíciókat valóban centumpozíciókká változtatnák, hanem abban, hogy a rendszerszinten a felhalmozás folyamatának részeként működnek: fenntartják a felhalmozásban való részvétel erőfeszítését, ennek az erőfeszítésnek az érdekében vertikális osztálykoalíciókat hoznak létre, és a teljes rendszer működésének politikai legitimációjaként szolgálnak. Az egyes felzárkózási programok által biztosított politikai legitimáció ugyan az adott felzárkózási erőfeszítések kudarcával összeomlik, az ezek ellenében elinduló új politikai szövetségek azonban tipikusan újra a felzárkózás valamilyen alternatív ígéretével lépnek fel. Arrighi (1990) alapján a könyv a félperifériás felzárkózásnak ezt a funkcióját a „felzárkózási illúzió” fogalmával nevezte meg.

A „felzárkózási illúzió” fogalma a középosztály régióbeli politikai mobilizációs hullámaival kapcsolatban sajátos relevanciával bír. Míg a modernizációelmélet a középosztály és a demokrácia

együttés fejlődését a nyugati modernizáció univerzális modelljét követő globális modernizáció szükségszerű sajátosságának tartja, a világregndszer-elemzés hagyománya azt hangsúlyozza, hogy a rendszerszintű folyamatokba való beágyazottság szempontjából a különböző országok esetében a „középosztály” fogalma nem ugyanazt a pozíciót jelöli. A modern kapitalista világgazdaság története során a középosztálybeli pozíciók elsősorban a centrumországokban tömörültek, míg a félperifériák és perifériák középosztály-fejlődése a helyi gazdasági adottságoknak megfelelően limitált maradt, és erősen támaszkodott a középosztály-fejlődést gátló gazdasági körülményeket kompenzáló állami beavatkozásokra. Ilyen körülmények között, bár a nyugati középosztályokhoz életmódjukban és fogyasztásukban hasonló rétegek jelenléte a félperifériás társadalmakban általában a felzárkózás jeleként szerepel a különböző ideológiai interpretációkban – nem utolsósorban: a középosztály önreflexiójában –, a valós folyamatok szintjén (mint például a helyi megtakarításoknak a centrum piacaira csatornázása, vagy az újraelosztásnak a középosztály felé torzítása) ez a jelenlét az egyenlőtlen fejlődés folyamatainak a részeként működik.

Andrew C. Janos (2000) a középosztályoknak a kelet-közép-európai modern politikában játszott szerepével kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy a helyi középrétegek a nyugati középosztályokéhoz hasonló életszínvonal elérésének gazdasági korlátaiba ütközve újra meg újra a teljes helyi társadalomra vonatkozó politikai programokkal mobilizálódnak. Innen nézve a kelet-közép-európaihoz hasonló félperifériás pozíciókban a középosztály a „felzárkózási illúzió” mint a rendszer működéséből következő és a rendszer fenntartásához hozzájáruló ideológiai jelenségnek egy specifikus szereplője: egy kiemelt iskolázottsággal és tájékozódással bíró, a centrum középosztályainak életmódjára igényt tartó réteg, amely viszonylag erős helyi politikai érdekérvényesítő képességét arra igyekszik felhasználni, hogy állami támogatást szerezzen ennek az igénynek a kielégítésére. A középosztálynak ez a politikai kapacitása egyszerre ösztönzi a középosztálybeli

pozícióknak immár nem kedvező felzárkózási programok kritikáit, és az ezekkel versengő újabb felzárkózási koalíciók kialakítását. E mobilizációs kapacitást tükrözi, hogy a különböző globális pozíciókban megjelenő középosztálybeli mozgalmak politikai orientációját elemzők a jelenlegi globális válság politizálódásának egyik kulcselemeként kezelik (Fowler és Biekart 2016).

Az ötödik fejezet azt vizsgálta, hogyan illeszkednek a középosztálybeli mobilizációk dinamikái Magyarország és Románia esetében az 1970-es évek globális válságai után átalakuló világ-gazdasági és geopolitikai integráció társadalmi-politikai konstellációjába. Bár a szocialista utoléró iparosítási erőfeszítések szempontjából az 1970-es évek változásai hasonló kihívásokat szültek, és az eladósodás hasonló folyamatához vezettek a két ország esetében, a magyarországi és romániai rezsimek reakciója az 1970-es évek kihívásaira erősen eltért egymástól, a desztalinizáció eltérő belső és külső kontextusára építve. A magyar eladósodás folyamatát a párt ortodox szárnyának ellenállása ellenére a liberalizáció előrehaladása kísérte. A piacosító reformok által kiépített intézményrendszerben pozíciókat birtokló szakértői réteg támogatta a reformokat, s az eladósodás és nyitás kettős folyamata miatt a külső hitelezők befolyása a belső politikai folyamatokra ugyancsak erősödött. Ezzel ellentétben Romániában a centralizáció és iparosítás kettősére építő rezsim az eladósodás kihívására az iparosítási erőfeszítés fenntartásával, és az adósság visszafizetését szolgáló szélsőséges megszorítócsomaggal reagált. Bár más szocialista rendszerekhez hasonlóan a romániai is létrehozott egy új szakértői réteget, a szakértői pozíciók befolyását itt a hatalom centralizálásának érdekében a rendszer következetesen korlátozta, és ideológiájában a „nép” és a központi hatalom szimbolikusságát szembeállította a szakértőkkel, akiket egyúttal a rendszerellentmondások bűnbakjának tett meg.

A magyarországi környezetvédelmi mozgalom és a romániai munkásmobilizációk esetében a fejezet arra mutatott rá, milyen eltérésekhez vezetett e két integrációs kontextus különbsége az ezeken belül kialakuló mozgalmak esetében. Bár mindkét

mozgalom olyan feszültségekre reagált, amelyek az energiaárak növekedése, az eladósodás és az exportkényszer körülményeiből születtek, a kétfajta integrációs konstelláció eltérései miatt a magyarországi környezetvédelmi mozgalom egy értelmiségi diskurzusok által dominált, a szocializmus nyugati kritikáival párbeszédben álló, és a rendszerváltás domináns narratíváiban központi szerepet elfoglaló mozgalommá vált, míg a romániai munkásmegmozdulások kevésbé fonódtak össze a szocializmus általános politikai kritikájának értelmiségi és nyugati diskurzusáival, és annak ellenére, hogy keményebb megtorlásokat szenvedtek, kimaradtak a rendszerváltás domináns narratíváiból. Az 1990-es évek bányászjárásai az értelmiség által dominált politikai nyilvánosságban megerősítették azt az ideológiai ellentétet, ami az értelmiségi antikommunizmust a kommunista hatalom és a „nép” szövetségével állítja szembe.

A rendszerváltást Magyarországon a régió leginkább liberális reformjai kísérték, amelyek végrehajtásában a szocialista párt korábbi reformszárnya, a szocialista technokrácia szereplői és a szocialista rendszer liberális kritikussai közti szövetség játszott domináns szerepet. A velük szemben a nemzeti tőke állami támogatását és védelmét szorgalmazó konzervatív oldal programja alulmaradt, és csak a külső befektetésekre és hitelekre épülő fejlesztési modell gazdasági kimerülése és politikai delegitimációja után, a Fidesz 2010-es győzelmével került domináns pozícióba. A 2008 utáni megszorításokra reagáló mozgalmak Magyarországon egyúttal a Fidesz jobboldali politikájának kritikusaiként léptek fel. Bár a felső középosztály gazdaságilag a Fidesz osztálypolitikájának nyertesei közé tartozik, a volt liberális és szocialista oldal kulturális intézményrendszerének leépítése, a közszolgáltatások és az oktatás átalakítása, a szabadságjogok korlátozása, és általában a nyugati irányú fejlődés programjának megtagadása miatt a 2008 utáni tüntetéshullámok erős középosztálybeli részvétellel zajlottak. Politikai agendájuk a rendszerváltás felzárkózásprogramjának kudarcát, a nyugati irányú fejlődés útjára való visszatérés szükségességét, és az államilag támogatott nemzeti tőkés fejlesztési

politika kritikáját hangsúlyozta. Ehhez az agendához a Fidesz szegényellenes politikájának kritikája is hozzátartozott.

Ezzel szemben Románia esetében a rendszerváltás utáni éveket a szocialista párt második vonalának iparosító, nemzeti protekcionista politikája dominálta. A liberalizáló törekvések csak a NATO- és EU-csatlakozás után erősödtek meg. Az EU-csatlakozáshoz kapcsolódó szimbolikus lépésként Băsescu elnök hivatalosan elítélte a kommunista rendszert, és szövetséget kötött az antikommunista értelmiséggel, újraaktualizálva a „kommunisták és a nép” vs. a nyugati fejlődést képviselő szakértők szimbolikus ellentétét. A 2008 utáni mobilizációk Romániában ennek a politikai küzdelemnek és ennek az ideológiai ellentétnek a dinamikái közé illeszkedtek. Mint Petrovici és Poenaru (2017) kiemelik, a kétezres évek közepén az EU-csatlakozással és liberalizációval meginduló külföldi befektetések a nagyvárosokban egy új szakértői középosztály megerősödéséhez vezettek. 2008 után a megszorítások és a befektetések elapadása nyomán ez a réteg vált a tüntetéshullámok kulcsszereplőjévé. A tüntetések politikai agendája eleinte nem zárta ki a szegényebb rétegekkel kötött szövetséget, és közvetlen politikai követelések helyett inkább az elégedetlenség kifejezésére korlátozódott. 2013 után azonban a gyengülő gazdasági pozícióit politikai hatalmával ellensúlyozni próbáló szocialista párt és az (egyre inkább a választott testületeken kívüli) technokrata pozíciókra építő liberalizáló törekvések közti konfliktusban az évről évre kiújuló tüntetések egyre inkább az utóbbi oldal térfelére sodródtak. A középosztálybeli sérelmeket a „korrupt politikusok”, azaz a kommunista rezsim örököseinek tekintett szocialista párt elleni küzdelem politikai szókincsével fejezték ki. Amikor ma ezek a tüntetések a globális válság hatását a rendszerváltás felzárkózási ígéretének kudarcaként konceptualizálják, a nyugati irányú fejlődést visszatartó kommunista örökség fogalmába a szocialista párt szegényebb szavazórétegét is beleértik. A nyugati irányú, liberális fejlődési program ebben a konstellációban a szegényebb rétegek politikai befolyása elleni küzdelmet is magában foglalja.

A 2008 utáni, középosztálybeli szereplők által dominált tüntetéshullámok romániai és magyarországi eseteit összehasonlítva azt látjuk, hogy az a hosszú távú tendencia, hogy a középosztálybeli szereplők válság idején pozícióik megőrzése érdekében politikailag mobilizálódnak, más-más módon jelentkezik a kétfajta integrációs út eltérő konstellációin belül. Azzal a dilemmával kapcsolatban, amit Biekart (2015) a rendszerszintű válságon belül különböző globális pozíciókban mobilizálódó középosztályok esetében a „megosztás vagy öngondoskodás” politikája közti választásként ír le, a két eset eltérő képet mutat: a mobilizációs hullámok jelenleg Magyarországon a jobboldali rezsim szegényellenes politikáját is kritizálják, míg Romániában a szocialista párt szegényebb szavazórétege ellen is irányulnak. Ugyanakkor a 2018-as magyarországi országgyűlési választásokat előkészítő kampányidőszakban a magyarországi „demokratikus” ellenzék és ellenzéki mozgalmak térfelén a kampány fő témájával, a migrációval kapcsolatban hasonló polarizálódást lehetett megfigyelni, mint amit a román tüntetések esetében 2012–2014 közt láttunk, amikor a baloldali követelések egy szűk baloldali közeg sajátjai maradtak, a tüntetések pedig elmozdultak a liberális-antikommunista álláspont irányába. Magyarországon a 2018-as választási kampány során a Balpárt kivételével a „demokratikus” ellenzéki pártok nem foglaltak el egyértelmű kritikus álláspontot a kormány migrációpolitikájával kapcsolatban, és a tágabb ellenzéki diskurzusban e kritika egy szűkebb baloldali és emberjogi térfélre szorult vissza. A migráció kérdésében elfoglalt álláspontok jól mutatják, hogy a szociális elem jelenléte az ellenzéki mobilizációk agendájában nem csak ideológiai választás, hanem a politikai lehetőségstruktúra függvénye is.

A könyv utolsó fejezete az új régiós középosztálybeli mobilizációs hullámon belül az új baloldali kezdeményezésekről szól. Bár a baloldali elemzés és politikai tájékozódás újjászületését sokan egyfajta globális osztálytudatra ébredésként értelmezik, a könyv nem ezzel az értelmezéssel dolgozik. Egyrészt a romániai és a magyarországi új baloldali mezőknek a helyi kontextusokhoz

illeszkedő eltérései – elsősorban az a különbség, hogy a romániai új baloldali csoportok a tüntetéshullámok szegényellenes fordulata után a tüntetőkkel szemben határozzák meg a saját pozíciójukat, míg Magyarországon az Orbán-rezsim kritikája közös platformra hozza a rendszer liberális és baloldali kritikáit – azt mutatja, hogy az adott baloldali programok nem valamilyen történetileg állandó, objektív rendszerkritika alapján, hanem az adott társadalmi és politikai folyamatokkal való interakció dinamikájában születnek. Másrészt a régiós középosztálybeli mobilizációk hosszú távú mintázata arra utal, hogy az elnyomott csoportokkal kötött szövetségek nemcsak a szociális szempontú politikai meggyőződés kifejezései, hanem hosszú távon azoknak a politikai erőfeszítéseknek a sorozatába illeszkednek, amelyek a más társadalmi csoportok érdekeire hivatkozó politikai programokat a középosztálybeli pozíciók fenntartására használják fel. A középosztálybeli mobilizációknak ez a hosszú távú mintázata ugyanakkor nem mond ellent annak, hogy az adott időszakban megfogalmazott programok képviselői ne hinnének őszintén az általuk képviselt politikai irányokban, ne hoznának értük valós áldozatokat, vagy hogy az adott mobilizációk stratégiai, ideológiai és kontextusbeli különbségei ne vezethetnének jelentős eltérésekhez az adott szövetségek sorsát illetően.

Ebből a szempontból a fejezet azt hangsúlyozta, hogy a jelenlegi mobilizációs fázisban megfogalmazott politikai programok hatására nézve elsősorban a más társadalmi csoportokkal kötött koalíciók jellege a meghatározó, illetve az, ahogyan e koalíciók a különböző aktorok mozgásterét alakító tágabb történeti kontextusba beilleszkednek. Azt, hogy a jelenlegi baloldali mezőket nem a koalíciók gyakorlati kérdései és történeti-stratégiai esélyei fölött folytatott viták dominálják, hanem a más társadalmi csoportokkal való szövetségkötés ideológiai témája, a fejezet annak a momentumnak a sajátosságaként értelmezte, amikor az iskolázott középosztálybeli szereplők korábbi beágyazottságuk formáitól elidegenedve a társadalmi és politikai válságot saját szerepválságuk és politikai reorientációjuk tükrében tapasztalják meg, és a

válságra reagáló politikai programokban egyelőre inkább saját átalakulásuknak ezt a tapasztalatát fogalmazzák meg, mintsem a szövetségkötés valós szerkezeteiben kialakított téteket. A fejezet ennek a fázisnak a jellemzőjeként írta le a képviselet hitelessége fölötti szimbolikus versenyt, a képviselet gesztusainak teatralitását, illetve azt, hogy a válság diagnózisai és a különböző cselekvési tervek gyakran az értelmiség pozíciójában érzékelhető válságtünetekkel és az értelmiségi pozícióra jellemző cselekvési lehetőségekkel esnek egybe. Az új baloldali mobilizációkból kinövő pártkezdemenyezések kapcsán idesorolta a fejezet azt a jellemzőt is, hogy e pártkezdemenyezések elsősorban középosztálybeli aktivisták szimbolikus tőkéjére és egy középosztálybeli hallgatóság figyelmére építenek, és programjaikban a rendszerváltás felzárkózási ígéretének kudarcát tipikusan újabb felzárkózási javaslatokkal kívánják orvosolni.

Végül a könyv azt hangsúlyozta, hogy az új baloldali kezdeményezések munkája mára sok esetben a más társadalmi csoportokkal való szövetségkötés, az értelmiségi/szakértői munka és az aktivisták saját rendszer-beágyazottságát átalakító életmódváltások új kísérleteit eredményezte. Az új baloldali kezdeményezéseknek ez a fajta gyakorlati elmélyülése a közeljövőben egyik tényezője lehet annak, hogy a jelenleg megfogalmazott politikai célok sorsa hogyan alakul. Az adott kezdeményezések koalíciós viszonyaira, illetve az adott koalícióknak a válságfolyamatok tágabb környezetéhez való viszonyára vonatkozó elemzés segítheti e kezdeményezések tájékozódását. A középosztálybeli politikáknak a válságfolyamatokban játszott szerepére nézve alapvető kérdés, hogy a különböző középosztályszegmensek beágyazottsága a válságfolyamatokon belül hogyan alakul, és milyen viszonyban áll azokkal a politikai programokkal és koalíciókkal, amelyekhez mobilizációik révén csatlakoznak. A korábbi régiós mobilizációs ciklusokhoz hasonlóan a középosztályon belüli pozíció- és érdekkülönbségek és az ezekhez kapcsolódó eltérő vertikális koalíciós viszonyok a válság politizálódásának jelentős tényezőjét alkothatják. Ez a könyv az elemzésnek erre a szintjére nem lép

tovább; célja az volt, hogy egy értelmezési keretet javasoljon a jelenlegi régiós mobilizációk és a globális válságra reagáló tágabb mozgalmi hullám közti kapcsolatra, és rámutasson a régiós változatokban megjelenő politikai követelések néhány összefüggésére ebben a viszonyítási keretben.

HIVATKOZÁSOK

- A BAL. Az új szocializmus programja. *Balpart.hu*, 04-05-2017. Online elérhető <http://balpart.hu/2017/04/05/az-uj-szocializmus-programja/>; letöltve 09-24-2017.
- Althusser, Louis. *Essays on ideology*. London: Verso, 1976.
- AmCham. AmCham Romania: The lack of transparency in adopting legislative changes sends a strong negative wave of mistrust and uncertainty, internally and externally. Online elérhető: www.amcham.ro/index.html/articles?articleID=2860; letöltve 06-06-2018.
- Amin, Samir–Giovanni Arrighi–Andre Gunder Frank–Immanuel Wallerstein. *Transforming the revolution*. London: Monthly Review Press, 1990.
- Amin, Samir. The issue of democracy in the contemporary Third World. *Socialism and Democracy* 7.1 (1991): 83–104.
- Amin, Samir. *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. New York: Monthly Review Press. 1976.
- Amin, Samir. *Imperialism and unequal development*. New York: Monthly Review Press, 1977.
- Ancelovici, Marcos, Pascale Dufour–Héloïse Nez, eds. *Street politics in the age of austerity: from the indignados to occupy*. Amsterdam University Press, 2016.
- Anderson, Lisa. Demystifying the Arab Spring: parsing the differences between Tunisia, Egypt, and Libya. *Foreign Affairs*, 2–7, 2011.
- Andreas, Joel–Shaohua Zhan. Hukou and land: market reform and rural displacement in China. *The Journal of Peasant Studies* 43.4 (2016): 798–827.
- Antal, László. Development – with some digression. *ACTA Oeconomica*, (23): 257–273, 1979.
- Arfire, Ramona. The Moral Regulation of the Second Europe: Transition, Europeanization and the Romanians. *Critical Sociology* 37.6 (2011): 853–870.
- Arrighi, Giovanni–Beverly J. Silver (szerk.) *Chaos and governance in the modern world system*. Minneapolis, MA: University of Minnesota Press, 1999.
- Arrighi, Giovanni–Beverly J. Silver. Labor movements and capital migration: the United States and Western Europe in world-historical perspective. *Labor in the Capitalist World-Economy* (1984): 183-216.

- Arrighi, Giovanni–Beverly J. Silver. Capitalism and world (dis) order. *Review of International Studies* 27.5 (2001): 257–279.
- Arrighi, Giovanni, Terence K. Hopkins–Immanuel Wallerstein. *Antisystemic Movements*. London: Verso, 1989.
- Arrighi, Giovanni. Marxist century–American century: The making and remaking of the world labor movement. In Amin et al. (ed.) *Transforming the Revolution* (1990): 54–95.
- Arrighi, Giovanni. The developmentalist illusion: a reconceptualization of the semiperiphery. *Semiperipheral States in the World-economy* (1990): 11–42.
- Arrighi, Giovanni. Globalization, state sovereignty, and the “endless” accumulation of capital. In Kalb, Don (ed.) *The Ends of Globalization: Bringing Society Back in*. London: Rowman and Littlefield, 2000, 125–150.
- Arrighi, Giovanni. *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. London: Verso, 1994.
- Arrighi, Giovanni. Financial Expansions in World Historical Perspective: A Reply to Robert Pollin. *New Left Review* (1997): 154–159.
- Artner Annamária. *Globalizáció alulnézetben. Elnyomott csoportok – lázadó mozgalmak*. Napvilág Kiadó, 2006.
- Azarova, Aytalina, et al. The effect of rapid privatisation on mortality in mono-industrial towns in post-Soviet Russia: a retrospective cohort study. *The Lancet Public Health* 2.5 (2017): e231–e238.
- Axford, Barry. *The Global System: Economics, Politics and Culture*. Cambridge: Polity Press, 1998.
- Badiou, A. (2005). *Being and Event*. London: Continuum.
- Bagi Zsolt. Felszabadulni a polgárháborús képzelet alól. *Kettős Mércé*, 10-27-2015. Online elérhető http://kettosmerce.blog.hu/2015/10/27/felszabadulni_a_polgarhaborus_kepzelet_alol_wtf_baloldal; letöltve 09-20-2017.
- Bakić-Hayden, Milica. Nesting Orientalisms: the Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review* (1995): 917–931.
- Bakuniak, Grzegorz–Krzysztof Nowak. “The creation of a collective identity in a social movement.” *Theory and Society* 16.3 (1987): 401–429.
- Ban, Cornel. *Dependență și dezvoltare: economia politică a capitalismului românesc*. Kolozsvár: Tact, 2014.
- Ban, Cornel. Sovereign debt, austerity, and regime change: the case of Nicolae Ceausescu’s Romania. *East European Politics and Societies* 26.4 (2012): 743–776.

- Ban, Cornel. *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press, 2017.
- Barker, Colin–Laurence Cox. “What have the Romans ever done for us?” *Eighth International Conference on Alternative Futures and Popular Protest*. 2002.
- Barker, Colin. *Marxism and Social Movements*. London: Blackwell Publishing Ltd, 2013.
- Bartha, Eszter. ‘It Can’t Make Me Happy that Audi is Prospering? Working-Class Nationalism in Hungary after 1989. In: Halmi, Gábor–Don Kalb (szerk.). *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. New York and Oxford: Berghahn Books (2011a): 92–112.
- Bartha Eszter. *Magányos harcosok: munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. L’Harmattan Kiadó, 2011b.
- Băscescu, Traian. Parliamentary address Sept 21, 2010, idézi Ban 2017, 233.
- Băscescu, Traian. Speech at joint ISP-KAS workshop, January 18, 2011; ANEIR Jubilee, December 19, 2011, idézi Ban 2017, 232.
- Becker, Joachim–Johannes Jäger,–Rudy Weissenbacher. “5 Uneven and dependent development in Europe.” *Asymmetric Crisis in Europe and Possible Futures: Critical Political Economy and Post-Keynesian Perspectives* (2015): 29.
- Behr, Hartmut–Yannis A. Stivachtis (ed.) *Revisiting the European Union as Empire*. London and New York: Routledge, 2015.
- Beissinger, Mark. R.–Sasse, Gwendolyn. (2014). An End to “Patience”? *Mass Politics in Tough Times: Opinions, Votes and Protest in the Great Recession*, 334.
- Beissinger, Mark R. How nationalisms spread: Eastern Europe adrift the tides and cycles of nationalist contention. *Social Research* (1996): 97–146.
- Benda, Václav. The parallel “polis”. In Skilling, Gordon H. (szerk.) *Civic Freedom in Central Europe*. Palgrave Macmillan UK, 1991. 35–41.
- Berend Tibor Iván–Ránki György. *Gazdaság és társadalom: tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi, történetéről*. Budapest: Magvető, 1974.
- Berend, Tibor Iván–Ránki György. *Underdevelopment and economic growth: studies in Hungarian social and economic history*. Akadémiai Kiadó, 1979.
- Berend, Tibor Iván. *From the Soviet bloc to the European Union: the economic and social transformation of Central and Eastern Europe since 1973*. Cambridge University Press, 2009.

- Biekart, Kees. The Choice of the New Latin American Middle Classes: Sharing or Self-Caring. *European Journal of Development Research*, 27 (2), 238–245, 2015.
- Biekart, Kees–Alan Fowler. Transforming activisms 2010+: Exploring ways and waves. *Development and Change* 44(3): 527–546, 2013.
- Blyth, Mark. Global Trumpism. Why Trump's victory was 30 years in the making and why it won't stop here. *Foreign Affairs* 2016-11-15. Online elérhető: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2016-11-15/global-trumpism><https://www.foreignaffairs.com/articles/2016-11-15/global-trumpism>, utolsó letöltés: 2018-05-18.
- Bockman, Johanna K. *Economists and social change: Science, professional power, and politics in Hungary, 1945-1995*. Diss. University of California, San Diego, 2000.
- Boda Zsolt–Scheiring Gábor. *Globalizáció és fejlődés a félperiférián: válság és alternatívák*. Budapest: Új Mandátum, 2011.
- Bodnár, Judit. *Fin de Millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life*. University of Minnesota Press, 2001.
- Bohle, Dorothy–Greskovits, Béla. *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press, 2012.
- Bohle, Dorothee–Béla Greskovits. "Capitalism without compromise: Strong business and weak labor in Eastern Europe's new transnational industries." *Studies in Comparative International Development* 41.1 (2006): 3–25.
- Bossányi Katalin. *Szólampróba: beszélgetések az alternatív mozgalmakról*. Budapest: Láng Kiadó, 1989.
- Bottoni, Stefano. *A várva várt Nyugat*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015.
- Bottoni, Stefano. A DNA tevékenysége a társadalom immunrendszerét gyengíti. Transindex, 11-04-2016. Online elérhető <http://itthon.transindex.ro/?cikk=26273>; letöltve 09-26-2017.
- Bourdieu, Pierre. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, 1984.
- Bourdieu, Pierre. *Pascalian Meditations*. Stanford University Press, 2000.
- Boxer, Charles Ralph. *Portuguese Society in the Tropics: the Municipal Councils of Goa, Macao, Bahia, and Luanda, 1510-1800*. University of Wisconsin Press, 1965.
- Böcskei Balázs (szerk). *A forradalom végtelensége. Lukács György politika- és társadalomelmélete*. Budapest: L'Harmattan, 2017.

- Böcskei Balázs. Új autoriter rezsimek, a magyar illiberalizmus és a „létező liberalizmus” válsága. In Földes György és Antal Attila (eds.) *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág Kiadó, 79–95, 2016.
- Böröcz, József. Dual dependency and property vacuum. *Theory and Society* 21.1 (1992): 77–104.
- Böröcz, József. Informality rules. *East European Politics and Societies* 14.2 (2000): 348–380.
- Böröcz, József. Goodness is elsewhere: The rule of European difference. *Comparative Studies in Society and History* 48.1 (2006): 110–138.
- Böröcz, József. *The European Union and Global Social Change: a Critical Geopolitical-economic Analysis*. Routledge, 2009.
- Böröcz, József. Notes on the Geopolitical Economy of Post-State-Socialism. *Socialism Vanquished, Socialism Challenged: Eastern Europe and China, 1989–2009* (2012): 103–124.
- Böröcz József. *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: L'Harmattan, 2017.
- Böröcz József. *Az EU és a világ*. Budapest: Kalligram, 2018.
- Böröcz, József–Kovács, Melinda (szerk.) *Empire's New Clothes: Unveiling the EU's Enlargement*. E-book. 2001. Online elérhető <http://aei.pitt.edu/144/1/Empire.pdf>, letöltve 03-10-2017.
- Böröcz, József–Sarkar, Mahua. What is the EU? *International Sociology* 20 (2): 153–173, 2005.
- Böröcz, József–Ákos Róna-Tas. Small leap forward: Emergence of new economic elites. *Theory and Society* 24.5 (1995): 751–781.
- Böröcz, József–Mahua Sarkar. “The Unbearable Whiteness of the Polish Plumber and the Hungarian Peacock Dance around “Race.” *Slavic Review* 76.2 (2017): 307–314.
- B. P. 2016. Interjú, Bukarest, 2015.
- Breitner Miklós. Gazdaság és környezetvédelem. *Figyelő*, 1977 May 25, 1–3., HU OSA 300-40-1 631, Környezetvédelem 1977, Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (RFE/RL), Open Society Archives at Central European University, Budapest.
- Brenner, Robert. “The origins of capitalist development: a critique of neo-Smithian Marxism.” *New Left Review* 104 (1977): 25.
- Brenner, Robert. *The Boom and the Bubble: The US in the World Economy*. Verso, 2003.

- Brenner, Neil. Beyond state-centrism? Space, territoriality, and geographical scale in globalization studies. *Theory and Society* 28.1 (1999): 39–78.
- Brunn, Stanley D. A Treaty of Silicon for the Treaty of Westphalia? New territorial dimensions of modern statehood. *Geopolitics* 3.1 (1998): 106–131.
- Buchowski, Michal. The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother. *Anthropological Quarterly* 79 (3): 463–482, 2006.
- Bugajski, Janusz. *Czechoslovakia, Charter 77's Decade of Dissent*. Vol. 125. Praeger Publishers, 1987.
- Burawoy, Michael–János Lukács. *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. University of Chicago Press, 1992.
- Burawoy, Michael. *The Extended Case Method: Four Countries, Four Decades, Four Great Transformations, and One Theoretical Tradition*. Univ of California Press, 2009.
- Buzogány, Áron. Soziale Bewegung von rechts: der Aufstieg der national-radikalen Jobbik-Partei in Ungarn. *Südosteuropa Mitteilungen* 5.5 (2011): 39–51.
- C. A. 2016. Interjú, Bukarest, 2016.
- Cardoso, Fernando Henrique–Faletto, Enzo. *Dependency and Development in Latin America*. Oakland, CA: University of California Press, 1979.
- Carrier, James G.–Don Kalb (szerk.). *Anthropologies of Class: Power, Practice, and Inequality*. Cambridge University Press, 2015.
- Castañeda, Ernesto. “The indignados of Spain: A precedent to occupy Wall Street.” *Social Movement Studies* 11.3–4 (2012): 309–319.
- Cesereanu, Ruxandra. Greva minerilor din Valea Jiului, 1977. *Revista* 22, Nr.752, 2004
- Chakrabarty, Dipesh. *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton University Press, 2009.
- Chari, Sharad–Katherine Verdery. “Thinking between the posts: post-colonialism, postsocialism, and ethnography after the Cold War.” *Comparative Studies in Society and History* 51.1 (2009): 6–34.
- Chase-Dunn, Christopher K. *Global Formation: Structures of the World-economy*. Rowman & Littlefield, 1998.
- Chase-Dunn, Christopher,–Richard E. Niemeyer. “The world revolution of 20xx.” *Transnational Political Spaces* (2009): 35–57.
- Chase-Dunn, Christopher. “Resistance to imperialism: semiperipheral actors.” *Review (Fernand Braudel Center)* (1990): 1–31.

- Chase-Dunn, D.–Roy Kwon. "Crises and Counter-Movements in World Evolutionary Perspective." *World Society in the Global Economic Crisis*. Berlin: LIT Verlag (2012): 43–70.
- Cheeseman, Nic. "No Bourgeoisie, No Democracy"? The Political Attitudes of the Kenyan Middle Class. *Journal of International Development* 27.5 (2015): 647–664.
- Chibber, Vivek. *Postcolonial Theory and the Specter of Capital*. London: Verso Books, 2014.
- Chirot, Daniel. *Social Change in a Peripheral Society: the Creation of a Balkan Colony*. Cambridge, MA: Academic Press, 1976.
- Chirot, Daniel. Corporatism, Socialism and Development in Romania. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 5.3 (1978): 389–409.
- Chirot, Daniel (szerk.). *The origins of backwardness in Eastern Europe: Economics and politics from the Middle Ages until the early twentieth century*. Univ of California Press, 1991.
- Cini, Lorenzo, et al. "Towards a critical theory of social movements: An introduction." (2017): 429–452.
- Císař, Ondřej–Kateřina Vráblíková. The Europeanization of social movements in the Czech Republic: The EU and local women's groups. *Communist and Post-Communist Studies* 43.2 (2010): 209–219.
- Císař, Ondřej. Externally sponsored contention: the channelling of environmental movement organisations in the Czech Republic after the fall of Communism. *Environmental Politics* 19.5 (2010): 736–755.
- Chomsky, Noam. Populism and terror – an interview with Noam Chomsky. Harvard International Review. Online elérhető <http://hir.harvard.edu/article/?a=14475>, letöltve 09-23-2017.
- Cockerham, William C. The social determinants of the decline of life expectancy in Russia and Eastern Europe: a lifestyle explanation. *Journal of Health and Social Behavior* (1997): 117–130.
- Cohen, Jean–Andrew Arato. Politics and the Reconstruction of the Concept of Civil Society. *Cultural-political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment* (1992): 120–142.
- Collins, Randall. Social movements and the focus of emotional attention. In Goodwin, Jeff, James M. Jasper és Francesca Polletta, (szerk.) *Passionate politics: Emotions and Social Movements*. University of Chicago Press, 27–44, 2009.
- Comaroff, Jean–John L. Comaroff. *Theory from the South: Or, how Euro-America is evolving toward Africa*. London: Routledge, 2015.

- Comisso, Ellen–Paul Marer. “The economics and politics of reform in Hungary.” *International Organization* 40.2 (1986): 421–454.
- Corbyn, Jeremy. We need a strong trade union in every workplace. The Morning Star, 02-16-2016. Online elérhető <https://www.morningstaronline.co.uk/a-bdcb-We-Need-a-Strong-Trade-Union-in-Every-Workplace#>. WcfmaMgiG1g; letöltve 09-24-2017.
- Cotula, Lorenzo. *The Great African Land Grab?: Agricultural Investments and the Global Food System*. Zed Books Ltd., 2013.
- Cox, Laurence–Alf Gunvald Nilsen. “Social movements research and the ‘movement of movements’: Studying resistance to neoliberal globalisation.” *Sociology Compass* 1.2 (2007): 424–442.
- Cox, Laurence–Cristina Flesher Fominaya. “Movement knowledge: what do we know, how do we create knowledge and what do we do with it?” *Interface: a journal for and about social movements* 1.1 (2009): 1–20.
- Cox, Laurence–Alf Gunvald Nilsen. *We Make Our Own History*. London: Pluto, 2014.
- Cox, Laurence. Movements making knowledge: a new wave of inspiration for sociology? *Sociology* 48.5 (2014): 954–971.
- Cox, Laurence. *The Multiple Traditions of Social Movement Research: Theorising Intellectual Diversity*. Working Paper. Fondation Maison des sciences de l’homme, 2017.
- Cox, Laurence, Alf Gunvald Nilsen–Geoffrey Pleyers. Social movement thinking beyond the core: theories and research in post-colonial and post-socialist societies. *Call for Papers Interface*. Volume 9, issue 2. 2017
- Cox, Robert W. Gramsci, hegemony and international relations: an essay in method. *Millennium* 12.2 (1983): 162–175.
- Creed, Gerald W. The politics of agriculture: identity and socialist sentiment in Bulgaria. *Slavic Review* 54.4 (1995): 843–868.
- Crowther, William E. *The Political Economy of Romanian Socialism*. Praeger Publishers, 1988.
- Csalog Zsolt. *Börtön volt a hazám: Hosszú István beszél*. Budapest: Európa, 1989.
- Cserháti Éva. A baloldaliságom a mentálhigiéném alapja. *Kettős Mércé*, 10-20-2015. Online elérhető http://kettosmerce.blog.hu/2015/10/21/a_baloldalisagom_a_mentalhigienem_alapja; letöltve 09-20-2017.
- Cucu, Alina. Gradul de structurare al clasei de mijloc românești post-socialiste. O analiză topologică. MA-disszertáció, Babeș-Bolyai Tudományegyetem, 2006.

- Czifrusz, Márton, et al. Gentrification and rescaling urban governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 1.4 (2015): 55–77.
- Czifrusz, Márton. Struktúrák regionális egyenlőtlenségei. *Tér és Társadalom* 21.1 (2011): 69–83.
- da Costa, Araújo–Daniel Teixeira. “Structural Change for equality: An integrated approach to development.” *Conjuntura internacional* 9.5 (2012): 61–66.
- Dalbóczi Mihály. Ne csak Orbán takarodjon. Origo, 11-20-2014. Online elérhető <http://www.origo.hu/itthon/20141120-nem-csak-az-orban-kormany-lemondasat-akarjuk.html>; letöltve 09-10-2017.
- Dale, Gareth, ed. *First the Transition, then the Crash: Eastern Europe in the 2000s*. London: Pluto, 2011.
- Dale, Gareth. *Karl Polanyi: a Life on the Left*. Columbia University Press, 2016.
- de Sousa Santos, Boaventura. “Toward a multicultural conception of human rights.” *Zeitschrift für Rechtssoziologie* 18.1 (1997): 1–15.
- Della Porta, Donatella. Mobilizing against the crisis, mobilizing for ‘another democracy’: comparing two global waves of protest. *Interface* 4.1 (2012): 274–277.
- Della Porta, Donatella–*Can Democracy Be Saved?: Participation, Deliberation and Social Movements*. New York: Wiley & Sons, 2013.
- Della Porta, Donatella és Alice Mattoni. Patterns of diffusion and the transnational dimension of protest in the movements of the crisis: An introduction. *Spreading protest: Social Movements in Times of Crisis* (2014): 1–18.
- Della Porta, D. *Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism Back Into Protest Analysis*. New York: John Wiley & Sons, 2015.
- Demos. Partidul democratiei si solidaritatii. Demos a fost inregistrat oficial si se lanseaza ca alternativa politica de stanga. Online elérhető: <http://platforma-demos.ro/index.php/2018/09/03/partidul-democratiei-si-solidaritatii-demos-a-fost-inregistrat-oficial-si-se-lanseaza-ca-alternativa-politica-de-stanga/>; letöltve 06-09-2018.
- Dennis, Deletant. Ceaușescu and the Securitate: coercion and dissent in Romania, 1965-1989. *Armonk, NY: ME Sharpe*, 1995.
- D. G. 2016. Interjú, Budapest, 2016.
- DiEM. What is DiEM? 2016. Online elérhető <https://diem25.org/what-is-diem-25/>; letöltve 06-24-2017.

- Djilas, Milovan. *The New Class: An Analysis of the Communist System*. Praeger, 1959.
- Dobos Lidia,–Rác Judit–Vit László (szerk.). *Utánunk az ősönvíz*. Budapest: Duna Kör és ELTE-ÁJK Politikatudományi Tanszékcsoport, 1988.
- Domokos László–Szakonyi Péter. *A 100 leggazdagabb 2017*. Budapest: www.napi.hu Online Kft., 2017.
- Dragnea, Liviu. Fondul Suveran de Dezvoltare și Investiții a generat interes uriaș în mediile financiare internaționale. *Mediafax*, 02-15-2017. Online elérhető <http://www.mediafax.ro/politic/liviu-dragnea-fondul-suveran-de-dezvoltare-si-investitii-a-generat-interes-urias-in-mediile-financiare-internationale-din-sua-pana-in-norvegia-16161884>, letöltve 09-24-2017.
- Drahokoupil, Jan. The rise of the comprador service sector: The politics of state transformation in Central and Eastern Europe. *Polish Sociological Review* 162.2 (2008): 175–189.
- Drahokoupil, Jan. *Globalization and the State in Central and Eastern Europe: The Politics of Foreign Direct Investment*. Vol. 48. Routledge, 2009.
- Drahokoupil, Jan–Laura Horn (szerk.) *Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance: from Lisbon to Lisbon*. Springer, 2008.
- Dunn, Bill. *The Political Economy of Global Capitalism and Crisis*. Routledge, 2014.
- Dzenovska, Dace. Historical Agency and the Coloniality of Power in Post-socialist Europe. *Anthropological Theory* 13 (4): 394–416, 2013.
- Éber Márk Áron. *A jéghegy csúcsa. Középosztálybeli tiltakozások a 2010 utáni Magyarországon, globális összefüggésben – a Hallgatói Hálózat példáján*. 2017, kézirat.
- Éber Márk Áron. Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle* 21(3): 4–22, 2011.
- Éber Márk Áron–Gagyi Ágnes. Class and Social Structure in Hungarian Sociology. *East European Politics and Societies* 29.3 (2015): 598–609.
- Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Gerőcs Tamás, Jelinek Csaba, Pinkasz András. 2014 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* 21(1): 10–63.
- ECA 2016 <http://europeancommonsassembly.eu/>
- Einhorn, Barbara. “Cinderella Goes to Market: Gender, Citizenship, and Women’s Movements in East Central Europe.” *London and New York: Verso* (1993).

- Eisinger, Peter K. "The conditions of protest behavior in American cities." *American Political Science Review* 67.1 (1973): 11–28.
- Eissinger, Dale. Occupy Wall Street demands 99 % declaration. *International Business Times*, 02-14-2012. Online elérhető <http://www.ibtimes.com/occupy-wall-street-demands-99-percent-declaration-calls-july-4-general-assembly-philadelphia-410588>; letöltve 09-26-2017.
- Ekiert, Grzegorz–Roberto Foa. The weakness of post-communist civil society reassessed. *European Journal of Political Research* 56.2 (2017): 419–439.
- Ekiert, Grzegorz–Jan Kubik. "Contentious Politics in New Democracies: East Germany, Hungary, Poland, and Slovakia, 1989–93." *World Politics* 50.4 (1998): 547–581.
- Eley, Geoff. *Forging Democracy: The History of the Left in Europe, 1850-2000*. Oxford University Press, 2002.
- Elgot, Jessica. Labour would leave single market, says Jeremy Corbyn. *The Guardian*, 06-23-2017. Online elérhető <https://www.theguardian.com/politics/2017/jul/23/labour-would-leave-single-market-jeremy-corbyn>; letöltve 09-24-2017.
- ENSZ A/RES/S-6/3201. Declaration on the establishment of a New International Economic Order. 1974 május 1.
- Eperjesi Ágnes. Civilek dicséretére. *Kettős MÉRCE*, 11-13-2015. Online elérhető http://kettosmerce.blog.hu/2015/11/13/civilek_dicsereterere; letöltve 09-20-2017.
- Ernst, Douglas. „White middle class studies” urgently needed to understand Trump voters. *The Washington Post*, 07-05-2017. Online elérhető <http://www.washingtonpost.com/news/2017/jul/5/white-middle-class-studies-urgently-needed-to-unde/>; letöltve 09-24-2017.
- Ernu, Vasile et al. *Iluzia anticomunismului: lecturi critice ale Raportului Tismăneanu*. Chişinău: Cartier, 2008.
- Esping-Andersen, Gøsta (ed.). *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*. Sage, 1996.
- Eyal, Gil. *The Origins of Postcommunist Elites: From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Vol. 17. U of Minnesota Press, 2003.
- F. A. 2016 Interjú, Budapest, 2016.
- Fanon, Frantz, Jean-Paul Sartre–Constance Farrington. *The Wretched of the Earth*. Vol. 36. New York: Grove Press, 1963.
- Farkas Péter. A rendszerszemléletű kritikai közgazdaságtan védelmében. *Eszmélet*, 25(100), 195–203. 2013.

- Ferenc Erdei. "A magyar társadalom a két háború között I," *Valóság* 19, no. 4 (1976): 22–53.
- Fisher, Mark. Exiting the Vampire Castle. *Open Democracy*, 24-11-2013. Online elérhető <https://www.opendemocracy.net/ourkingdom/mark-fisher/exiting-vampire-castle>; letöltve 06-06-2017.
- Flam, Helena. *Pink, Purple, Green Women's, Religious, Environmental and Gay/Lesbian Movements in Central Europe Today*. (2001).
- Flesher Fominaya, Cristina. European anti-austerity and pro-democracy protests in the wake of the global financial crisis. *Social Movement Studies* 16(1): 1-20, 2017.
- Fominaya, Cristina Flesher–Laurence Cox, szerk. *Understanding European Movements: New Social Movements, Global Justice Struggles, Anti-austerity Protest*. Routledge, 2013.
- Foucault, Michel. *Les mots et les choses: une archéologie des sciences humaines*. Paris: Gallimard, 1966.
- Fowler, Alan–Kees Biekart. Navigating polycentric governance from a citizen's perspective: the rising new middle classes respond. *The European Journal of Development Research* 28.4 (2016): 705–721.
- Frank, Andre Gunder. *Dependent Accumulation*. New York: New York University Press, 1979.
- Frank, Andre Gunder. *On Capitalist Underdevelopment*. Oxford University Press, USA, 1975.
- Frank, Andre Gunder. Long live transideological enterprise! the socialist economies in the capitalist international division of labor. *Review (Fernand Braudel Center)* (1977): 91–140.
- Fraser, N. *Democracy's Crisis*. Presented at a lecture at Erasmus University Rotterdam, upon Nancy Fraser's receipt of an Honorary Doctorate. November 7, Rotterdam, 2014.
- Fuentes, Marta–Andre Gunder Frank. "Ten theses on social movements." *World Development* 17.2 (1989): 179–191.
- Fukuyama, Francis. The end of history. *The National Interest* (16): 3–18.
- Gabanyi, Anneli Ute. Gorbachev Presents "Restructuring" to the Romanian Public? *RFE Research, Romania SR* 4 (1987): 29.
- Gabanyi, Anneli Ute. *The Ceaușescu Cult: Propaganda and Power Policy in Communist Romania*. Bukarest: The Romanian Cultural Foundation Publ. House, 2000.
- Gábor R. István–Péter Galasi. *A" második" gazdaság: tények és hipotézisek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.*

- Gagyi Ágnes. *A civil globalizáció 'univerzális' eszméje a 'periférián'*. Magyarországi és romániai globalizációkritikus csoportok. Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem, 2011.
- Gagyi, Ágnes. Occupy Wall Street? Position-blindness in the new leftist revolution. *Journal of Critical Globalisation Studies* 5 (2012): 143–148.
- Gagyi, Ágnes. The Shifting Meaning of 'Autonomy' in the East European Diffusion of the Alterglobalization Movement. *Understanding European Movements: New Social Movements, Global Justice Struggles, Anti-austerity Protest* (2013): 143–157.
- Gagyi, Ágnes. Social Movement Studies for East Central Europe? A challenge and an opportunity for a young discipline. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 1(3), 16–36, 2015a.
- Gagyi, Ágnes. A moment of political critique by reform economists in late socialist Hungary: 'Change and reform' and the Financial Research Institute in context. *Intersections* 1.2 (2015b): 59–79.
- Gagyi, Ágnes. Social movements as transnational constructs: Hungarian environmental and Romanian workers' mobilizations in the Records of RFE/RL Research Institute 1973-1990. *Visegrad Scholarships at the Open Society Archives Final Report*, május 1 – július 31, 2015c.
- Gagyi, Ágnes. Coloniality of Power² in East Central Europe: External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics. *Journal of World-Systems Research* 22.2 (2016): 349.
- Gagyi, Ágnes–Mariya Ivancheva. The Rise and fall of civil society in East-Central Europe: Transnational discursive and funding hierarchies. In Niamh McCrea–Fergal Finnegan (szerk.): *Funding, Power and Community Development*. London: Policy Press, 2017, megjelenés alatt.
- Gagyi Ágnes–Pulay Gergő. Szolidaritás, reprezentáció és képviselő a szegénységkutatásban és a középosztálybeli aktivizmusban. *Replika* 104 (2017): 81–99.
- Gagyi Ágnes–Szarvas Márton. Válság, művészet és politikai aktivizmus ma: A kortárs kulturális mező újrapolitizálódásának társadalmi környezete. *Eszmélet* 28(122): 111–133, 2017.
- GAP. Ce-am fi dac-am sti. Feerie politica protestatara. 10-08-2015. Online elérhető <http://artapolitica.ro/2015/10/08/comunicat-ce-am-fi-dac-am-sti-feerie-politica-protestatara/>; letöltve 09-20-2017.
- Gerbaudo, Paulo. The indignant citizen: Anti-austerity movements in Southern Europe and the anti-oligarchic reclaiming of citizenship. *Social Movement Studies*, 16, 36–50, 2016.

- Gerbaudo, Paolo. *The Mask and the Flag: Populism, Citizenism, and Global Protest*. Oxford University Press, 2017.
- Gereffi, Gary–Miguel Korzeniewicz (szerk.). *Commodity Chains and Global Capitalism*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 1994.
- Gereffi, Gary ésLynn Hempel. Latin America in the global economy: running faster to stay in place. *NACLA Report on the Americas* 29.4 (1996): 18–27.
- Gereffi, Gary, John Humphrey–Timothy Sturgeon. “The governance of global value chains.” *Review of International Political Economy* 12.1 (2005): 78–104.
- Gerőcs Tamás–Pinkasz András. A KGST a világrendszerben. Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet* 113 (2017): 15–36.
- Gerőcs, Tamás–Pinkasz András. Debt-Ridden Development on Europe’s Eastern Periphery”. In: Boatca, Manuela, Andrea Komlosy, Hans-Heinrich Nolte (szerk.) *Global Inequalities in World Systems Perspective*. Routledge 2017b. p. 131–153.
- Gherasim-Proca, Ovidiu. Al șaptelea scrutin prezidențial din istoria României postcomuniste (2-16 noiembrie 2014). Hipermobilizare online, criză politică și rezultate neașteptate, 2015. Kézirat.
- Gildea, Robert, James Mark–Nick Pas. “European Radicals and the ‘Third World’ Imagined Solidarities and Radical Networks, 1958–73.” *Cultural and Social History* 8.4 (2011): 449–471.
- Gille, Zsuzsa. *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History: The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary*. Indiana University Press, 2007.
- Gille, Zsuzsa. *Paprika, Foie Gras, and Red Mud: The Politics of Materiality in the European Union*. Indiana University Press, 2016.
- Gills, Barry K.–Andre Gunder Frank. The cumulation of accumulation: Theses and research agenda for 5000 years of world system history. *Dialectical Anthropology* 15.1 (1990): 19–42.
- Glasius, Marlies–Pleyers, Geoffrey. The global moment of 2011: Democracy, social justice and dignity. *Development and Change*, 44, 547–567, 2013.
- Goodwin, Jeff–James M. Jasper–Francesca Polletta (szerk.). *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*. University of Chicago Press, 2009.
- Gosu, Armand. Ceaușescu și minierii. *Revista 22*, 08/24/2007. Online elérhető <http://revista22online.ro/3966/.html>; letöltve 09-24-2017.
- Gramsci, Antonio. The philosophy of praxis. *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. New York: International, 1971.
- Greskovits, Béla. *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared*. Central European University Press, 1998.

- Greven, Thomas. The rise of right-wing populism in Europe and the United States. *Freidrich Ebert Stiftung*, 2016.
- Grosfoguel, Ramón. Decolonizing post-colonial studies and paradigms of political-economy: Transmodernity, decolonial thinking, and global coloniality. *Transmodernity: Journal of Peripheral Cultural Production of the Luso-Hispanic World* 1.1 (2011).
- Guzman-Concha, Cesar. The students' rebellion in Chile: occupy protest or classic social movement? *Social Movement Studies* 11(3-4): 408–415, 2012.
- Gyáni Gábor. Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég*, 2. (1997) 7, 30–45.
- Gyáni Gábor. Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 1. (2001) 3–4: 221–231.
- Gyáni Gábor–Kövér György. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, 2006.
- Gyenge Zsolt. Öt ballaszt húzza mélybe a baloldalt. *Kettős* Mэрce 09-29-2015. Online elérhető http://kettosmerce.blog.hu/2015/09/29/ot_ballaszt_huzza_melybe_a_baloldalt; letöltve 09-20-2017.
- Gyurgyák János. Szekfő Gyula és a magyar középosztály problémája. In: *Léptékváltó társadalomtörténet: Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk.: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc. Budapest, 2003. 54–65, 2003.
- Habermas, Jürgen. “What does socialism mean today? The rectifying revolution and the need for new thinking on the left.” *New Left Review* 183 (1990): 3.
- Habermas, Jürgen. *The theory of communicative action*. Volume I. Boston: Beacon, 1984
- Haenfler, Ross–Brett Johnson–Ellis Jones. Lifestyle movements: Exploring the intersection of lifestyle and social movements. *Social Movement Studies* 11.1 (2012): 1–20.
- Halmi, Gábor. (Dis)possessed by the spectre of socialism: Nationalist mobilization in ‘transitional’ Hungary. In Halmi, Gábor–Don Kalb (szerk). *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. NewYork and Oxford: Berghahn Books (2011a): 113–141.
- Hanák Péter. Magyarország társadalma a századforduló idején. *Magyarország története, 1890–1918*. Főszerk.: Hanák Péter. Budapest, 1978. (Magyarország története tíz kötetben, VII/1.) 403–516.
- Hankiss Elemér. Második társadalom. *Valóság* 11: 26, 1984.

- Harper, Krista. *Wild Capitalism: Environmental Activists and Post-socialist Political Ecology in Hungary*. No. 694. East European Monographs, 2006.
- Harta, Artă, politică, educație și eșec, in *Gazeta de artă politică* 3, 57–64, 2013.
- Harvey, David. *Postmodernity*. London: Basil Blackwell Publishing, 1989.
- Havel, Václav. *Living in truth*. London: Farber and Farber, 1986.
- Hayes, Graeme. Social movement studies and the challenges of parochialism: a rejoinder. *Social Movement Studies* 132: 243–247. 2014.
- Hetland, Gabriel–Jeff Goodwin. The strange disappearance of capitalism from social movement studies. *Marxism and Social Movements* 46 (2013): 86–98.
- Hicks, Barbara E. *Environmental politics in Poland: A social movement between regime and opposition*. Columbia University Press, 1996.
- Hinnebusch, Raymond. Authoritarian persistence, democratization theory and the Middle East: An overview and critique. *Democratization* 13.3 (2006): 373–395.
- Horvat, Srećko–Igor Štiks, eds. *Welcome to the Desert of Post-socialism: Radical Politics after Yugoslavia*. Verso Books, 2015.
- Howard, Marc Morjé. *The Weakness of Civil Society in Post-communist Europe*. Cambridge University Press, 2003.
- HU OSA 300-60-1. Cases of rebellion at Grivita Rosie on payda, Labor: Strikes, 1951-1979, Item no. 1025/57. Records of RFE/RL Research Institute 1973-1990, Open Society Archives, Central European University, Budapest.
- Hürtgen, Stefanie. *Das Konzept der strukturellen Heterogenität und die Analyse fragmentierter Wachstumsgesellschaften in Europa*. DFG-Kollegforschergruppe Postwachstumsgesellschaften, 2015.
- Inglehart, Ronald. Post-materialism in an environment of insecurity. *American Political Science Review* 75.4 (1981): 880–900.
- Inglehart, Ronald–Pippa Norris. *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-nots and Cultural Backlash*. (2016).
- Ishchenko, Volodymyr. Far right participation in the Ukrainian Maidan protests: an attempt of systematic estimation. *European Politics and Society* 17.4 (2016): 453–472.
- Ivancheva, Mariya. The Role of Dissident-Intellectuals in the Formation of Civil Society in (Post-) Communist East-Central Europe. In Kouki, Hara–Eduardo Romano (szerk.). *Protest Beyond Borders: Contentious Politics in Europe since 1945*. Berghahn Books, 2011, 177–187.
- Jacobsson, Kerstin (szerk.). *Urban Grassroots Movements in Central and Eastern Europe*. London: Routledge, 2015.

- Jacobsson, Kerstin–Elżbieta Korolczuk (szerk). *Civil Society Revisited: Lessons from Poland*. Oxford: Berghahn Books, 2017.
- Jacobsson, Kerstin–Steven Saxonberg. *Beyond NGOization: Social Movements in Eastern Europe*. London: Ashgate, 2013.
- James, Mark–Apor Péter. Socialism Goes Global: Decolonization and the making of a new culture of internationalism in Socialist Hungary 1956–1989, *Journal of Modern History*, vol. 87, 2015.
- Janos, Andrew C. *East Central Europe in the Modern World: the Politics of the Borderlands from Pre-to Postcommunism*. Stanford University Press, 2000.
- Jeffries, Ian. *Socialist Economies and the Transformation to the Market*. London: Routledge, 1993.
- Jehlička, Petr–Philip Sarre–Juraj Podoba. The Czech environmental movement's knowledge interests in the 1990s: compatibility of western influences with pre-1989 perspectives. *Environmental Politics* 14.1 (2005): 64–82.
- Jelinek, Csaba. Uneven development, urban policy making and brokerage: Urban rehabilitation policies in Hungary since the 1970's. Doktori disszertáció, CEU, 2017.
- Jelinek Csaba et al. *Kritikai városkutatás*. Budapest: L'Harmattan, 2013.
- Jessop, Bob. The spatiotemporal dynamics of globalizing capital and their impact on state power and democracy. *High-Speed Society: Social Acceleration, Power and Modernity* (2009): 135–158.
- Jones, Owen. Hungary's chilling plight could foreshadow Europe's future. *The Guardian*, 11-13-2016. Online elérhető <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/oct/13/hungary-future-europe-far-right-viktor-orban>; letöltve 09-23-2017.
- Judt, Tony. The dilemmas of dissidence: the politics of opposition in East Central Europe. *East European Politics and Societies* 2(2): 185–240, 1988.
- Juris, Jeffrey S. Reflections on # Occupy Everywhere: Social media, public space, and emerging logics of aggregation. *American Ethnologist*, 39(2), 259-279, 2002.
- Juris, Jeffrey S. Social forums and their margins: networking logics and the cultural politics of autonomous space. *Ephemera* 5.2 (2005): 253–272.
- Kalb, Don. *Expanding Class: Power and Everyday Politics in Industrial Communities, The Netherlands 1850–1950*. Durham, NC: Duke University Press, 1997.
- Kalb, Don et al. (szerk.) *The Ends of Globalization: Bringing Society Back In*. Boulder, CO: Rowman and Littlefield, 2000.

- Kalb, Don. 'Afterword: Globalism and post-socialist prospects, in Hann, C. (ed.), *Post-socialism: Ideals, Ideologies, and Practices in Eurasia*, London and New York: Routledge, 317–334., 2002.
- Kalb, Don. Introduction: Class and the new anthropological holism. In Carrier, James G.–Don Kalb (szerk.). *Anthropologies of Class: Power, Practice, and Inequality*. Cambridge University Press, 2015. 1–27.
- Kalb, D. The traumatic symbol of the middle class. Interview Visegrad Revue. Available at <http://visegradrevue.eu/the-traumatic-symbol-of-the-middle-class/>, accessed on 05-08-2017.
- Kalb, Don–Herman Tak, eds. *Critical Junctions: Anthropology and History Beyond the Cultural Turn*. Berghahn Books, 2005.
- Kalb, Don–Gábor Halmai, eds. *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Vol. 15. Berghahn Books, 2011.
- Kaldor, Mary–Helmut K. Anheier–Marlies Glasius. *Global Civil Society in an Age of Regressive Globalization: the State of Global Civil Society in 2003*. Oxford University Press, 2003.
- Kaldor, Mary. The idea of global civil society. *International Affairs* 79.3 (2003): 583–593.
- Karatasli, Sahan Savas. From Communal Patriotism To City-State Chauvinism: Transformation of Collective Identities in Northern Italy, 1050–1500.⁷ *International Journal of Politics, Culture, and Society* 29.1 (2016): 73–101.
- Karatasli, Sahan Savas, et al. Fragments of nations and nationalisms: Towards a typology of the 21st century nationalisms. *International Journal of Social Sciences and Humanity Studies* 4.1 (2012): 325–334.
- Karatasli, Sahan Savas, et al. Class, Crisis, and the 2011 Protest Wave. Cyclical and Secular Trends in Global Labor Unrest. In Wallerstein, Immanuel; Christopher Chase-Dunn–Christian Suter (szerk.): *Overcoming Global Inequalities*. London (2015): 184–200.
- Karatnycky, Adrian, Alexander J. Motyl ésAdolph Fox Sturmthal. *Workers' Rights, East and West: A Comparative Study of Trade Union and Workers' Rights in Western Democracies and Eastern Europe*. Transaction Publishers, 1980.
- Karitzis, Andreas. *The European left in Times of Crisis: Lessons from Greece*. Amsterdam: TNI, 2017.
- Kasmir, Sharryn–August Carbonella (ed.). *Blood and Fire: Toward a Global Anthropology of Labor*. Vol. 13. Berghahn Books, 2014.
- Katsambekis, Giorgos–Yannis Stavrakakis. Populism, anti-populism and European democracy: A view from the South. Karadiamanti Kyriaki,

- Alexandros Georgopoulos and Georgios Blioni (eds.) *Populism, Political Ecology and the Balkans*. Athens: Green Institute Greece, 117–126, 2013.
- Katus László. A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 1967, 10(1): 1–45.
- Keane, John. *Civil Society and the State: New European Perspectives*. Verso Books, 1988.
- Kemény István. Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról. *BUKSZ* 23 (2): 107–116., 2011.
- Kideckel, David A. The unmaking of an East-Central European working class. *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia* (2002): 114–132.
- Klumbyte, Neringa. The Geopolitics of Taste: The ‘Euro’ and ‘Soviet’ Sausage Industries in Lithuania. *Food and Everyday Life in the Postsocialist World* (2009): 130–153.
- Kocka, Jürgen. The middle classes in Europe. *The Journal of Modern History* 67.4 (1995): 783–806.
- Kolosi Tamás–Sági Matild. Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Ríport 1996*. Budapest: Társi Századvég. Pp. 149–197, 1996.
- Kolosi, Tamás. *A terhes babapiskóta: A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest: Osiris Kiadó, 2000.
- Kolosi, Tamás. *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- Koltai Mihály. Követeld a lehetőséget! Egy antikapitalista baloldal felé. *Kettős Mércé*, 09-08-2015. Online elérhető http://kettosmerce.blog.hu/2015/09/08/koveteld_a_lehetseget_egy_antikapitalista_baloldal_fele_wtf_baloldal; letöltve 09-25-2017.
- Konrád György–Szelényi Iván. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat, 1989.
- Konrád, György–Szelényi Iván. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York: Harcourt, 1979.
- Konrád György. *Antipolitika: Az autonómia kísértése*. Budapest: Codex RT, 1989.
- Kopeček, Michal–Piotr Wciślik (ed.). *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe After 1989*. Central European University Press, 2015.
- Kopecky, Petr–Cas Mudde (ed.) *Uncivil Society?: Contentious Politics in Post-communist Europe*. London: Routledge, 2005.
- Kormany.hu. Orbán Viktor a Kossuth Rádió 180 perc című műsorában, 07-21-2017. Online elérhető <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/>

beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-a-kossuth-radio-180-percimu-musoraban-20170721; letöltve 09-24-2017.

Kornai János. Transzformációs visszaesés. *Közgazdasági Szemle*, XL. évf (1993): 7–8.

Kósa, Eszter. Baloldalinak lenni cool. *Kettős Mérce* 10-05-2015. Online elérhető http://kettosmerce.blog.hu/2015/10/05/baloldalinak_lenni_cool_wtf_baloldal; letöltve 09-20-2017.

Kotkin, Stephen. *Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. New York: Random House, 2009.

Kovács Éva–Melegh Attila. Tükör által homályosan. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának rekonstrukciójára. *Szimbolikus Politika*. Budapest. Scientia Humana (1997).

Kovács, János Mátyás. From Reformation to Transformation: Limits to Liberalism in Hungarian Economic Thought. *East European Politics and Societies* 5.1 (1990): 41–72.

Körösényi András. *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*, Budapest: Osiris, 2000.

Kövér György. Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. *Századok*, 137. (2003) 5: 1119–1168.

Krasztev Péter. Kez'csókolom, megjött a bal. *Kettős Mérce*, 11-16-2016. Online elérhető http://kettosmerce.blog.hu/2015/11/16/kez_csokolom_megjott_a_bal_wtf_baloldal; letöltve 09-10-2017.

Krausz Tamás. *Pártviták és történettudomány: Viták „Az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”; különös tekintettel az 1920-as évekre*. Budapest: Akadémiai, 1991.

Krausz, Tamás. *Reconstructing Lenin: An Intellectual Biography*. NYU Press, 2015.

Krausz Tamás. *Szovjet thermidor. A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917–1928*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1996.

Krugman, Paul. Why Hungary matters? *The New York Times*, 03-15-2012. Online elérhető <https://krugman.blogs.nytimes.com/2012/03/15/why-hungary-matters/?mcubz=3>; letöltve 09-23-2017.

Kuus, Merje. Europe's Eastern Expansion and the Reinscription of Otherness in East-Central Europe. *Progress in Human Geography* 28 (4): 472–489, 2004.

Laclau, Ernesto. Why constructing a people is the main task of radical politics. *Critical inquiry* 32.4 (2006): 646–680.

- Laclau, Ernesto. Feudalism and capitalism in Latin-America. *New Left Review* 67 (1): 19–38.
- Laclau, Ernesto–Chantal Mouffe. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso, 1985.
- Lampland, Martha. *The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary*. Chicago – London: University of Chicago Press, 1995.
- Lampland, Martha. *The Value of Labor: The Science of Commodification in Hungary, 1920-1956*. University of Chicago Press, 2016.
- Lavigne, Marie. *International Political Economy and Socialism*. Cambridge University Press, 1991.
- Laville, Jean-Louis. Solidarity economy. *International Encyclopedia of Civil Society*. Springer US, 2010. 1464–1470.
- LeftEast Transzparens a 2014-es, internetadó által kiváltott tüntetéseken. 10-31-2014. Online elérhető <http://www.criticatac.ro/lefteast/smartphones-and-eu-flag-hungarian-demos-for-democracy/>; letöltve 09-30-2017.
- Lenin, Vlagyimir Iljics. Imperialism, the highest Stage of Capitalism. In Lenin, Vlagyimir Iljics Selected works, Vol. 1, Moszkva: Progress Publishers, 667-766.
- Lenin, Vlagyimir Iljics. What Is to Be Done? Burning Questions of Our Movement. New York: International, [1902]1929.
- Lipset, Seymour Martin. Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy. *American Political Science Review* 53.01 (1959): 69–105.
- Litfin, Karen T. *Ecovillages: Lessons for Sustainable Community*. John Wiley & Sons, 2014.
- Lomax, Bill. „The strange death of ‘civil society’ in post-communist Hungary?” *The Journal of Communist Studies and Transition Politics* 13.1 (1997): 41-63.
- López, A. Ricardo–Barbara Weinstein. *The Making of the Middle Class: Toward a Transnational History*. Duke University Press, 2012.
- Lődi Virág. *Pedagógiai Partizánakciók*. Budapest-Székszárd: Magyar Pedagógiai Társaság, 2016
- Lugosi Győző. A szentföldi konfliktus – világrendszer-szemléletben. In Majoros István et al. (szerk.) *Nemzetek és birodalmak*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék 407–422, 2010.
- Lux Gábor. The institutional conditions of reindustrialization in post-crisis Central Europe. *Journal of Economics & Management* 19 (2015): 16.

- Luxemburg, Rosa. *The Accumulation of Capital: A Contribution to an Economic Explanation of Imperialism*. [1913] 1951.
- MacSheoin, Tomás. The world according to social movement journals: a preliminary mapping. *Interface* 8 (1): 181–204, 2016.
- Maiorescu, Titu. În contra direcției de astăzi în cultura română. In *Opere* Vol. 3. Bukarest: Minerva, 1978 [1868].
- Martin, William. G. (ed.) *Semiperipheral States in the World Economy*, New York: Greenwood, 1990.
- McAdam, Doug, John D. McCarthy ésMayer N. Zald, (ed.) *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge University Press, 1996.
- McAdam, Doug–Sidney Tarrow–Charles Tilly. *Dynamics of Contention*. New York: Cambridge University Press, 2001.
- McCarthy, John D.–Mayer N. Zald. Resource mobilization and social movements: A partial theory. *American Journal of Sociology* 82.6 (1977): 1212–1241.
- McMahon, Patrice C. Building civil societies in East Central Europe: the effect of American non-governmental organizations on women's groups. *Democratization* 8.2 (2001): 45–68.
- Melegh, Attila, et al. Perceptions of societal developmental hierarchies in Europe and beyond: a Bulgarian perspective. *European Sociological Review* 29.3 (2012): 603–615.
- Melegh, Attila. *On the East-West slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*. Central European University Press, 2006.
- Melucci, Alberto. The new social movements: A theoretical approach. *Information (International Social Science Council)* 19.2 (1980): 199–226.
- Mendelson, Sarah E., and John K. Glenn, eds. *The Power and Limits of NGOs: A Critical Look at Building Democracy in Eastern Europe and Eurasia*. Columbia University Press, 2012.
- Mereuța, Cezar–Bogdan Căpraru. *Romanian Banking Competition: A New Structural Approach*. No. 120722. Working Papers of National Institute of Economic Research, Romanian Academy, 2012.
- Michnik, Adam. A new evolutionism. In Michnik, Adam. *Letters from Prison and Other Essays*. Vol. 2. Univ of California Press, 1986, 22.
- Michailov, Mihaela. Teatrul spectatorului indecent, in *Gazeta de artă politică* 4, 91–95, 2013.
- Michailov, Mihaela–David Schwartz. *Teatrul Politic. 2009-2017*. Kolozsvár: Tact, 2017.

- Mignolo, Walter D. Colonial and postcolonial discourse: cultural critique or academic colonialism?. *Latin American Research Review* 28.3 (1993): 120–134.
- Mignolo, Walter. *The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options*. Duke University Press, 2011.
- Mikecz Dániel. *A globalizációkritikus mozgalom Magyarországon: Lehetőség-struktúra és mozgalmi innováció*. Doktori disszertáció, ELTE ÁJK, 2017.
- Mikuš, Marek. 'Indigenizing 'civil society' in Serbia: What local fund-raising reveals about class and trust', *Focaal* 71(1): 43–56., 2015.
- Mikuš, Marek. 'The justice of neoliberalism: Moral ideology and redistributive politics of public-sector retrenchment in Serbia', *Social Anthropology* 24 (2): 211–227, 2016.
- Mikuš, Marek. *Frontiers of Civil Society: Government and Hegemony in Serbia*. Vol. 22. Berghahn Books, 2018.
- Milanovic, Branko. *Worlds Apart: Measuring International and Global Inequality*. Princeton: Princeton University Press, 2011.
- Milanovic, Branko. *Global Income Inequality by the Numbers: in History and Now: An Overview*, 2012. Online elérhető http://www.ds.worldbank.org/servlet/WDSCContentServer/WDSP/IB/2012/11/06/000158349_20121106085546/Rendered/PDF/wps6259.pdf; letöltve 09-20-2017.
- Millar, Kathleen M. Introduction: Reading twenty-first-century capitalism through the lens of EP Thompson. *Focaal* 2015.73 (2015): 3–11.
- Misetics, Bálint. Homelessness, citizenship and need interpretation: reflections on organizing with homeless people in Hungary. *Interface: A Journal on Social Movements* 9.1, 2017.
- Moore, Barrington. *Social Origins of Democracy and Dictatorship*. Boston: Beacon, 1966.
- Moore, Jason W. *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso Books, 2015.
- Mouffe, Chantal. *On the Political*. Abingdon: Routledge, 2005.
- Mouffe, Chantal. *The Crisis of Representative Democracy and the Need for a Left-Wing Populism*. Keynote speech presented at the Populismus series (Aristotle University Research Dissemination Centre) conference. Thessaloniki, 2014 July 11–13.
- Mouzelis, Nicos. On the Rise of Postwar Military Dictatorships: Argentina, Chile, Greece. *Comparative Studies in Society and History* 28.1 (1986): 55–80.

- Mudde, Cas. The EU has tolerated Viktor Orbán for too long. It has to take a stand now. *The Guardian*, 04-03-2017. Online elérhető <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/apr/03/eu-tolerated-viktor-orban-hungarian-central-european-university>; letöltve 09-23-2017.
- Murthy, Viren. Leftist mourning: civil society and political practice in Hegel and Marx. *Rethinking Marxism* 11.3 (1999): 36–55.
- N+ 1. *What Was the Hipster?: a Sociological Investigation*, Harper Collins e-Books, New York, 2014.
- Naumescu, Valentin. „Dictator neo-fascist” sau „viceregele” lui Putin la Budapesta? Tristeale alternative iliberale ale finalului epocii Orbán *Contributors*, 12-09-2014. Online elérhető <http://www.contributors.ro/editorial/%E2%80%99Dictator-neo-fascist%E2%80%99D-sau-%E2%80%99Viceregele%E2%80%99D-lui-putin-la-budapesta-tristeale-alternative-iliberale-ale-finalului-epocii-orban/>; letöltve 09-24-2017.
- Navrátil, Jiří. Between the spillover and the spillout: tracing the evolution of the Czech global justice movement. *Czech Sociological Review* 46.6 (2010): 913–945.
- Nemes Csaba. A dermedtség és reménytelenség ellenszere. *Kettős MÉRCE*, 08-23-2015. Online elérhető http://kettosmerce.blog.hu/2015/08/23/a_dermedtseg_es_remenytelenseg_ellenszere_wtf_baloldal; letöltve 09-20-2017.
- Niederhauser Emil. *Kelet-Európa története*. Budapest, História, MTA Történettudományi Intézet, 2001.
- Nisbet, Robert A. *Social Change and History: Aspects of the Western Theory of Development*. Oxford University Press, 1969.
- Nölke, Andreas–Arjan Vliegthart. Enlarging the varieties of capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe. *World Politics* 61.4 (2009): 670–702.
- Nousios, Petros–Henk Overbeek–Andreas Tsolakis (ed.). *Globalisation and European Integration: Critical Approaches to Regional Order and International Relations*. Routledge, 2012.
- Novák Csaba Zoltán. *Holtvágányon: A Ceausescu-rendszer magyarságpolitikája II. (1975–1989)*. Csíkszereda: Pro Print, 2015.
- Nurkse, Ragnar. Some international aspects of the problem of economic development. *The American Economic Review* 42.2 (1952): 571–583.
- Oprea, Marius–Stejărel Olar. Ziua care nu se uita. 15 noiembrie 1987, Brasov. Iași: Polirom, 2003.

- Orbán Viktor. 2017-ben Magyarországon magasabb fokozatba kapcsol az iparosítás. Beszéd a Samsung SDI elektromos jármű akkumulátor gyárának megnyitó ünnepségén Gödön. Online elérhető <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/video/2017-ben-magyarorszagon-magasabb-fokozatba-kapcsol-az-iparositas>; letöltve 09-24-2017.
- Ost, David. *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Cornell University Press, 2006.
- Outhwaite, William–Larry Ray. *Social Theory and Postcommunism*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2005.
- Overbeek, Henk W. (ed.) *Restructuring Hegemony in the Global Political Economy: The Rise of Transnational Neo-liberalism in the 1980s*. Routledge, 2002.
- Özdalga, Elisabeth. *Islamism and nationalism as sister ideologies: Reflections on the politicization of Islam in a longue durée perspective*. *Middle Eastern Studies*, 45 (3): 407–423, 2009.
- Pach Zsigmond Pál. A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. *Századok* 102 (1968): 5–6.
- Pajkossy Gábor-interjú, 04-19-2006. Készítette: Vida Viktor Az 1956-os Intézet Oral History Archívumának. Online elérhető www.vedegylet.hu/Duna_Kor/legepelt_interjuk_Duna_Kor/Pajkossy.doc; letöltve 09-26-2017.
- Papp István. *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Jaffa Kiadó, 2012.
- Parkin, Frank. *Middle Class Radicalism: The Social Bases of the British Campaign for Nuclear Disarmament*. Manchester University Press, 1968.
- Paști, Vladimir. *Noul capitalism românesc*. Iași: Polirom, 2006.
- Paști, Vladimir. *România în tranziție: căderea în viitor*. Bukarest: Editura Nemira, 1995.
- Petrova, Tsveta–Sidney Tarrow. Transactional and participatory activism in the emerging European polity: The puzzle of East-Central Europe. *Comparative Political Studies* 40.1 (2007): 74-94.
- Petrović, Tanja. *Nesting Colonialisms: Austria, Slovenia, and Discourses on the Western Balkans in the Context of the EU Enlargement. Do Good Fences Make Friendly Neighbors? Inclusion and Exclusion in and on the Borders of Europe* (2008): 917–931.
- Petrovici, Norbert–Poenu, Florin. Class and Urban Integuments in Romanian Protests (2012-2017). ISA-RC21 konferencia, Leeds, 09-12-2017, kézirat.
- Petrovici, Norbert. Relații de putere în cadrul elitei politice românești la sfârșitul anilor '80 și începutul anilor '90. *Sociologie Românească*, 4 (2006): 119–45.

- Petrovici, Norbert. Workers and the city: Rethinking the geographies of power in post-socialist urbanisation. *Urban Studies* 49.11 (2012): 2377–2397.
- Petrovici Norbert. Excluderea muncitorilor din centrul Clujului. Gentrificare într-un oraş Central European. *Sociologie Românească*, 5, 42-70, 2007.
- Pew. Globally people point to ISIS and climate change as leading security threats. 08-01-2017. Online elérhető <http://www.pewglobal.org/2017/08/01/globally-people-point-to-isis-and-climate-change-as-leading-security-threats/>; letöltve 09-24-2017.
- Pickerill, Jenny–Paul Chatterton. Notes towards autonomous geographies: creation, resistance and self-management as survival tactics. *Progress in Human Geography* 30.6 (2006): 730–746.
- Pinto, Aníbal. Naturaleza e implicaciones de la heterogeneidad estructural de la América Latina. *El trimestre económico* 37.145 (1 (1970): 83–100.
- Piotrowski, Grzegorz. *Alterglobalism in Postsocialism: A study of Central and Eastern European activists*. Doktori disszertáció, European University Institute, 2011.
- Pittaway, Mark. *The Workers State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. University of Pittsburgh Press, 2012.
- Pleyers, Geoffrey–Ionel Sava (ed.). *Social Movements in Central and Eastern Europe: A Renewal of Protests and Democracy*. Bucharest: University of Bucharest Press, 2015.
- Poenaru, Florin–Costi Rogozanu (szerk.). *Epoca Traian Bănescu*. România
- Poenaru, Florin. Ceai sau cafea? CriticAtac, 02-01-2017. Online elérhető <http://www.criticatac.ro/29387/ceai-sau-cafea/>; letöltve 09-24-2017.
- Poenaru, Florin. *Locuri comune: Clasă, anticapitalism, stânga*. Kolozsvár: Tact, 2017.
- Pogátsa Zoltán. Az északi modell esélyei Magyarországon. *Kettős Mérce*, 10-19-2015. Online elérhető http://kettosmerce.blog.hu/2015/10/19/az_eszaki_modell_eselyei_magyarorszagon_wtf_baloldal; letöltve 09-20-2017.
- Polletta, Francesca. *Freedom is an Endless Meeting: Democracy in American Social Movements*. University of Chicago Press, 2012.
- Pop, Cristian. *Social classes in Romania: A cohort analysis*. Doktori disszertáció, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 2013.
- Portes, Alejandro. „Modernity and development: A critique.” *Studies in Comparative International Development (SCID)* 8.3 (1973): 247–279.
- Poulantzas, Nicos. *Classes in Contemporary Capitalism*. London: New Left Books, 1975

- Poulantzas, Nicos. *State, Power, Socialism*. London: Verso, 1978.
- Poulson, Stephen C., Cory P. Caswell–Latasha R. Gray. Isomorphism, institutional parochialism, and the study of social movements. *Social Movement Studies* 13 (2): 222–242, 2014.
- Pósfai, Zsuzsanna. *Reproducing Uneven Development on the Hungarian Housing Market*. Doktori disszertáció, Szegedi Tudományegyetem, 2018.
- Pradella, Lucia. Imperialism and capitalist development in Marx's Capital. *Historical Materialism* 21.2 (2013): 117–147.
- Prebisch, Raul. *The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems*. UN, 1949.
- Przeworski, Adam. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press, 1991.
- Puddington, Arch. Viktor Orbán and the state of Hungarian democracy. *Freedom House*, 04-10-2014. Online elérhető <https://freedomhouse.org/blog/viktor-orban-and-state-hungarian-democracy>; letöltve 09-23-2017.
- Puşcariu, Katia. Teatru pentru cei excluşi. *Viitorul României*, 08-07-2016. Online elérhető <http://viitorulromaniei.ro/katia-pascariu-teatru-pentru-cei-exclusi/>; letöltve 09-24-2017.
- Quijano, Anibal. "Coloniality of power and Eurocentrism in Latin America." *International Sociology* 15.2 (2000): 215–232.
- Radice, Hugo. Class theory and class politics today. *Socialist Register* 51.51, 2014.
- Rancière, Jacques. Introducing disagreement 1. *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities*, 9, 3–9, 2004.
- Raviv, Or. „Chasing the dragon east: exploring the frontiers of Western European finance.” *Contemporary Politics* 14.3 (2008): 297–314.
- Rey, P. P. *Les alliances de classes: Sur l'articulation des modes de production: Suivi de Matérialisme historique et luttes de classes*. F. Maspero., 1973.
- Ritók Nóra. Az emberi értékeket szeretném kihangosítani. *Kettős MÉRCE*, 10-29-2015. Online elérhető http://kettosmerce.blog.hu/2015/10/29/az_emberi_ertekeket_szeretnem_kihangositani_wtf_baloldal; letöltve 09-20-2017.
- Romsics Ignác. *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Prohászka Imre fotóival. Budapest: Rubicon-Ház, 2003.
- Roseberry, William. *Political Economy in the United States*. Albany: State University of New York Press, 2002.
- Rostow, Walt Whitman. *The Stages of Growth: A Non-communist Manifesto*. Cambridge University Press, 1960.

- Roy, Ananya. Who's Afraid of Postcolonial Theory? *International Journal of Urban and Regional Research* 40.1 (2016): 200–209.
- Rus, Alin. *Mineridele: între manipulare politică și solidaritate muncitorească*. Bukarest: Curtea Veche, 2007.
- Sanders, Bernie. Statement on the Workplace Democracy Act, 10-06-2015. Online elérhető <https://www.sanders.senate.gov/newsroom/press-releases/sanders-pocan-introduce-legislation-to-strengthen-workers-rights>; letöltve 09-24-2017.
- Sampson, Steven. Weak states, uncivil societies and thousands of NGOs: Benevolent colonialism in the Balkans. *The Balkans in Focus: Cultural Boundaries in Europe* (2002): 27–44.
- Saull, Richard et al. *The Longue Durée of the Far-right. An International Historical Sociology*. London: Routledge, 2015.
- Schama, Simon. *Citizens: A Chronicle of the French Revolution*. New York: Vintage Books, 1989.
- Schama, Simon. *O Desconforto da riqueza a cultura holandesa na epoca de ouro: uma interpretação*. Companhia das Letras, 1992.
- Schein Gábor. Két évvel később. *Kettős Mérce*, 12-27-2015. Online elérhető http://kettosmerce.blog.hu/2015/12/27/ket_evvel_kesobb_407; letöltve 09-20-2017.
- Scheiring Gábor. A nemzeti burzsoázia diszkrét bája. A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana. Földes György–Antal Attila (szerk.) *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, 11–45., Napvilág Kiadó, 2016.
- Scheiring Gábor. Hungary's regime is proof that capitalism can be deeply authoritarian. *Open Democracy* 2018-04-10. Online elérhető: <https://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/gabor-scheiring/hungary-s-regime-is-proof-that-capitalism-can-be-deeply-authorita>, utolsó letöltés: 2018-05-18.
- Schifirneț, Constantin. *Formele fără fond, un brand românesc*. Bukarest: Comunicare.ro, 2007.
- Sebők Miklós. A modernizációs konszenzus, mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája, in Antal Attila–Földes György (szerk.), *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*, Napvilág, Budapest, 46–76., 2016.
- Selyem Zsuzsa. Az állatkertbe zárt oroszlán. *Kettős Mérce* 09-16-2015. Online elérhető http://kettosmerce.blog.hu/2015/09/16/az_allatkertbe_zart_oroszlan_wtf_baloldal; letöltve 09-20-2017.

- Senghaas, Dieter. *Peripherer Kapitalismus: Analysen über Abhängigkeit und Unterentwicklung*. Frankfurt: Suhrkamp, 1974.
- Shachar, Ayelet. *The Birthright Lottery: Citizenship and Global Inequality*. Harvard University Press, 2009.
- Shafir, Michael. From historical to “dialectical” populism: The case of post-communist Romania. *Canadian Slavonic Papers* 50. 3–4 (2008): 425–470.
- Shields, Stuart. *The International Political Economy of Transition*. London: Routledge, 2014.
- Shihade, Magid–Cristina Flesher Fominaya–Laurence Cox. The season of revolution: the Arab Spring and European mobilizations. *Interface: a Journal for and About Social Movements* 4.1 (2012): 1–16.
- Silver, Beverly J. *Forces of Labor: Workers' Movements and Globalization since 1870*. Cambridge University Press, 2003.
- Silver, Beverly J.–Eric Slater. The social origins of world hegemonies. In Arrighi, Giovanni–Beverly Silver (ed.) *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minneapolis, MA: University of Minnesota Press, 1999, 151–216.
- Silver, Beverly–Sahan Savas Karatasli. Historical dynamics of capitalism and labor movements. *The Oxford Handbook of Social Movements* (2015): 133.
- Simionca, Anca–Sorin Gog. Sociological and anthropological perspectives on religion and economy: Emerging spiritualities and the future of work. *Studia Sociologia* 61 (3): 5–9, 2016.
- Simionca, Anca. Neoliberal managerialism, anti-communist dogma and the critical employee in contemporary Romania. *Studia Sociologia* 57 (1): 125–49, 2012.
- Sipos Balázs. A Fidesszel feleselés helyett újra kell tanulnunk gondolkodni a bajainkról. *Kettős Mércé*, 04-24-2016. Online elérhető http://kettosmerce.blog.hu/2016/04/24/a_fidesszel_feleseles_helyett_ujra_kell_tanulnunk_gondolkodni_bajainkrol; letöltve 09-20-2017.
- Smelser, Neil J. *Theory of collective behavior*. London: Collier-Macmillan, 1962.
- Smith, Adrian–Judit Timár. Uneven transformations: Space, economy and society 20 years after the collapse of state socialism. (2010): 115–125.
- Smith, Gavin. *Intellectuals and (Counter-)Politics: Essays in Historical Realism*. Berghahn Books, 2014.
- Smith, Jackie–Dawn Wiest. *Social Movements in the World-system: The Politics of Crisis and Transformation*. New York: Russell Sage Foundation, 2012.
- Smith, Neil. *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space*. University of Georgia Press, 2010.

- Snow, David A., et al. Frame alignment processes, micromobilization, and movement participation. *American Sociological Review* (1986): 464–481.
- SNSPA Studiu SNSPA: “Piata Unirii – noiembrie 2016”, 2016. Online elérhető <http://www.snsa.ro/snsa/info-snsa/stiri/item/670-studiu-snsa-piata-universitatii-noiembrie-2015>, letöltve 07-04-2017.
- Stahl, Henri H. *Les anciennes communautés villageoises roumaines: asservissement et pénétration capitaliste*. Bucharest: Editions de l’Académie de la République socialiste de Roumanie, 1969.
- Stark, David. Privatization in Hungary: from Plan to Market or from Plan to Clan? *East European Politics and Societies* 4.3 (1990): 351–392.
- Stavrakakis, Yannis–Giorgos Katsambekis. Left-wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA. *Journal of Political Ideologies* 19.2 (2014): 119–142.
- Stavrakakis, Yannis. The Return of “the People”: Populism and Anti-Populism in the Shadow of the European Crisis. *Constellations* 21.4 (2014): 505–517.
- Stokes, Gale. The social origins of East European politics. *East European Politics & Societies*, 1(1), 30–74, 1986.
- Streeck, Wolfgang. The crises of democratic capitalism. *New Left Review* 71: 5–29, 2011.
- Streeck, Wolfgang. *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. Verso Books, 2014.
- Sunkel, Osvaldo. National development policy and external dependence in Latin America. *The Journal of Development Studies* 6.1 (1969): 23–48.
- Swyngedouw, Erik. Neither global nor local: ‘glocalization’ and the politics of scale. In Cox, K. (ed.) *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. New York: Guilford, 137–166, 1997.
- Szabó Andrea–Mikéc Dániel. After the Orbán-Revolution: The Awakening of Civil Society in Hungary. In: Pleyers, Geoffrey–Ionel Sava (ed.) *Social Movements in Central and Eastern Europe: A Renewal of Protests and Democracy*. Bucharest: University of Bucharest Press, 2015, 34–43.
- Szabó Máté. *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Budapest: Gondolat, 1993.
- Szalai Erzsébet. *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Szalai, Erzsébet. Political and social conflicts arising from the transformation of property relations in Hungary. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics* 10.3 (1994a): 56–77.

- Szalai Erzsébet. *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé: munkástanácsok, 1989–1993*. Budapest, TTwins, 1994b.
- Szalai Erzsébet. Az elitek metamorfózisa. *Educatio* 1995/4, 585–597.
- Szalai Erzsébet. *Az elitek átváltozása*. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1997.
- Szalai, Erzsébet. *Socialism: An Analysis of Its Past and Future*. Budapest: Central European University Press, 2005.
- Szalai Erzsébet. Homokszemről homokszemre. Identitás, közösség és mozgalom egy közelmúltban zajlott vita tükrében. 2017, kézirat.
- Szelényi, Balázs (szerk.), *Cores, Peripheries, and Globalization*, Budapest, CEU Press, 165–182., 2016.
- Szelényi, Iván. The rise and the fall of the second Bildungsbürgertum. In *Cores peripheries and globalization. Essays in honor of Ivan T. Berend*. 165–181. p. 2011.
- Szelényi, Iván, Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint–Bill Martin (1988). *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. University of Wisconsin Press.
- Szelényi, Iván–Lawrence Peter King. *Theories of the New Class: Intellectuals and Power*. U of Minnesota Press, 2004.
- Szelényi, Iván–Gil Eyal–Eleanor R. Townsley. *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-communist Central Europe*. Verso, 1998.
- Szentes, Tamás. *The Transformation of the World Economy: New Directions and New Interests*. United Nations University Press, 1988.
- Szent-Iványi, Balázs. Introduction: The Changing Patterns of FDI. *Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe*. Springer International Publishing, 2017. 1–22.
- Szirmai Viktória. *A környezeti érdekek Magyarországon*. Budapest: Pallas Stúdió, 1999.
- Szombati, Kristóf. *The Revolt of the Provinces. Anti-gypsism and Right-wing Politics in Rural Hungary*. Doktori disszertáció, CEU, 2016.
- Szombati, Kristóf. *The Revolt of the Provinces. Anti-gypsism and Right-wing Politics in Hungary*. New York – Oxford: Berghahn, 2018.
- T. A. 2016. Interjú, Budapest, 2016.
- Tamás, Gáspár Miklós. A Disquisition of Civil Society. *Social Research* 61 (3): 205–222, 1994.
- Tamás Gáspár Miklós. Mi van Romániával? *Transindex*, 03-30-2016. Online elérhető <http://tgm.transindex.ro/?cikk=1217>; letöltve 09-24-2017.

- Tanács István, Zöldhullám. *Népszabadság*, 1989. márc. 24.
- Taylor, Peter J. A materialist framework for political geography. *Transactions of the Institute of British Geographers* (1982): 15–34.
- Taylor, Peter J. Geographical scales within the world-economy approach. *Review (Fernand Braudel Center)* 5.1 (1981): 3–11.
- Tejerina, Benjamín, et al. From indignation to occupation: A new wave of global mobilization. *Current Sociology* 61.4 (2013): 377–392.
- Thoma László. Védtelen társadalom. A rendszerváltás és a szakszervezetek (1988–1992), in Krausz Tamás (ed.) *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*, Budapest, Napvilág, 1998, 248.
- Thompson, Edward P. *The Making of the British Working Class*. New York: Pantheon, 1963.
- Tietze, Tad–Elizabeth Humphrys. Anti-politics” and the Return of the Social: A Reply to Alex Callinicos. *International Socialism* 144, 2014.
- Tilly, Charles. *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000*. Cambridge University Press, 2004.
- Tilly, Charles–Wood, Lesley J. *Social Movements 1768-2012*. New York: Routledge
- Tismăneanu, Vladimir (ed.) *The Revolutions of 1989: Rewriting Histories*, London and New York: Routledge, 1999.
- Tismăneanu, Vladimir. „Stalinism pentru eternitate: O istorie politică a comunismului românesc. Iași: Polirom, 2005.
- Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press. 2009.
- Touraine, Alain. *The Voice and the Eye. La Voix Et Le Regard). An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Traynor, Ian. “Budapest autumn: Hollowing out democracy on the edge of Europe”. *The Guardian*, 29-10-2014. Online elérhető <http://www.theguardian.com/world/2014/oct/29/budapest-viktor-orbandemocracy-edge-hungary>; letöltve 09-23-2017.
- Traynor, Ian. Eastern European autocrats pose new test for democracy. *The Guardian*, 08-13-2013. Online elérhető <https://www.theguardian.com/world/2013/aug/13/eastern-europe-autocrats-return-test-democracy>; letöltve 09-25-2017.
- Trencsényi, Balázs, et al. *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume I: Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'*. Oxford University Press, 2016.

- Trockij, Lev. *The Permanent Revolution & Results and Prospects*. Red Letter Press, 2010.
- Turner, Jonathan H. *Societal stratification: A Theoretical Analysis*. New York: Columbia University Press, 1984.
- Udvarhelyi Éva Tessa. Az „Utca Emberétől” a „Város Mindenkiéig”. Lakhatási jogok, önszerveződés és aktivista antropológia. *Néprajzi Látóhatár*, 19 (2): 44–63.
- Udvarhelyi Éva Tessa. Homokszemről homokszemre. Egy optimista baloldali jövőképe. *Kettős Mércé*, 08-20-2015. Online elérhető http://kettosmerce.blog.hu/2015/08/21/_homokszemrol_homokszemre_egy_optimista_baloldali_jovokepe, letöltve 09-20-2017.
- Unkovski-Korica, Vladimir. Where next after Syriza: a view from the left in South-Eastern Europe. *Counterfire* 02-08-2016. Online elérhető <http://www.counterfire.org/articles/analysis/18164-where-next-after-syriza-a-view-from-the-left-in-south-eastern-europe>; letöltve 09-26-2017.
- Van Apeldoorn, Bastiaan. *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*. Routledge, 2003.
- Van Apeldoorn, Bastiaan. The contradictions of ‘embedded neoliberalism’ and Europe’s multi-level legitimacy crisis: The European project and its limits. In Drahekoupil, Jan–Laura Horn (ed.) *Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance*. Palgrave Macmillan UK, 2009. 21–43.
- Van Apeldoorn, Bastiaan. The European capitalist class and the crisis of its hegemonic project. *Socialist Register* 50 (2014): 189-206.
- Van der Linden, Marcel. Labour History: The Old, the New and the Global. *African Studies* 66. 2-3 (2007): 169–180.
- Van der Pijl, Kees. *Transnational Classes and International Relations*. Routledge, 2005.
- Vance, Carter. Antonio Gramsci, Hegemony, and the Greek Crisis: Building New Hegemony to Supersede Neoliberal Discourse. *Inquiries Journal*, 9 (04), 2017.
- Vanhuyse, Pieter. *Divide and Pacify: Strategic Social Policies and Political Protests in Post-communist Democracies*. Central European University Press, 2006.
- Varga, Mihai. Hungary’s “anti-capitalist” far-right: Jobbik and the Hungarian Guard. *Nationalities Papers* 42.5 (2014): 791–807.
- Varga, Mihai. Refocusing studies of post-communist trade unions. *European Journal of Industrial Relations* 19.2 (2013): 109–125.

- Varga, Mihai. *Striking with Tied Hands: Strategies of Labor Interest Representation in Post-communist Romania and Ukraine*. Doktori disszertáció, Universiteit van Amsterdam, 2011.
- Verdery, Katherine. *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Vol. 7. Univ of California Press, 1991.
- Vermeersch, Peter. *The Romani Movement: Minority Politics and Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe*. Vol. 4. Berghahn books, 2006.
- Vetta, Teodora. 'NGOs and the state: Clash or class? Circulating elites of "good governance" in Serbia,' in Petric, B. (ed.). *Democracy at Large: NGOs, Political Foundations, Think Tanks and International Organisations*, New York: Palgrave Macmillan, 169–90, 2012.
- Vetta, Teodora. 'Revived nationalism versus European democracy: Class and "identity dilemmas" in contemporary Serbia,' *Focaal*, 55(1): 74–89, 2009.
- Vigvári András. *Adósság: Tanulmányok adósságunk multjáról és jövőjéről*. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 1990.
- Vigvári, András. 'Rural poverty' in urban spaces of Budapest Research proposal for examining spatial inequality in contemporary Hungary. *SOCIO. HU* (2016): 47–61.
- Vigvári András–Gerőcs Tamás. The Concept of 'Peasant Embourgeoisement' in the Perspective of Different Historical Conjunctures? *Studia Universitatis Babes-Bolyai Sociologia* 62.1 (2017): 85–104.
- Wainwright, Hillary. *A New Politics from the Left*. London: Polity, 2018.
- Wallerstein, Immanuel. *The Capitalist World-economy* (Vol. 2). Cambridge University Press, 1979.
- Wallerstein, Immanuel. *The Modern World-system, Vol. II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-economy, 1600-1750*, Academic Press., 1980.
- Wallerstein, Immanuel. Societal development, or development of the world-system? *International Sociology*, 1986: 1 (1), 3–17.
- Wallerstein, Immanuel Maurice. *Capitalist Civilisation*. Verso, 1995.
- Wallerstein, Immanuel. Culture as the ideological battleground of the modern world-system. *Theory, Culture & Society* 7.2 (1990): 31–55.
- Wallerstein, Immanuel. Semi-peripheral countries and the contemporary world crisis. *Theory and Society* 3.4 (1976): 461–483.
- Wallerstein, Immanuel. Response: Declining States, Declining Rights?. *International Labor and Working Class History* 47: 24–27, 1995.

- Wallerstein, Immanuel. *The Politics of the World-economy: The States, the Movements and the Civilizations*. Cambridge University Press, 1984.
- Wedel, Janine. *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe*, London: St. Martin's Press., 2001
- Wodak, Ruth–Brigitte Mral–Majid Khosravini, eds. *Right-wing Populism in Europe: Politics and Discourse*. A&C Black, 2013.
- Wolf, Eric. *Europe and the People Without History*. Oakland: University of California Press, 1982.
- Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe: the Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994.
- Wright, Erik Olin, et al. „The American class structure.” *American Sociological Review* (1982): 709–726.
- Z. A. 2016. Interjú, Budapest, 2016.
- Zarycki, Tomasz. Politics in the Periphery: Political Cleavages in Poland Interpreted in their Historical and International context. *Europe-Asia Studies* 52 (5): 851–873, 2000.
- Zarycki, Tomasz. Critical Sociology in the Pheripheries (Socjologia krytyczna na peryferiach). *Kultura i Społeczeństwo* 1 (53): 105-121, 2009.
- Zarycki, Tomasz–Andrzej Nowak. Hidden Dimensions: the Stability and Structure of Regional Political Cleavages in Poland. *Communist and PostCommunist Studies* 33 (3): 331–354, 2000.
- Zeletin, Ștefan. *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*. Bukarest: Cultura Națională, 1925.
- Zielonka, Jan. Europe as Empire: the Nature of the Enlarged European Union. *Perspectives* (27): 135–138, 2006.
- Žižek, S. *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*. London: Verso. 2000.
- Žižek, S. *In Defense of Lost Causes*. London: Verso. 2008.

A kiadásért felel
a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő: Svébis Bence
Tipográfia, tördelés és fedél: Janković Milán

Nyomás, kötés: Alfadat Press Kft., Tatabánya
Felelős vezető: Sashalmi Péter
Megjelent 19,75 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary